కావ్య దర్పణము

జయశ్రీపరవస్తు

కర్పూరవర్తికాద్యనేక గ్రన్థకర్తయగు

శ్రీరాజచూడామణి దీక్షితునిచే

రచియింపఁబడిన

కావ్యదర్పణమను

సలఙ్కారశాస్త్రమహాగ్రన్థమునందు

ఆఱుల్లాసములు.

శ్రీపరవస్తు

శ్రీనివాసభట్టనాథాచార్యులయ్యవారలుఁగారిచే

నక్కడక్కడ విశేషములఁజేర్చి

పరిష్కరింపఁబడి ప్రకటింపఁబడియెను.

VIZAGAPATAM.

Printed by A. C. Srinivasacharier.

ARSHA PRESS. 1877.

శ్రీహయగ్రీవాధిపతయే నమః

కావ్యదర్పణః సవ్యాఖ్యానః

ప్రథమోల్లాసః

భవ్యార్థమూల్యయశోభూతిగాఙ్గాసఙ్గతవాణినః । సర్వాఙ్గ ఫాలలోకసేనమాద్రిదిభ్యోగ్రయాకా విశేవతాం.

కావ్యదర్పణాఖ్యం గ్రన్థమారభమాణో గ్రన్థకారో నిర్విఘ్న పరిసమాప్తయే ఇష్టదేవతాం స్తువన్ వస్తునిర్దేశమప్యాచరతి ॥ నియత్యనియతేతి॥

నియత్యనియమాతీతాం హ్లాదైకమయీం నవరసోజ్జ్వలామ్ ।
కృతిం స్వతన్త్రామాతన్వతీ కవేర్జయతి భారతీ ॥ ౧

నియతిర్నామ కాలతత్త్వాత్పరం సప్తవింశతితమం తత్త్వమ్ సాచ పద్మాదావేవ సౌరభాధికం నియమయతీతి శైవశాక్తాదితన్త్రేషు ప్రసిద్ధమ్- యద్వా నియతిరదృష్టం తయా బ్రహ్మకృతిర్నియమితా- భారతీ కృతిస్తు న నియతి నియమితా - పద్మాదివ్యతిరిక్తకామినీముఖాదావపి సౌరభాదివర్ణనాత్ - హ్లాదమయీమానన్దఘనామ్- బ్రహ్మకృతిర్హి సుఖదుఃఖమోహాత్మికా- యత్త్రైవ కామినీ కామినం సుఖాకరోతి- తం ప్రతి తస్యాస్సుఖాత్మకసత్త్వసమ్బన్ధిత్వాత్- సైవ సపత్నీం దుఃఖాకరోతి- తాం ప్రతి దుఃఖాత్మక రజస్సమ్బన్ధిత్వాత్ - సైవ తామలభమానమన్యం మోహయతి- తం ప్రతి తస్యా మోహస్వరూపతమస్సమ్బన్ధిత్వాత్ -ఏవం విశ్వమాత్రస్య సుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వమూహ్యమ్ భారతీకృతిస్త్వానన్దమాత్రఘనా- న చ శత్రుకావ్యే దుఃఖజననమిహాప్యవిశిష్టమితి వాచ్యమ్- శత్రుకావ్యశ్రవణానన్తరం సుఖస్యైవజననాత् తదీయాత్యన్తప్రతిసన్ధానాన్నైవ పశ్చాద్దుఃఖోత్పత్తేః- న చైవమపి క్వచిదజ్ఞానవశగమేన మోహజనకత్వమవర్జనీయమితి వాచ్యమ్- వ్యుత్పన్నబుద్ధ్యవిషయార్థప్రతిపాదకస్యాకావ్యత్వాత్ అవ్యుత్పన్నబుద్ధ్యవిషయార్థకత్వే చాజ్ఞాని

రీక్షిత కామినీ సౌన్దర్యవత్ । కావ్యస్యాపహారాధాదిగితిదిక్ - న
వరసోజ్జ్వలాంనవభిశ్శృఙ్గారాదిభీరసైరుజ్జ్వలాంహృద్యామ్
యద్వా నవరసాయస్యాంసా నవరసాసా సాచాసావుజ్జ్వలాచేతి
కర్మధారయః- బ్రహ్మకృతౌ తు మధురాస్వాదయష్షడేవ రసాః-
సన్తి తైస్సహహృద్యైవ అమ్లాదీనా మహృద్యత్వాత్ - నచాత్రాపి
కరుణాదిరసానాం సహృద్యతేతి వాచ్యమ - తేషామపి కావ్య
నిబద్ధానాం నాటకే ఽభినీయమానానాం చాస్వాద్యమానత
యా తద్దశాయాం హృద్యత్వే నైవానుభవసాక్షికత్వాత్ అన్య
థా తత్రప్రేక్షావత్ప్రవృత్త్యయోగాత్ - స్వాతన్త్ర్యం పర
మాణ్వాది సమవాయికారణ తత్క్రియా గుణాద్య సమ
వాయి కారణ నిరపేక్షత్వ- యద్వా స్వపదే ప్రస్తుతా
భారత్యుచ్యతే తన్మాత్రా యత్తాస్- బ్రహ్మకృతిస్తు నైవ
విధా- తామృశీంకవేః కృతిన్- క్రియత ఇతి కృతిః కావ్యమ్- కృ
రణంకృతిరితి కావ్యరచనానుకూలవ్యాపారో వా- తాంకుర్వతీ-
నచకవికృతేః కవిరేవకర్తా నభారతీతివాచ్యమ్- న్యాయమతే కు
లాలాదికర్తృకస్యాపి ఘటాదేరీశ్వరకర్తృకత్వవత్ కవికర్తృ
కకృతేరపి భారతీకర్తృకత్వస్యాప్యవిరోధాత్ - యద్వా కృతి
పదంరసాభివ్యక్తిపరమ్- కవిపదంచభారతీపదనాన్వేతి- త
తశ్చోక్తరూపాం రసాభివ్యక్తిం కుర్వతీ కవేర్భారతీ కావ్యం
జయతి- ఉత్కర్షేణవర్తతే-నన్వేవంకవిభారత్యాశ్శబ్దాత్మికా
యా దేవతాత్వాభావేన తత్స్తుతే ర్విఘ్నవిఘాత సామర్థ్యాభా
వాత్ ప్రకృతాసాఙ్గత్యమ్- నచాత్రభారతీ పదంలక్షణయా త
దధిష్ఠానదేవతాం ప్రతిపాదయతీతి నోక్తదోష ఇతి వాచ్యమ్-
తథాసతి కవిపదవైయర్థ్యమ్- నచకవిసంబన్ధిశబ్దాఽధిష్ఠాతృ
దేవతాలాభార్థంతదితి వాచ్యమ్- శబ్దాధిష్ఠాతృదేవతాన్తరాభా
వేన తాదృశదేవతాప్రతీతేరపి భారతీపదేనైవసిద్ధేః-నచశివాది
దేవతాన్తరాణామపి తత్తన్మాత్రాత్మకశబ్దాధిష్ఠాతృత్వేనతద్వ్యావ
ృత్త్యేన కవిసంబన్ధిశబ్దాధిష్ఠాతృదేవతాప్రతీతేః కవిపదంవినా
నలాభ ఇతి వాచ్యమ్- తథాపి శబ్దేతదధిష్ఠాతృదేవతాశక్తస్య భా
రతీపదస్య కవిపదసమభివ్యాహారేణ శబ్దరూపార్థ ఏవ శక్తేః

నియమితత్వేన లక్షణాయా ఽపి తద్విధిత్సాత్ర్య దేవతాప్రతీత్యంశం
భవాచేతి చేన్న - ముఖ్యయా వృత్త్యాఽత్ర కాన్తాత్మక కవిభారతీస్తు
తిరేవ క్రియతే - వ్యఞ్జనయా తు తద్విధిత్సాత్ర్య దేవతాస్తుతిః - వ్య
ఙ్గ్యార్థాన్తరస్య విఘ్నవిఘాతసామర్థ్యాచ్చ నప్రకృతాసాఙ్గత్యమ్ -
అత్ర భావవస్త్వలఙ్కారాస్త్రయోఽపి వ్యజ్యన్తే - తథాహి భార
తీస్తుత్యాదిభిరనుభావై ర్భారతీవిషయా రతిర్వ్యజ్యతే - తతశ్చ
దేవతాదివిషయరతేర్భావత్వేన వక్ష్యమాణత్వాద్భావవ్యక్తిః -
తథా ముఖతః కవిభారతీస్తుతిరితి పక్షే దేవతాస్తుతిరూపం వస్తు
వ్యజ్యతే ముఖత ఏవ దేవతాస్తుతిరితి పక్షేఽపి తాం ప్రతిప్రణ
తోఽయమితి నమస్కారరూపం వస్తు వ్యజ్యతే - నను జయతీ
త్యత్రోత్కర్ష[illegible]వతియోగినో విశేష్యానుపాదానాత్ సంకోచ
మానాభావ[illegible]న భారత్యాస్సర్వోత్కృష్టత్వప్రతీతేః అయంతలో
[illegible]జ్ఞానవాన్ భారతీగతసర్వోత్కృష్టత్వజ్ఞానవత్త్వాది
త్యనుమానాదేవ నమస్కారప్రతీతిర్న వ్యఞ్జనయా నచతద్ధ
తోత్కర్షజ్ఞానవత్త్వస్య తదపేక్షయా స్వగతాపకర్షజ్ఞానేన క
థరి వ్యాప్తిరితి వాచ్యమ్ - ఉత్కర్షాపకర్షయోస్సమానవిత్తి
వేద్యత్వాదితి చేన్న - నహ్యపకర్షజ్ఞానమాత్రం నమస్కారస్త
థా సతి రాజా జయతీతి క్షత్త్రియాదిస్తుతావపి నమస్కారానుమి
త్యాపత్తేః - కింతు భక్తిశ్రద్ధాపూర్వకమపకర్షజ్ఞానమ్ - తచ్చ
వ్యఞ్జనయైవ స్యాత్ - అస్తు వాఽత్రానుమితిసంభవః - తథాపి
తస్యా వ్యాప్తిస్మృత్యాదిసాపేక్షత్వేన విలంబాద్వ్యఞ్జనయా
ఏవ ఝటితి ప్రవృత్తేః - తథా భారతీకృతేర్బ్రహ్మకృత్యపేక్షయా
భారత్యాశ్చ బ్రహ్మాపేక్షయా ప్రతీయమానో వ్యతిరేకః ప్రతి
యోగినోర్బ్రహ్మకృతిబ్రహ్మణో రనుపాదానాద్వ్యఙ్గ్య ఇత్యల
ఙ్కారధ్వనిః - ఏవంచ భారతీవిషయకరతిభావస్య వ్యఞ్జనేనా
లక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యస్య వస్త్వలఙ్కారయోర్వ్యఞ్జనేన లక్ష్యక్రమ
వ్యఙ్గ్యస్య చ ప్రాధాన్యేనాత్ర ప్రబన్ధేఽభిధేయత్వమితి ధ్వని
తమ్ - కవిభారతీస్తుత్యా చ సామాన్యతః కావ్యమత్ర ప్రబన్ధేఽ
భిధేయమితి ధ్వనితమితి దిక్ ॥ ౧ ॥

నన్వేవమభిధేయప్రతిపాదనేఽపి ప్రయోజనాభావేన ప్రే

[illegible]వతాం సర్వప్రవృత్తిరిత్యతః ప్రయోజనమభిధత్తే

కావ్యం హి యశసేఽర్థాయ శివేతరనివృత్తయే ।
కాన్తావదుపదేశాయ పరనిర్వృతయే [illegible] ॥ ౭ ॥

కావ్యంహి లోకోత్తరవర్ణనానిపుణకవికర్మ- యశసే- అనేక
సా[illegible] [illegible] చతుష్టహీ ప్రసిద్ధా- తథాశ్చ కాళిదాసాదీనాం
[illegible] శ్రీహర్షాదిభ్యో ధావకాదీనాం
[illegible] స్వాద్యనర్థనివృత్తిశ్చ
[illegible] ప్రసిద్ధా [illegible] మానాభావ ఇతి భావః-
ఏవం యథా [illegible] రసాఙ్గభూతత్వా
[illegible]రత్వాత్ [illegible] నాయకముఖీ సుఖీకృత్య హిత
[illegible] రసాఙ్గభూతవ్యఙ్గ్యవ్యాఖ్యావ్యా
[illegible] నేన స్వాద్యమాన [illegible]
[illegible] దనిష్టసాధన ఇత్యు
[illegible] యథా [illegible] ప్రయోజనస్యాపి కృత్వా
ప్రవర్తయతి తథా [illegible] నిత్యకర్మాదౌ ప్రవర్తకతయా ప్ర
భుసంమితాత్ [illegible] అనిష్టసాధనతయా
శబ్దప్రధానాత్ వేదాత్, వస్తుతత్త్వాఖ్యానమాత్రపరతయా
సుహృత్సంమితాత్ వ్యాఖ్యానమాత్రపరతయా అర్థప్రధానా
చ్చ పురాణాదేశ్చ, రసప్రధానతయా తదఙ్గభూతశబ్దార్థవి
శిష్టస్య కావ్యస్యాతిశయో దర్శితఇతి ధ్యేయమ్- తథానిరస్తా
ధికేచ్ఛావిషయతయా సర్వప్రయోజనమౌళిభూతం రసాను
కూలవిభావాద్యనుసంధానేనాభివ్యక్తం స్వయంప్రకాశాను
భవాత్మకం విషయాన్తరసంస్పర్శరహితమానన్దంచ శ్రవణ
సమనన్తరమేవావిర్భావయతి- అత్ర చకవేరివ సహృదయ
స్యాప్య[illegible]వచనేన యశోఽర్థశ్చ భవతి- దేవతావిషయకా
వ్యాహారా దనర్థనివృత్తిశ్చ- కాన్తావదుపదేశస్సహృదయ
స్యైవ- కవేరపి సహృదయతాదశాయామానన్దో భవతీతి ధ్యే
యమ్- ఏవం రాజాది విషయకోచితోపచారాది పరిజ్ఞానంచ
ప్రయోజనమూహ్యమ్- ఏవంచ కావ్యస్య దృష్టాదృష్టానేక
ప్రయోజనవత్త్వాత్ తద్వ్యాపారాత్మకేఽస్మిన్ శాస్త్రే ప్రవృత్తిరు

ఇతి భావః॥ ౨॥

ఏవమిష్టసాధనతాజ్ఞానేఽపి శక్త్యుపాయతాజ్ఞానాభావే వహ్నిమణ్డలాహరణాదావివ న కావ్యే ప్రవృత్తిస్స్యాదితి శక్త్యుపాయతాం తస్య దర్శయతి॥

శక్తిర్నిపుణతా లోకశాస్త్రకావ్యాద్యవేక్షణాత్ ।
కావ్యజ్ఞశిక్షయాభ్యాస ఇతి హేతుస్తదుద్భవే॥ ౩॥

అక్లిష్టపదపదార్థస్ఫురణహేతుః కవిత్వబీజభూతో బుద్ధివిశేషశ్శక్తిః-యదాహుః—మనసి సదా సుసమాధిని విస్ఫురణమనేకధాఽభిధేయస్య। అక్లిష్టాని పదాని చ విభాన్తి యస్యామసౌ శక్తిరితి-ప్రతిభైవ శక్తిరిత్యపరే-యదాహుః—స్మృతిర్వ్యతీతవిషయా మతిరాగామిగోచరా। బుద్ధిస్తాత్కాలికీ ప్రోక్తా ప్రజ్ఞా త్రైకాలికీ మతా॥ ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేషశాలినీం ప్రతిభాం [illegible]వర్ణనీగిరాం ద్యావ్య శ్శాస్త్రం చ కవికర్మ చ। ప్రజ్ఞోపజ్ఞాన్తయోరాద్యం ప్రతిభోద్భవమన్తిమమితి-ననుచాస్యాః కవిత్వహేతుత్వే కిం మానమితి వాచ్యం- తదభావే రచనాయా ఏవానుదయాత్ కథంచిదుదితాయా అపి అపహాస్యతాదర్శనాత్ తస్యాః కవితాహేతుత్వం నిశ్చీయతే- నచ తాం వినాఽపి రచనోదయే వ్యభిచారాన్న తస్యా హేతుత్వమితి వాచ్యమ్-నహి రచనామాత్రం కవిత్వం కింతు రసోపస్థిత్యనుకూలరచనా- సా చ తాం వినా నోదేత్యేవేతి న వ్యభిచారః- నచ తాదృశశక్తేరదృష్టైకసాధ్యతయా కథం కావ్యస్య శక్త్యుపాయత్వేన వాచ్యమ్- దేవతారాధనాదిద్వారా తాదృశేష్టసంపాదనసంభవాదితి ధ్యేయమ్ - లోకపదం లోకవృత్తాన్తపరమ్- తజ్జ్ఞానస్యైవ రచనాహేతుత్వాత్ ఉక్త్యుక్తాదిచ్ఛన్దోభేదజ్ఞానోపయోగినాం ఛన్దోవిచిత్యాదిచ్ఛన్దశ్శాస్త్రాణాం సుశబ్దాపశబ్దజ్ఞానోపయోగిపాణినీయాదివ్యాకరణశాస్త్రాణాం పర్యాయానేకపదలిఙ్గభేదాదిజ్ఞానోపయోగినామమరసింహకృతాభిధానకోశానాం నృత్తగీతాదిసకలాప్రతిపాదకభరతాదిశాస్త్రాణాం ధర్మార్థకామమోక్షరూపచతుర్వర్గప్రతిపాదకమన్వాదిస్మృతినీతిశాస్త్రాణాం వాత్స్యాయనశాస్త్ర వేదాన్తశాస్త్రా

ణాం శాలిహోత్రాదికృతగజతురగఖడ్గాదిలక్షణగ్రన్థానామ్
ఇతిహాసపురాణానాంచ శాస్త్రపదం వాచకమ్- కావ్యపదంచ
మహాకవిప్రణీత కుమారసంభవాదిపరమ్- ఏతేనస్వకావ్యస్యాపి
కావ్యపదేనోపాదానాదన్యోన్యాశ్రయ ఇత్యపాస్తమ్-
ఆదిపదాత్ తత్తన్నృత్తోచితాభినయవేషాలఙ్కారాదికం గృ
హ్యతే- తతశ్చలోకవృత్తాన్తాదీనామాలోచనాత్ ఉపార్జి
తో వ్యుత్పత్తిపదాభిధేయః తత్తదవధారణజనితదృఢసంస్కార
విశేషోనిపుణతా-లోకవృత్తాదీనాంచ కావ్యాఙ్గత్వముక్తం సా
హిత్యమీమాంసాయామ్—నసశబ్దో నతద్వాచ్యం నసా విద్యా
నసా కలా। జాయతే యన్నకావ్యాఙ్గమహో భారో గురుః కవే
రితి- కావ్యం వక్తుం విచారయితుం యే జానన్తి తదుపదేశేన అ
భ్యాసః కరణే విచారణే చ పునః పునః ప్రవృత్తిః-నన్వభ్యాసస్య
హేతుత్వేఽన్యోన్యాశ్రయః- కరణేసత్యభ్యాసోఽభ్యాసేసతి
తి కరణమితి చేన్న- పూర్వపూర్వజన్మాభ్యాసస్యోత్తరోత్తర
జన్మకార్యహేతుత్వమిత్యేకే- అత్రచ కేవలం కావ్యార్థోన్న
యనాభ్యాసోఽభ్యాసత్వేనాభిమతః తస్య చ కావ్యహేతు
త్వమేవేత్యపరే- రచనామాత్రే పునః పునః ప్రవృత్తిరభ్యాసః
సచ రసానుగుణరచనాయాం హేతురిత్యేకే- అత్రచ కేవలం
కర్తురుపదేశాదభ్యాసకర్తైవ భవతి నతు సహృదయః-సహృదయ
త్వాభావేచ రచనాయాం రసానుగుణత్వాననుగుణత్వనిర్ణా
యాశక్తతయా రసాననుగుణయాఽపి కదాచిద్రచయేత్
తథా కేవలం విచారయితురుపదేశాదభ్యాసే నకర్తా భవేత్- అ
తః కర్తుర్విచారయితు రుపదేశాదభ్యాసః కావ్యాఙ్గమితిన్యా
య్యమ్- ఏవంచ శక్తిర్నిపుణతాఽభ్యాస ఇత్యేతే త్రయస్సము
దితాః కావ్యస్య నిర్మాణే తస్య రసాదివ్యఞ్జకతయా చమత్కా
రేచసామగ్రీ- నపరం స్వరూపయోగ్యాః వ్యస్తాస్తు నసామ
గ్రీ- కింతు స్వరూపయోగ్యాః ఇత్యర్థః- కేచిత్తు అదుష్టసగు
ణసాలఙ్కారశబ్దార్థయుగళం కావ్యమితివక్ష్యతే తథాచ
అనేకవిశేషణవిశిష్టస్యతస్య నీలఘటవదేకసామగ్రీప్రయో
జ్యత్వాసంభవాన్న కావ్యత్వం కార్యతావచ్ఛేదకమ్- అతఏ

వ నశక్తిత్వాదికమపి కావ్యత్వావచ్ఛిన్నం ప్రతి కారణతావ
చ్ఛేదకమ్- కింతు శక్తిర్దోషపతిరస్కారేణోద్భవే హేతుః అ
భ్యాసో గుణాలఙ్కారసత్త్వే కావ్యార్థే- వ్యుత్పత్తిస్తు రసాభివ్యఞ్జనే
హేతుః- త్రయాణామపి సమాజే సతి తద్విశేషణోపేతం కా
వ్యమపి నీలఘటవత్ప్రత్యంపద్యతే- తదుక్తమ్ — కవిత్వం జాయతే
శక్తస్య వర్ధతేఽభ్యాసయోగతః। అస్య చారుత్వనిష్పత్తౌ వ్యు
త్పత్తిస్తు గరీయసీతి త్ర్యాహుః- స్వావచ్ఛిన్నకార్యతాప్రతియో
గికైకకారణాసంభవరూపబాధకేన నీలఘటత్వస్య కార్యతాన
వచ్ఛేదకత్వేపి కావ్యత్వస్య తాదృశబాధకాభావేన కార్యతా
వచ్ఛేదకత్వమవిరుద్ధమ్- అత ఏవ అనిత్యస్యాత్మత్వం కార్యతావ
చ్ఛేదకమితి తార్కికా ఇత్యప్యాహుః॥ 3॥
ఏవం కావ్యస్య శక్త్యాద్యుత్పాద్యత్వేపి తత్స్వరూపాపరిజ్ఞానే తత్ర
ప్రవృత్త్యసంభవ ఇతి తల్లక్షణమాహ॥

కావ్యం స్యాదదుష్టౌ సగుణౌ శబ్దార్థౌ సదలంకృతీ॥

దోషవర్జితౌ సగుణౌ సతీ అలంకృతిర్యయోస్తౌ సదలం
కృతీ తాదృశౌ శబ్దార్థౌ కావ్యమ్- నను కవేః కర్మ కావ్యమి
తియోగాత్ శబ్దార్థవిషయక కవివ్యాపార ఏవ కావ్యత్వేన
వక్తుముచితః న తు శబ్దార్థావేవ అన్యథా శబ్దార్థయోస్స్వాధార
త్వేన రఘువంశాది కాళిదాసకృతమిత్యాది వ్యవహారాయో
గః- ఏవం చ సూత్రపుష్పయోస్స్వాధారత్వేపి యథా గ్రథనమే
వ మాలాకారవ్యాపారస్తథాఽత్రాపి శబ్దార్థయోస్స్వాధార
త్వేపి యోజనమేవ వ్యాపార ఇతి తదేవ కావ్యతయా వక్తుము
చితమితి చేత్సత్యమ్- తథాపి కవికర్మవిషయభూతయోశ్శ
బ్దార్థయోః కేవలలోకే కావ్యపదప్రయోగాత్ శబ్దార్థౌ కా
వ్యమిత్యుక్తమ్- న చైవం లోకవ్యవహారానురోధేతాదృశ శబ్ద
ఏవ లోకే వ్యవహారాత్ తస్మాత్ సోపాదేయమితి వాచ్యమ్- న
త్యమ్- తథాపి వ్యంజకత్వావిశేషాదర్థస్యాపి గ్రహణం- కావ్య
వ్యవహారేఽభివ్యక్తిత్వస్తు శబ్దస్యైవేతి ద్యోతనాయైవ శబ్దస్య
పూర్వనిపాతః కృత ఇతి ధ్యేయమ్- అత్ర సద్దోష నిర్గుణ నిర
లంకారేష్వతివ్యాప్తివారణాయ విశేషణత్రయమ్- నను సదో

దోషాభావస్య లక్షణాఙ్గత్వోక్తిర్యుక్తా - తథా సతి నిశ్శేషచ్యుతచ
న్దనం స్తనతటం నిర్మృష్టరాగోధర ఇత్యస్యాపి కావ్యత్వం న
స్యాత్ - తత్రాపి — అనువాద్యమనుక్త్వైవ న విధేయముదీరయే
దిత్యుక్తతయా స్తనతటమిత్యస్యైవ ప్రథమం నిర్దేష్టుముచిత
త్వాత్ తథానిర్దేశాభావేన అవిమృష్టవిధేయాంశస్య జాగ
రూకత్వాత్ - న చేష్టాపత్తిః - తస్యోత్తమకావ్యత్వేన సర్వై
రుదాహరణాత్ - కిం చైవం కావ్యవ్యవహారః ప్రవిరళవిషయ
స్స్యాత్ - తథా గుణవత్త్వవిశేషణమప్యయుక్తమ్ - గుణస్య ర
సధర్మత్వేన వస్తుగుణతయా శబ్దార్థధర్మత్వాసిద్ధేః - న చ
రసవత్త్వజ్ఞాపనార్థమేవ ఉపచారాత్తథోక్తమితి వాచ్యమ్ -
తథా సతి రసవన్తావిత్యేవ వక్తుముచితమ్ - న హి శూరవన్తో దే
శా ఇతి వాచ్యే శౌర్యవన్తో దేశా ఇతి వక్తారో భవన్తి -
నీరసో హి నిబద్ధో యస్స్యాదపశబ్దో మహాన్ కవేరితి ధ్వనికృదుక్త్యా
రసాభివ్యంజకమేవ కావ్యమిత్యాలక్ష్యమ్ - న చ దోషసత్త్వే ర
సాభివ్యక్తిస్సంభవతి - రసాభివ్యక్తిప్రతిబన్ధకస్యైవ దోషత్వా
త్ - అన్యథా తస్య హేయతైవ న స్యాత్ - నిశ్శేషచ్యుతచన్దన
మిత్యాదికం దుష్టమేవ - సదోషాదపి తస్మాద్దోషాజ్ఞానే రసా
భివ్యక్తేరుత్తమకావ్యత్వవ్యవహారః - వస్తుతస్తు అదుష్టమేవో
త్తమకావ్యమ్ అన్యథా కావ్యతదాభాసవిభేదో న స్యాత్ - ప్ర
విరళవిషయతా చ కావ్యవ్యవహారస్యేష్టైవ - యథాహుర్ధ్వ
నికృతః - అత ఏవ ద్విత్రా ఏవ కవయో ద్విత్రాణ్యేవ కావ్యానీతి -
న స్వేవమపి దోషాణామననుగమాత్తదభావఘటితలక్షణస్యా
ప్యననుగమ ఏవ - న చ రసాభివ్యక్తిప్రతిబన్ధకత్వేన దోషాణా
మనుగమ ఇతి వాచ్యమ్ - తథా హి రౌద్రరసాభివ్యఞ్జక శ్రుతిక
టువర్ణయుక్తశ్లోకావ్యాప్తేః - శ్రుతికటుత్వస్య శృంగారరసా
ద్యభివ్యక్తిప్రతిబన్ధకత్వేన క్వచిద్దోషత్వాత్ - తత్తద్రసాభి
వ్యఞ్జకరసప్రతిబన్ధకదోషాభావవివక్షాయామననుగమతాదవ
స్థ్యాత్ ఇతి చేన్న - అతీతానాగతవర్తమానతత్తత్కా వ్యాఖ్యాన
వ్యక్తివృత్తితత్తద్దోషవ్యక్తివిషయకసమూహాలమ్బనాత్మక
యోగిజ్ఞానవిషయత్వేనానుగమో తదభావఘటితలక్షణస్య

వ్యానుగమాదిత్యేకే. తస్యాప్యన్యస్యాననుగతత్వాల్లక్షణాననుగ
మోఽతదోషాయేత్యన్యే. యదపి గుణవత్త్వమసిద్ధమిత్యుక్తం
తదపి న. గుణస్య రసధర్మత్వేఽపి గుణివృత్త్యా శబ్దార్థయోరపివృ
త్తేః. తదిదముక్తమ్ — గుణవృత్త్యా పునస్తేషాం వృత్తిశ్శబ్దార్థ
యోర్మతేతి. యద్వా శరీరావచ్ఛిన్నాత్మనిష్ఠస్యాపి సుఖస్య
శరీరే సుఖమితి ప్రతీతేః పరమ్పరాసమ్బన్ధేన యథా శరీర
వృత్తిత్వమఙ్గీక్రియతే తథా శబ్దార్థాభివ్యఙ్గ్యరసనిష్ఠ
స్యాపి గుణస్య శబ్దార్థావపి మధురావిత్యాదిప్రతీతేః పరమ్ప
రయా శబ్దార్థనిష్ఠత్వాఙ్గీకారాన్న విరోధః. నను ప్రతిబన్ధక
దోషాభావే అభివ్యఞ్జకగుణసత్త్వే చ రసాభివ్యక్తేః పుష్కలత్వా
త్ సాలఙ్కారత్వవిశేషణం వ్యర్థమ్. తదుక్తం గోపాలస్వా
మి[illegible]దోషహానం గుణాదానం కర్తవ్యం నియమాత్కృతౌ.
కామచారః పునః ప్రోక్తో హ్యలఙ్కారేషు మనీషిభిరితి. తథా —
ముఖ్యా మహాకవిగిరామలఙ్కృతిభృతామపి. ప్రతీయమానా
చ్ఛాయైవ భూషా లజ్జేవ యోషితామితి ధ్వనికారికాయామపి
శబ్దేనాలఙ్కారాణామనాస్థా వ్యజ్యతే. తస్మాత్సాలఙ్కార
త్వవిశేషణమయుక్తమితి చేన్న. శబ్దాలఙ్కారాణామర్థా
లఙ్కారాణాం చ యథాయథం రసాభివ్యఞ్జకశబ్దార్థోపస్కా
రకత్వేనాలఙ్కారత్వాదుపస్కారకాభావే చ రసాభివ్యక్తిపా
ష్కల్యమితి సాలఙ్కారత్వమావశ్యకమ్. ఉక్తవచనద్వయం చ
స్ఫుటతరాలఙ్కారానాస్థాపరమ్. నన్వేవమపి — యః కౌమార
హరస్స ఏవ హి వరస్తా ఏవ చైత్రక్షపాస్తే చోన్మీలితమాలతీసు
రభయః ప్రౌఢాః కదమ్బానిలాః. సా చైవాస్మి తథాపి తత్ర సు
రతవ్యాపారలీలావిధౌ రేవారోధసి వేతసీతరుతలే చేతస్సము
త్కణ్ఠతే. ఇత్యత్ర నిరలఙ్కారే సాలఙ్కారత్వఘటితం లక్షణమవ్యా
ప్తమ్. ఇదం హి ఉమ్బకేన కన్యకావస్థాయాం చౌర్యేణాను
భూతాయాః పునస్తేనైవ పాణిగృహీతాయాః కుటుమ్బినీత్వ
మధిరూఢాయాః ఉమ్బాయాః సఖీం ప్రతి వాక్యమిత్యేతస్యా
ర్థః. యః కౌమారహరః కుమారీభావం హృతవాన్ యుక్తతయా
లజ్జాకులామపి సంభోగేచ్ఛామాత్రాదేవ భుక్తవానితి

గూవత్ - తేనవరస్య నిరతిశయ సౌన్దర్యశాలిత్వం వ్యజ్యతే - సఏ
వవరః-తా ఏవయాశ్చన్ద్రాగ్రితవర్ధకతయోద్దీపికాః తా ఏవ ప్రౌఢాను
న్నికరజన్యః - తేచచ కారబివకానార్థాః - యే ప్రాగుద్దీపకాస్తఏ
వ- ఉన్మీలితేతి- యద్వా విమాలతీకదమ్బరజోరాశ్యావర్జకతయానవా
సన్నికత్వం తథాపి ఉన్మీలితమాలతీవసురభయ ఇత్యర్థః-కదమ్బ
పదేనాపి వాసన్నికో ధూళికదమ్బ ఏవ వివక్షిత ఇత్యవిరోధః-
ప్రౌఢపదేనచ ఉద్దీపనే అన్యనిరపేక్షత్వ ముచ్యతే- నతురూ
క్షా రూపత్వముద్దీపకత్వవిరోధాత్ - అస్తీత్యహమర్థకమవ్య
యమ్-అన్యథా సాచేతి తత్త్వవిరోధాదుద్దేశ్యలాభాత్ -చ కా
రోభిన్నక్రమః - తథాచాహఞ్చ సైవ యా కౌమారఏవతస్మిం
స్తథానురక్తా- అత్ర యద్యపీత్యధ్యాహార్యమ్ ఏవహీతిహి
శబ్ద ఏవ వా యద్యప్యర్థక ఇత్యన్యే - తథాపి తత్రా[illegible]ద్దీప
కే రేవా నదీతీరే తత్రాపివివిక్తతయా స్వచ్ఛన్దోపభోగయో
గ్యే వానీర తరుతలే తత్రత్యచౌర్య కృతే సురతవ్యాపార లీలావి
ధౌ చేతస్సముత్కణ్ఠతే- ఇత్యత్రనకశ్చిదప్యలంకారః ప్రతీయ
తే- నచాత్రరసవదలంకారశ్శఙ్కనీయః-యత్రహి రసస్యాఙ్గ
ణీభావస్తత్రైవరసవదలంకారస్య వక్ష్యమాణత్వాత్- ప్రకృ
తేచోత్కణ్ఠా వ్యఙ్గ్యో విప్రలమ్భ శృఙ్గార రసః ప్రధానభూ
తఏవేతి నరసవదలంకారః- తస్మాన్నిరలంకారేఽస్మిన్నవ్యా
ప్తిః నచేదమలక్ష్యమేవేతి వాచ్యమ్- రసాభివ్యఞ్జకవాక్యత్వే
నాస్యాపి లక్ష్యత్వావశ్యంభావాదితి చేన్న- యద్యప్యత్రనస్ఫు
టోలఙ్కారస్తథాప్యస్ఫుటోస్త్యేవ- తథాహి- అత్ర హ్యతిసు
న్దరవరాది ప్రదర్శనేన ఉత్కణ్ఠాకారణప్రతిషేధో గమ్య
తే- తథాచోత్కణ్ఠాప్రతిపాదనేన కారణంవినా కార్యోత్ప
త్తిరూపో విభావనాలంకారోఽస్త్యేవ- అయఞ్చ నస్ఫుటః-య
తోఽత్రోత్కణ్ఠా కారణస్య అతిసున్దరవరాద్యభావస్యాభా
వోఽతిసున్దర వరాద్యభావాభావత్వేన నప్రతిపాద్యతే-నత్వే
వకారస్యాయోగవ్యవచ్ఛేదకస్య తదభావాభావశక్తతయా సవి
శేషత్వేవకారేణాయోగవ్యవచ్ఛేదకేన సున్దరవరాభావాభావత్వే
నైవ ప్రతీతేర్న విభావనాయా అస్ఫుటత్వ మితిచేన్న- అతఏవ

భాత్రైవకారాన్తోఽభేదస్య భావరూపోఽన్య ఏవేతి విభావ-
నాయా అస్ఫుటత్వమిత్యన్యే- సఏవేత్యేవకారేణ యోగ్యవస్త్వ
న్తరభేదకేన సున్దరత్వాభావాభావ ఏవ ప్రతీయతే, నతూత్కర్షా
కారణస్య సున్దరత్వవిశిష్టవరాభావస్యాభావః న్యస్యాభావాదేవ
ప్రతీయత ఇతి విభావనాయా అస్ఫుటత్వమిత్యపరే- రసాను
పకారకత్వమలంకారాణామస్ఫుటత్వమ్- నచ రసానుపకా
రకత్వే అలంకారత్వైవ నస్యాత్ రసాభివ్యఞ్జకశబ్దార్థాన్యతరో
పస్కారకస్యైవాలంకారత్వాదితి వాచ్యమ్- రసాభివ్యక్త్య
విరోధితయాఽలంకారతోపపత్తేరిత్యేకే- కేచిత్తువ్యఙ్గ్యా
పేక్షయా చమత్కారాజనకత్వమస్ఫుటత్వమలంకారాణామ
తశ్చ ఉత్తమకావ్యస్య వ్యఙ్గ్యప్రధానత్వాదస్ఫుటాలఙ్కారత్వ
మ[illegible]వ్యస్యతు వాచ్యప్రాధాన్యేన స్ఫుటాలంకారత్వ
మిత్యాహుః- ఏవమనుత్కర్షే కారణే అనురక్తవరాదిరూపేక
ర్షత్వేవ ప్రదర్శితేఽపి ఉత్కర్షావిధిత్సోఽనుత్కర్షా విరహాభావగ
మ్యత ఇత్యనుత్కర్షాకారణే సత్యప్యనుత్కర్షారూపకార్యాను
త్పాదరూపవిశేషోక్తిః-ఇయమప్యస్ఫుటా- అనుత్కర్షారూప
కార్యోత్పాదస్య తత్త్వేనాప్రతిపాదనాత్- ఏవం విభావనావి
శేషోక్త్యోరేకవాక్యప్రవేశాత్సఙ్కరః- తతశ్చాస్ఫుటాలఙ్కారవ
త్త్వమత్రాప్యస్తీతి నావ్యాప్తిః- అన్యేతు అదుష్టత్వే సతి గుణాలఙ్కా
రాన్యతరవత్త్వమేవ లక్షణమ్- నతు ప్రశిష్టమేకలక్షణమ్ తథాహి
-మునిర్జయతి యోగీన్ద్రో మహాత్మా కుమ్భసమ్భవః। యేనైకచులు
కేదృష్టౌ తౌ దివ్యౌ మత్స్యకచ్ఛపౌ- అత్ర నిరలంకారే అవ్యాప్తి
ప్రసఙ్గాత్- నచ తదలక్ష్యమేవేతి వాచ్యమ్- తత్రాప్యద్భుతర
సాభివ్యక్తేః కావ్యత్వావశ్యమ్భావాత్- నచాత్ర మాహాత్మ్యం
జయిత్వప్రతి, హేతుత్వేమేక చులుకమత్స్యకచ్ఛపదర్శనస్య హే
తుత్వప్రతిపాదక విభక్త్యభావేఽపి ప్రతీయత ఇతి వాక్యార్థ
హేతుకం కావ్యలిఙ్గమనుప్రాసశ్చ స్ఫుట
ఇతి వాచ్యమ్- సత్త్రాపి వారినిధయో యేనాకుచులుకీకృతాః- లో
పాముద్రానమాచరన్ స్యోయమాస్తే పురో మహ్యత్ర తథాప్య
వ్యాప్తేరిత్యాహుః- అపరేతు రసాభివ్యఞ్జకశబ్దార్థయుగళత్వ

కేవలలక్షణమ్- న చ వస్త్వలఙ్కారవ్యఙ్గ్యే కావ్యే వ్యాప్తిరితి కావ్యత్వ
వ్యఙ్గ్యవచ్ఛబ్దార్థయుగళత్వమేవ తథాపి లక్షణమస్త్వితి త్యా
హుః- వ్యఙ్గ్యవచ్ఛబ్దార్థయుగళత్వస్యాలక్ష్యతావచ్ఛేదకత్వాత్ కి
న్న లక్షణత్వమిత్యాహుః॥

ఏవం సామాన్యలక్షణమభిధాయ విశేషలక్షణం వక్తుం విభజతే॥

ఉత్తమం మధ్యమం తద్వదధమం చేతి తత్త్రిధా ॥౪॥

తత్ కావ్యముత్తమం మధ్యమమధమం చేతి త్రివిధమిత్యర్థః॥ ౪॥
తత్రోత్తమం లక్షయతి॥

వాచ్యాతిశాయి వ్యఙ్గ్యం యదుత్తమం తద్ధ్వనిశ్చ సః।
నీత్యారామం ప్రయున్త్యాం సీతాం జాతానమస్కృతీ॥ ౫॥

యత్ర కావ్యే వ్యఙ్గ్యం వాచ్యాత్ ఆలఙ్కారికమతసిద్ధార్థవద్వా
క్యార్థస్యాపి వాచ్యతయా పదార్థా వాక్యార్థ వ్యఙ్గ్యాతి
శాయి ప్రకృష్టం తదుత్తమం కావ్యమ్- తచ్చ ధ్వన్యతేऽనేనే
తి వ్యుత్పత్త్యా ధ్వనిరిత్యుచ్యతే- న కేవలమాలఙ్కారికా ఏవ
వ్యఙ్గ్యే ధ్వనిపదం ప్రయుఞ్జతే కింతు వైయాకరణా అపి తథా
హి- గామానయ దణ్డేనేత్యాదౌ గోకర్మకదణ్డకరణకానయనక్రి
యారూపవాక్యార్థప్రతీతిరుత్పద్యతే- తత్ర పదజ్ఞానం పదార్థస్మృ
తిర్వాక్యార్థజ్ఞానమితి క్రమః- ఇదం చానుపపన్నమ్- ఏకైక
వర్ణజ్ఞానస్య పదార్థస్మృత్యజనకత్వాత్ వర్ణాన్తరోచ్చారణ
వైయర్థ్యాపాతాత్- తావద్వర్ణానామాశువినాశినాం మేళ
కాభావేన తావద్వర్ణఘటితపదజ్ఞానాసంభవాత్- ప్రత్యేకవ
ర్ణానుభవజనితసంస్కారైః పదగోచరస్మృతావానుపూర్వీ
భేదేऽపి అర్థస్మృతిప్రసంగాదితి అర్థస్మృత్యనుకూలే పద
వాక్యార్థానుభవానుకూలే వాక్యే చ స్ఫుటత్యనేనేతి స్ఫోటః
కశ్చిదఙ్గీకార్యః- తం చ శబ్దో వ్యఞ్జనయైవ ప్రతిపాదయతి- న శ
క్త్యా లక్షణయా వా సంకేతాద్యభావాత్- తద్వ్యఞ్జకశబ్దో ధ్వని
రితి వైయాకరణైర్వ్యవహారస్తి తత్పూర్వ వ్యఞ్జకశబ్దో వ్యఞ్జకత్వ
సామాన్యాదాలఙ్కారికైరపి ధ్వనిరితి వ్యపదిశ్యత ఇతి నాయం
వ్యవహారస్స్వకపోలకల్పితః- ఏతం చ పర్యాయకథనేన న త
త్రావ్యాప్తిర్వా తస్యాలక్షితత్వేన న్యూనతేతి ధ్యేయమ్- అ

త్రత్వస్య వాచ్యాదతిశాయిత్వం చమత్కారిత్వేన తజ్జనక
త్వేన వా బోధ్యమ్- ఏతేన వాచ్యాతిశాయివ్యఙ్గ్యకత్వం నామ న
తావద్వాచ్యజన్యచమత్కారనిరూపితప్రకర్షాశ్రయచమత్కా
రజనకవ్యఙ్గ్యకత్వం వాచ్యస్యాచమత్కారకత్వస్థలే వాచ్యజ
న్యచమత్కారాసిద్ధేరవ్యాప్తేః- నాపి వ్యఙ్గ్యజన్యచమత్కారని
రూపితప్రకర్షాశ్రయచమత్కారాజనకవాచ్యకత్వం తుల్య
ప్రధానాత్మకే మధ్యమకావ్యేఽతివ్యాప్తేః- నాపి వ్యఙ్గ్యజన్యచమ
త్కారాన్యూనచమత్కారాజనకవాచ్యకత్వం రసవ్యఙ్గ్యత్వేఽపి నై
వ చమత్కారరూపత్వేన తజ్జన్యచమత్కారాప్రసిద్ధేరవ్యాప్తేరి
రాస్తమ్- వాచ్యాపేక్షయా చమత్కా[illegible]త్వేన తజ్జనకత్వేన వా వా
చ్యాతిశాయిత్వస్య వివక్షితత్వాదిత్యాహుః- యథా [illegible]
[illegible]రార్థ నమస్సుఖీతి హి వాచ్యాపేక్షయా వ్యఙ్గ్యస్య శృఙ్గా
రరసస్యాతిశాయిత్వాదుత్తమత్వమ్- ఘనశ్యామమిత్యుపమా
లఙ్కారస్య అనుప్రాసస్య మాధుర్యాదిగుణస్య దోషాభావస్య
చాత్ర పుష్కలత్వాత్ కావ్యసామాన్యలక్షణమవ్యాకులమితి
ధ్యేయమ్- యథా వా — నిశ్శేషచ్యుతచన్దనం స్తనతటం నిర్మృ
ష్టరాగోఽధరో నేత్రే దూరమనఞ్జనే పులకితా తన్వీ తవేయం త
నుః। మిథ్యావాదిని దూతి బాన్ధవజనస్యాజ్ఞాతపీడాగమే వా
పీం స్నాతుమితో గతాసి న పునస్తస్యాధమస్యాన్తికమ్॥ అత్ర
వాపీం స్నాతుం గతా న తు తత్పార్శ్వమితి వాక్యార్థేఽస్మిన్ త
త్పార్శ్వమేవ రన్తుం గతాసీత్యధమపదేన ప్రాధాన్యేన వ్యజ్య
తే- తథాహి- అధమత్వం జాత్యా కర్మణా వా భవతి- తత్రోత్త
మనాయికా నాయకస్య జాత్యాధమత్వం న వదతీతి కర్మణైవా
ధమత్వం వాచ్యమ్- తచ్చ కర్మ న పూర్వకృతాపరాధరూ
పమ్- తథాత్వే తు దూతీప్రేషణేన తస్యేదానీముద్ఘాటనాన
ర్హత్వాత్- కిన్తు దూతీప్రేషణానన్తరకృతదూతీసమ్భోగరూ
పం తచ్చ సమ్భోగచిహ్నైర్జ్ఞాతముద్ఘాటయితుం చ యోగ్య
మితి తత్పర్యవసాయినాఽధమపదేన తత్పార్శ్వమేవ రన్తుం గతా
సీతి వ్యజ్యతే- నిశ్శేషేత్యాది వాక్యాని తు సమ్భోగచిహ్నో
ద్ఘాటనేన తత్ర సహాయకతామాచరన్తి- తత్ర ఉత్తరీయాకర్షణేన

చిహ్నస్య ముచ్యతే తదన్యథాసిద్ధిపరిహారాయ నిర్దిష్టమితి- స్నానస్య సాధా
రణ్యవ్యావర్తనాయ చ్యుతపదం తటపదం చ- స్నానే హి చన్ద
నస్య సర్వత్ర తాదృశస్యైవ స్యాత్ న తు స్తనతటాద్యేవ ఉపరిభా
గ ఏవ చ్యుతిః- అతిశయమాశ్లేషకృతైవేతి- తథా తామ్బూలచ
ర్వణవిలమ్బాత్ ప్రాచీనరాగస్య మృష్టతేత్యన్యథాసిద్ధిపరిహా
రాయ నిర్మృష్టేతి- పునస్స్నానవ్యావర్తనాయాధరగ్రహణమ్
స్నానే హి ఉత్తరోష్ఠస్యాపి నిర్మృష్టరాగతా స్యాదత ఇయం చు
మ్బనకృతైవేతి- తథా ప్రాతర్దన్తమజ్జనకాలేన కించిల్లుప్తమిత్య
న్యథాసిద్ధిపరిహారాయ దూరమితి- దూరముత్కృష్టమిత్యపాత
తోఽర్థః- తేన కాలాన్యథాసిద్ధినిరాసః- పునస్స్నానసాధార
ణ్యనివర్తనాయ దూరే ప్రాన్తభాగ ఇతి హృదయస్థితోఽర్థః- స్నా
లతస్స్నానతో వా సర్వత్ర నిరఞ్జనతా స్యాత్ తవ తు [illegible]
ప్రాన్త ఇతి చుమ్బనకృతైవేయమితి- తథా తన్వీతి సహజతానష్ట
త్వకర్తనమాపాతతః పులకితాపి తన్వీతి హృదిస్థితోఽర్థః- తేన
స్నానేన పులకితాతనుః కించిదుచ్ఛ్వసితా భవతి ఇయం తు న
తథేతి సంభోగకృతావేవ తానవపులకావితి గమ్యతే- ఏవ
ముక్తైర్వాక్యైరుపస్కృతే నాధమపదేన ప్రాధాన్యేన తస్యాన్తి
కమేవ రన్తుం గతాసీతి వ్యజ్యత ఇతి వ్యాఖ్యాతవాచ్యతయాత్ర
వ్యఙ్గ్యం వాచ్యాతిశాయి- తత్రాధమపదం వినా ఉక్తవిశేషణమా
త్రాద్రన్తుం గతాసీత్యర్థస్యాప్రతీతే రధమపదస్యైవ వ్యఞ్జ
కత్వప్రాధాన్యమ్- కేచిత్తు- ఉపకృతం బహు నామ కిముచ్యతే
సుజనతా ప్రథితా భవతా పరమ్। విదధదీదృశమేవ సదా సఖే
సుఖితమాస్స్వ తతశ్శరదాం శతమిత్యాదావుపకృతాదిశబ్దైర్వి
పరీతలక్షణయా అనుపకృతత్వాదికం యథా గమ్యతే తథాత్ర
పునస్తస్యాధమస్యాన్తికమిత్యత్రాపి నఞ్పదే విపరీతలక్షణ
యా తదన్తికం గతాసీత్యయమర్థో లభ్యతే- రన్తుమిత్యంశ ఏ
వ వ్యఙ్గ్యనావిషయ ఇత్యాహుః- తదయుక్తమ్- నగతాసీత్యత్ర
విపరీతలక్షణాయాం స్నాతుమితో గతాసీత్యస్యాన్వయానుప
త్తేః- న చ తత్రాపి గత్వా నాథాపి లక్ష్యత ఇతి వాచ్యమ్- అశ్రవణ
కృత్రప్రతిష్ఠానుపపత్తేరిత్యాహుః- నను పదస్య వ్యఞ్జకత్వమభిధా

మూలం లక్షణామూలంచేతి తత్రాభిధామూలం నానార్థస్థలే లక్ష
ణామూలం చ లాక్షణికస్థలే న చాత్ర ప్రథమపదం నానార్థం న వా
లాక్షణికమతః కథం తస్య వ్యఞ్జకత్వమితి చేత్ - అథమపదశ్రుతి
పాదస్యార్థస్యైవ చ్యుతాదిపదతాత్పర్యవిషయీభూతార్థప్ర
తీతహేతుత్వాద్వ్యఞ్జకత్వమ్ అథమపదవ్యంజకత్వవ్యవహారస్తు
ప్రయోజకత్వమాత్రేణేత్యేకే - అన్తంగతస్వవితేత్యత్రైవ నానా
ర్థత్వాభావేఽపి అభిధామూలవ్యంజనాస్వీకారే న విరోధ ఇత్య
న్యే - అథమపదమపకృష్టకర్మత్వలక్షకమ్ - న చాన్వయానుప
పత్త్యభావాన్న లక్షణేతి వాచ్యమ్ - తాత్పర్యానుపపత్త్యాపి
లక్షణాభ్యుపగమాత్ అతో లాక్షణికత్వాత్తస్య వ్యంజకత్వానుప
పత్తిరిత్యన్యే ॥ ౫ ॥

మధ్యమం కావ్యం లక్షయతి ।

> కావ్యం తు మధ్యమం వ్యఙ్గ్యే వాచ్యాదనతిశాయిని ।
> తదేవ చ గుణీభూతవ్యఙ్గ్యమిత్యుచ్యతే బుధైః ॥ ౬.
> క్షణాదకమపహాస్తోద్వా యామాద్వా త్వమి
> హైష్యసి । ఇత్యుక్త్వా హరతే యాత్రాం పత్యుర్దూ
> రం యియాసతః ॥ ౭.

యత్ర వాచ్యానతిశాయి వ్యఙ్గ్యం తన్మధ్యమం కావ్యమ్ - తదే
వ గుణీభూతవ్యఙ్గ్యమితి చ కథ్యతే. నన్వథమకావ్యేఽతివ్యా
ప్తిః - న చ తత్ర వ్యఙ్గ్యమేవ నేతి వాచ్యమ్ - అవ్యఙ్గ్యస్య కావ్య
త్వానభ్యుపేతత్వాత్ తత్రాప్యస్ఫుటస్య వ్యఙ్గ్యస్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వా
త్ - న చ తద్భిన్నవాచ్యానతిశాయి స్ఫుటవ్యఙ్గ్యవత్త్వం లక్షణమ
స్త్వితి వాచ్యమ్ - అగూఢమపరస్యాఙ్గం వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గమస్ఫుట
మితి వక్ష్యమాణాస్ఫుటవ్యఙ్గ్యాఖ్య మధ్యమకావ్యేఽవ్యాప్తేరితి
చేన్న - ఉపాధేయసంకరేప్యుపాధేరసంకరాదిత్యేకే - వాచ్యా
దనతిశాయిత్వం వక్ష్యమాణాగూఢత్వాద్యన్యతమత్వమేవ వి
వక్షితమిత్యన్యే - యథా క్షణాదకేత్యత్ర యామాః పరమా
వధిః తతః పరం ప్రాణాన్ ధారయితుం న శక్నోమీతి వ్యఙ్గ్యమ్ -
ప్రియయాత్రానివారణరూపవాచ్యసిద్ధిం కరోతీతి వాచ్యాఙ్గ
త్వాద్వాచ్యానతిశాయి - యథా వా — గ్రామతరుణం తరుణ్యా

తద్దనచ్యుతే తదన్యథాసిద్ధిపరిహారాయ నిశ్శేషేతి- స్నానసాధా
రణ్యవ్యావర్తనాయ చ్యుతపదం తటపదంచ- స్నానేహి చన్ద
నస్య సర్వత్ర త్యాగ ఏవ స్యాత్ న తు స్తనతటమాత్రే ఉపరిభా
గ ఏవ చ్యుతిః- అత ఇయమాశ్లేషకృతైవేతి- తథా తామ్బూలచ
ర్వణాభిలాషాత్ ప్రాచీనరాగస్య మృష్టతేత్యన్యథాసిద్ధిపరిహా
రాయ నిర్మృష్టేతి- పునస్స్నానవ్యావర్తనాయాధరగ్రహణమ్
స్నానేహి ఉత్తరోష్ఠస్యాపి నిర్మృష్టరాగతా స్యాదత ఇయం చు
మ్బనకృతైవేతి- తథా ప్రాతర్గతమఞ్జనం కాలేన కించిల్లుప్తమిత్య
న్యథాసిద్ధిపరిహారాయ దూరమితి- దూరమత్యర్థమిత్యాపాత
తోఽర్థః- తేన కాలేనాన్యథాసిద్ధినిరాసః- పునస్స్నానసాధార
ణ్యనివర్తనాయ దూరే ప్రాన్తభాగ ఇతి హృదయస్థోఽర్థః- స్నా
నతస్స్నానతో వా సర్వత్ర నిరఞ్జనతా స్యాత్ తవతు [illegible]
ప్రాన్త ఇతి చుమ్బనకృతైవేయమితి- తథా తన్వీతి సహజతానష్ట
త్యర్థమనూపాతతః పులకితాపి తన్వీతి హృదిస్థితోఽర్థః- తేన
స్నానేన పులకితా తనుః కించిదుచ్ఛ్వసితా భవతి ఇయం తు న
తథేతి సంభోగకృతావేవ తానవపులకావితి గమ్యతే- ఏవ
ముభిర్వాక్యైరుపస్కృతేనాధమపదేన ప్రాధాన్యేన తస్యాన్తి
కమేవ రన్తుం గతాసీతి వ్యజ్యత ఇతి వ్యాఖ్యాతవాచ్యతయాత్ర
వ్యఙ్గ్యం వాచ్యాతిగాయి- తత్రాధమపదం వినా ఉక్తవిశేషణమా
త్రాద్రన్తుం గతాసీత్యర్థస్యాప్రతీతేరధమపదస్యైవ వ్యఞ్జ
కత్వే ప్రాధాన్యమ్- కేచిత్తు- ఉపకృతం బహు నామ కిముచ్యతే
సుజనతా ప్రథితా భవతా పరమ్। విదధదీదృశమేవ సదా సఖే
సుఖితమాస్స్వ తతశ్శరదాం శతమిత్యాదావుపకృతాదిశబ్దైర్వి
పరీతలక్షణయా అనుపకృతత్వాదికం యథా గమ్యతే తథాత్ర
పునస్తస్యాధమస్యాన్తికమిత్యత్రాపి నఞ్పదే విపరీతలక్షణ
యా తదన్తికం గతాసీత్యయమంశో లభ్యతే- రన్తుమిత్యంశ ఏ
వ వ్యఞ్జనావిషయ ఇత్యాహుః- తదయుక్తమ్- న గతాసీత్యత్ర
విపరీతలక్షణయాం స్నాతుమితో గతాసీత్యస్యాన్వయానుప
త్తేః- న చ తత్రాపి గఙ్గానాభావో లక్ష్యత ఇతి వాచ్యమ్- అప్రవస
త్ప్రతిషేధాపత్తేరిత్యాహుః నను పదస్య వ్యఞ్జకత్వమభిధా

మూలం లక్షణామూలం చాభిధామూలం నానార్థస్థలే లక్ష
ణామూలం తు లాక్షణికస్థలే న చాత్ర ప్రథమపదం నానార్థం న వా
లాక్షణికమతః కథం తస్య వ్యఞ్జకత్వమితి చేత్ - ప్రథమపదప్రతి
పాద్యస్యార్థస్యైవ చ్యుతాదిపదతాత్పర్యవిషయీభూతార్థప్ర
తిపాదకత్వాద్వ్యఞ్జకత్వమ్ ప్రథమపదవ్యఞ్జకత్వవ్యవహారస్తు
ప్రయోజకత్వమాత్రేణేత్యేకే- అన్తర్గతస్య చ్యుతేత్యత్రైవ నానా
ర్థత్వాభావేఽపి అభిధామూలవ్యఞ్జనాస్వీకారే న విరోధ ఇత్య
న్యే- ప్రథమపదముపకృష్టకర్మత్వలక్షకమ్- న చాన్వయానుప
పత్త్యభావాన్నాత్ర లక్షణేతి వాచ్యమ్- తాత్పర్యానుపపత్త్యాపి
తత్సమ్భవాత్ అతో లాక్షణికత్వాత్తస్య వ్యఞ్జకత్వానుపప
త్తిరిత్యన్యే॥

మధ్యమం కావ్యం లక్షయతి॥

కావ్యం తు మధ్యమం వ్యఙ్గ్యే వాచ్యాదనతిశాయిని।
తదేవ చ గుణీభూతవ్యఙ్గ్యమిత్యుచ్యతే బుధైః ॥ ౬.
క్షణాదక్షమహోరాత్రాద్వా యామాద్వాత్వమి
హైష్యసి। ఇత్యుక్త్వా హరతే యాత్రాం పత్యుర్దూ
రం యియాసతః ॥ ౭.

యత్ర వాచ్యానతిశాయి వ్యఙ్గ్యం తన్మధ్యమం కావ్యమ్ - తదే
వ గుణీభూతవ్యఙ్గ్యమితి చ కథ్యతే. నన్వధమకావ్యేఽతివ్యా
ప్తిః- న చ తత్ర వ్యఙ్గ్యమేవ నేతి వాచ్యమ్- అవ్యఙ్గ్యస్య కావ్య
త్వాసమ్భవేన తత్రాప్యస్ఫుటస్య వ్యఙ్గ్యస్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వా
త్- న చ తత్ర వాచ్యానతిశాయి స్ఫుటవ్యఙ్గ్యవత్త్వం లక్షణము
స్త్వితి వాచ్యమ్- అగూఢమపరస్యాఙ్గం వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గమస్ఫుట
మితి వక్ష్యమాణాస్ఫుటవ్యఙ్గ్యాఖ్య మధ్యమకావ్యేఽవ్యాప్తేరితి
చేన్న- ఉపధేయసంకరేప్యుపాధేరసంకరాదిత్యేకే- వాచ్యా
దనతిశాయిత్వం వక్ష్యమాణాగూఢత్వాద్యన్యతమత్వమేవ వి
వక్షితమిత్యన్యే - యథా క్షణాదథేత్యత్ర యామః పరమా
వధిః తతః పరం ప్రాణాన్ ధారయితుం న శక్నోమీతి వ్యఙ్గ్యమ్-
ప్రియయాత్రానివారణరూపవాచ్యసిద్ధిం కరోతీతి వాచ్యాఙ్గ
త్వాద్వాచ్యానతిశాయి- యథా వా— గ్రామతరుణం తరుణ్యా

నవవఞ్జులమంజరీసనాథకరమ్ । పశ్యన్త్యా భవతి ముహుర్నిత
రాం మలినా ముఖచ్ఛాయా॥ గ్రామస్య తరుణమిత్యర్థ ఏవ గ్రామా
ఽయమేక ఏవ తరుణస్తత్ర బహువల్లభత్వేన దుర్లభత్వం వ్యజ్య
తే- తరుణమితి కామకలాకౌశలమ్- తరుణ్యా ఇతి రత్యుత్సాహః- న
వవఞ్జులేత్యాదిరుద్దీపనవిభావః- మఞ్జర్యాః కరగ్రహణయో
గ్యతాప్రదర్శనేన వఞ్జులలతాయాః భూతలస్పర్శితయా వఞ్జు
లలతామూలస్య స్వైరోపభోగయోగ్యతా- పశ్యన్త్యా ఇతి వర్తమా
నత్వాదుపదేశాద్దర్శనసమనన్తరమేవ ముఖమాలిన్యప్రతీతేర
తిశయోక్తిః- ముహురిత్యౌత్సుక్యమ్- జనతాభయేన దర్శనస్య
విచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్య కరణం చ- నితరామితి స్వాపరాధప్రకర్షో మలి
నేత్యనుభావశ్చ వ్యజ్యతే- అత్ర వఞ్జులలతాగృహే కృతసంకేత
యా మయా న గతమ్- అనేన తు తత్ర గత్వా స్వాగమనసూచనా
య వఞ్జులమఞ్జరీమాదాయ సముపాగమ్యాయ పునరాగతో
మహామయానాదిత్యమితి వాయికానాదిత్యం వ్యఙ్గ్యమ్ తత్ప్ర
సుభగహేతుత్వాన్న చమత్కారకారి- వాచ్యం తు ముఖచ్ఛాయా
మాలిన్యం విప్రలమ్భవ్యంజకత్వాచ్చమత్కారకారి- యద్యపి వ్య
ఙ్గ్యమన్యనాదిత్యమనురణనన్యాయేన పరమ్పరయా విప్రలమ్భవ్య
ఞ్జకం తథాపి తస్యానుభావరూపవాచ్యముఖప్రేక్షితయా వ్యంజ
కత్వం వాచ్యం త్వనుభావరూపతయా సాక్షాదేవ వ్యంజకమితి
వ్యఙ్గ్యస్యాపరాఙ్గత్వైవ- యన్నైరపేక్ష్యేణ వ్యంజకం తద్వి
ప్రేక్షితస్యాపరాఙ్గత్వేన వక్ష్యమాణత్వాత్- న చాత్ర
విప్రలమ్భస్య ప్రాధాన్యేన ధ్వనిత్వే కథం గుణీభూతవ్యంగ్యతేతి
వాచ్యమ్- విప్రలమ్భవ్యంజనాపేక్షయా ధ్వనిత్వే న్యనాదిత్య
వ్యంజనాపేక్షయా గుణీభూతవ్యఙ్గ్యత్వావిరోధాదిత్యాహుః॥

అవ్యఙ్గ్యమపి యచ్చారు తత్కావ్యమధమం స్మృ
తమ్। శబ్దచిత్రం వాచ్యచిత్రమిత్యేతద్ద్వివిధం విదుః॥ ౫.
ఉత్తాలతాలహిన్తాలకృతమాలతమాలకమ్ ।
విపినం తత్సమాలోక్య నన్దనస్యాస్మరద్విభుః॥ ౬.

చారుగుణాలఙ్కారసమ్బన్ధనిబన్ధనచమత్కారకరం తదుభే
యం శబ్దమాత్రస్య సకలసాధారణ్యాత్ ఏతచ్చ యోశబ్దా

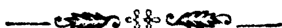
తరానిష్టం గుణం వస్తుతస్త్వేతత్తేన బోధ్యమ్- గుణానాంరసని
ష్ఠత్వే గుణాలఙ్కారేణ రసోత్కర్షావశ్యం భావాదవ్య
ఙ్గ్యత్వాసమ్భవాత్- యద్వాచారు గుణాభివ్యఞ్జక వర్ణా-
లఙ్కారమాత్ర నిబన్ధన చమత్కార కారక మిత్యర్థః- వస్తు
తస్తు అవ్యఙ్గ్యపదమస్ఫుట వ్యఙ్గ్యపరమ్-అనుదరా కన్యేత్యాదా
వీషదర్థేపి నఞః స్మృతత్వాత్ - అతో మతద్వయేఽప్యవిరోధః-
యుక్తఞ్చ తథా-వ్యఙ్గ్యాభావే కావ్యత్వ హానేః-నచైవమస్ఫు
టాఖ్య గుణీభూతవ్యఙ్గ్యేఽతివ్యాప్తిరితివాచ్యమ్ - ఉపధేయస
ఙ్కరేప్యుపాధే రసఙ్కరా దిత్యాహుః-అవివక్షిత వ్యఙ్గ్యత్వ
మవ్యఙ్గ్యత్వమతో నాతివ్యాప్తి రిత్యప్యాహుః - తచ్చాధమకా
వ్యం శబ్దచిత్ర మర్థచిత్రం చేతి ద్వివిధంవిదుః- ఇదంచ స్వరూ
పకథనమాత్రపరం నతు విభాగపరమ్- షష్ఠోల్లాసే విభాగస్య వ
క్ష్యమాణత్వాదితిధ్యేయమ్- యథా ఉత్తాలతాలేత్యత్ర
పూర్వార్ధే శబ్దచిత్ర ముత్తరార్ధే స్మరణాలంకారనిబన్ధనాదర్థచి
త్రమ్-యథావా-స్వచ్ఛన్దోచ్ఛలదచ్ఛకచ్ఛకుహరచ్ఛాతేత
రామ్బుచ్ఛటామూర్ఛన్మోహ మహర్షి హర్షవిహిత స్నానాహ్నికా
హ్నాయవః-భిద్యాదుద్యదుదారదర్దురదరీదీర్ఘాదరిద్రద్రుమద్రో
హోద్రేకమహోర్మిమేదురమదా మన్దాకినీ మన్దతామ్॥ స్వచ్ఛన్దం
స్వాయత్తత్వాద్యుపాధిమన్తరేణైవ ఉచ్ఛలన్త్యా అచ్ఛా నిర్మలా
కచ్ఛకుహరేషు తటసమీపగర్తేషు ఛాతేతరాః అకృశేతరాః అ[illegible]
చ్ఛటా జలసమూహాస్తాభిర్మూర్ఛన్మోహా వికలదజ్ఞానా యే మహ
ర్షయస్తైర్హర్షేణ విహితాః స్నానాదయఆహ్నికా యస్యాం
సాతథా ఉద్యన్త్యుద్గచ్ఛన్త ఉదార ఉద్భటో దర్దురో మణ్డూకో
యాసు తాసు దరీషు తటకన్దరాసు దీర్ఘా ఆదరిద్రా అకృశా యే
ద్రుమాస్తేషాం ద్రోహో భఙ్గస్తస్యోద్రేక ఉత్కర్షో యాభిస్తాదృశ్యో మహో
ర్మిభిర్మేదురో బహులో మదో యస్యాస్సా మన్దాకినీ గఙ్గా జా
హ్నవీ మన్దతా మజ్ఞానం యుష్మాకమితి భిద్యాదిత్యత్ర శబ్దగుణో ఓజసా శబ్దా
లఙ్కారేణానుప్రాసాదినాచ యుక్తత్వాచ్చారుత్వమిదంచ
శబ్దచిత్రస్యోదాహరణమ్- అర్థచిత్రం యథావా- వినిర్గతం మా
నదమాత్మమన్దిరా ద్భవత్యుపశ్రుత్య యదృచ్ఛయాపి యమ్[illegible]

సనశ్ఛ్రీమేష్వద్రిమద్రితపాలితార్గళా నిష్కలితాక్షీవతియామరా
వతీ॥ మాసదం శత్రూక్రాంతానఖణ్డకం యశ్చహయగ్రీవం యద్భ
వ్యయాలీలయా నతు యాయాత్స్రయా అత్యంబుద్ధిరాద్యనిగ
తంనత్వమరావతీసమీపమాగతమ్ ఉపశ్రుత్యనమద్రష్టాద్రష్టుంసం
భ్రమేణ ఇన్ద్రేణరుద్ధేతి పాలితార్గళా సంఘటితకవాటా సతీఅ
మరావతీభియానిమీలితాక్షీవ ప్రవతీతి· అత్రచ్ఛ్రీపాదాదినాగు
ణేన ఉత్ప్రేక్షా లఙ్కారేణ యుక్తత్వాచ్చారుతా- యద్యప్య
త్రప్రథమశ్లోకే మన్దాకినీవిషయో భక్తిరూపో భావో వ్యజ్యతే-
ద్వితీయశ్లోకేఽపి వీరరసో వ్యజ్యతే- తథాపి నిశ్శేషచ్యుతచన్దన
మిత్యత్రేవ వాచ్యస్య వ్యంగ్యప్రవణతాం వినా విశ్రాన్త్యభావా
భావేన ప్రతీయమానార్థస్యైవ స్ఫుటత్వాద్వ్యంగ్యస్యన స్ఫుట
తేతి వివక్షితమస్ఫుటవ్యంగ్యత్వమతమిత్యేకే - అన్యేత్వ
ద్భావేప్యత్ర వ్యంగ్యస్యావివక్షావైధుర్యా దవ్యంగ్యత్వమ్- స
హృదయాస్తు రసాస్వాదలాలసా అత్రాపి రసం భుంజత ఏవేతి
సహృదయదృష్ట్యా నాధమత్వమిత్యన్యే- ప్రథమశ్లోకే మన్దా
కినీవో మన్దతాం భిద్యాదితి యోజనాయాం వ్యవధానం ద్వితీ
యేచ వ్యభిచారిణో ధయస్య స్వశబ్దే నోపాదానా ద్వ్యభి
చారిరసస్థాయిభావానాం శబ్దవాచ్యతేతి వక్ష్యమాణమనౌచిత్య
ఞ్చ వ్యంగ్యప్రతీతి మపకర్షతీత్యప్రతీయమానవ్యంగ్యత్వాదధ
మత్వం దోషజ్ఞానే వ్యంగ్యప్రతీతౌ నాధమత్వమిత్యప్యాహుః॥

ఇతి శ్రీ దన్తిదోత్తదివాప్రదీపాఙ్కవిశ్వామిత్రవంశముక్తా
ఫల లక్ష్మీభవస్వామి భట్ట సుకృతపరిపాకాద్వైత విద్యాచా
ర్యసత్య మంగళరత్నఖేట శ్రీనివాసదీక్షిత తనయస్య కామా
క్షీగర్భసంభవస్య శ్రీమదర్ధనారీశ్వరదీక్షితగురుచరణసరోజ
తాలబ్ధవిద్యావైశద్యస్య శ్రీరాజచూడామణిదీక్షితస్య కృతౌ
కావ్యదర్పణే ప్రథమోల్లాసః.

కావ్యదర్పణః.

ద్వితీయోల్లాసః.

ప్రథమోల్లాసే హి గుణాదివిశిష్టం శబ్దార్థయుగళం కావ్యమిత్యుక్తమ్. తత్ర శబ్దార్థయోః ప్రాధాన్యాత్ ప్రథమం తయోస్స్వరూపం దర్శయిష్యన్నర్థాపేక్షయాఽపి శబ్దస్య ప్రాధాన్యాచ్ఛబ్దస్వరూపం తావద్విభజన్నేవ నిర్దిశతి॥

శబ్దోఽత్ర త్రివిధశ్శక్తలక్షకవ్యఞ్జకాత్మనా॥

శక్తలక్షకవ్యంజకభేదేన శబ్దోఽత్ర కావ్యే త్రివిధః. యద్యపి శాస్త్రేషు శక్తలక్షకభేదేన ద్వివిధ ఏవ శబ్దస్తథాఽపి కావ్యే వ్యఞ్జకశబ్దోఽపరోఽపి సోఽస్తీత్యుక్తమత్రేతి. లక్షణాయాశ్శక్తిమూలత్వాచ్ఛక్తస్య ప్రథమం నిర్దేశో వ్యంజనాయా ఉభయమూలకత్వాద్వ్యంజకస్య తయోరనన్తరం నిర్దేశ ఇతి ధ్యేయమ్॥

అర్థమపి విభజన్నేవ నిర్దిశతి॥

తదర్థోఽపి త్రిధా శక్యలక్ష్యవ్యఙ్గ్యవిభేదతః॥ ౧.

తేషాం శక్తలక్షకవ్యంజకరూపాణాం శబ్దానామర్థస్తదర్థః సోఽపి శక్యలక్ష్యవ్యఙ్గ్యభేదాత్త్రివిధః. అత్ర యద్యపి విభాగాదేవ త్రివిధత్వసిద్ధిస్తథాపి న్యూనాధికసంఖ్యావ్యవచ్ఛేదాయ త్రిధేత్యుక్తమ్. యద్యపి వాచకాదిశబ్దనిర్దేశానన్తరం తల్లక్షణముక్త్వైవార్థనిరూపణముచితం తథాప్యర్థఘటితమేవ తేషాం లక్షణం వక్తవ్యమతః ప్రాగర్థస్వరూపప్రదర్శనమితి ధ్యేయమ్॥ ౧.

నను వాక్యార్థస్యోక్తత్రైవిధ్యానన్తర్భావాద్విభాగస్యాన్యూనతేత్యత ఆహ॥

అర్థస్తాత్పర్యవిషయో వాక్యార్థ ఇతి తార్కికాః॥
అన్యే శక్యం తను ప్రాహురపరే లక్ష్యమూచిరే॥ ౨.

ఆకాఙ్క్షాసత్తిమతాం పదానాం సముచ్చారణే సత్యపదార్థోఽపి ఘటానయనాదిసంసర్గరూపోఽపూర్వో వాక్యార్థస్తాత్పర్య

విశేషయతయానముల్లసతీత్యభిహితాన్వాయకాదినోపైయా
కాదయః- వాచ్యార్థోఽపి శక్యఏవేత్యన్విత్వాభిధానవాదినః
ప్రాభాకరాః- వాచ్యార్థోఽలక్ష్యఇతిభాట్టామీమాంసకావ్యాఖ్యాతారః-
వస్తుతస్తు వాచ్యార్థో నశక్యో నాపిలక్ష్యఇతి వక్ష్యమా
ణత్వాత్-నచైవంవిభాగనూన్యనతేతివాచ్యమ్-శక్యపదేనవృత్త్య
న్తరంవినా శక్తిప్రయుక్తోపస్థితివిషయత్వస్య వివక్షితత్వాది
తిదిక్ ॥ ౨-

అథార్థవ్యంజకతామాహ॥

వాచ్యాదయస్త్రయోఽర్థాః ప్రాయశోవ్యఞ్జకా
మతాః।జయత్యభినవక్ష్ణ గఙ్గాందేవస్తాపైరనీక్షితః॥ ౩-

వాచ్యలక్ష్యవ్యఙ్గ్యరూపాస్త్రయోఽర్థాః ప్రాయశోవ్యఞ్జ
కానతు సర్వత్ర- జయతి పదవాచ్యస్యోత్కర్షేణ వర్తమాన
స్యవక్తృనమస్కారవ్యంజకతయా వాచ్యస్యవ్యంజకత్వం గ
ఙ్గాపదలక్ష్యస్య తీరస్యశైత్యాదివ్యంజకతయా లక్ష్యస్యవ్యఞ్జ
కత్వమ్- తథాగఙ్గామిత్యత్రైవ వ్యఙ్గ్యేనశైత్యేనభగవతస్తా
పానీక్షణసామర్థ్యవ్యఞ్జనాత్ వ్యఙ్గ్యస్యాపి వ్యఞ్జకత్వమితి ధ్యే
యమ్- యద్యప్యుద్దేశక్రమానురోధాచ్ఛబ్దస్యవ్యఞ్జకత్వమ
భిధాయార్థస్యవ్యంజకత్వమభిధాతుముచితమ్- తథాపిశబ్దవ్య
ఞ్జకత్వం స్ఫోటవ్యంజకేషు వర్ణేష్వేవదృష్టమ్ అర్థవ్యంజకతా
తు సర్వత్రాపిదృష్టా- తతఃకథమర్థానామపి కావ్యత్వమితిశం
కామపనేతు మిదమిహోక్తమ్- నతుప్రాధాన్యేనార్థవ్య-
ఞ్జకత్వముపదర్శయితుమ్ అతఏవాగ్రేశబ్దస్యవ్యంజకత్వముప
పాద్యార్థస్యవ్యంజకత్వం ప్రపఞ్చయిష్యతీతి ధ్యేయమ్-
యథా వా వాచ్యస్యవ్యఞ్జకతా — మాఏథురోవఆరణంఅజ్జహు
ఇద్ధిత్తిసాహిఅంతుమఏ।తంభణకింకరణిజ్జంఏమెఅణవాసరో
తా ఇ॥ మాతర్గృహోపకరణ మద్యఖలు నాస్తీత్యకథితంత్వ
యా। తద్భణకింకరణీయమేవమేవ నవాసరస్తిష్ఠతి॥ హేమా
తర్గృహోపకరణం సక్ధ్యాద్యాపేయజలాదిరూపంనాస్తీతి
త్వయాసంప్రతికథితమ్- కింతత్ కింవాకర్తవ్యంవద వాసర
ఇవ మేవనతిష్ఠతీత్యత్ర తద్భణకింకరణీయమిత్యాద్యర్థేనవక్తృ

వైశిష్ట్యగర్భ మేలాపకరూపసంపాదనవ్యాజేన స్వైరవిహారోద్యో
మో వ్యజ్యతే। తత్రాపి మతేరభివృద్ధస్య వ్యజ్యతే తథా చ స్వేయం
అలాహరణాద్యనాదర్య మృహోపకరణ మిత్యవశ్యం సం
పాదనీయత్వ మద్యఖిల్వత్యపలాపాశక్యతా త్వయోః సముద్రై
వవ్యాజస్సంపాద్యత ఇత్యయమర్థ స్తద్భణేతిన్వస్య కర్తవ్యా
జ్ఞానాభినయ ఏవ మేవేత్యాదినా క్షణమాత్రమపి విళమ్బన
క్షమతా వ్యజ్యత ఇతి ధ్యేయమ్- అత్ర తద్గుణకీకరణీయమిత్యాది
వాక్యార్థస్య వ్యంజకత్వమితి భేదః- న చైవం వాచ్యవ్యంజకో
దాహరణత్వమయుక్తం సన్దర్భవాక్యార్థస్య వాచ్యత్వాభావా
దితి వాచ్యమ్- వాక్యార్థస్యాపి వాచ్యత్వస్యాభావస్యోక్తత్వాదితి
దిక్॥ లక్ష్యస్య వ్యఞ్జకతా యథా వా— సాహన్తి సహి సుహఅం
[illegible]దూమి అసిమజ్జ కఏ। సబ్భావణేహ కరణిజ్జ సరిచ్ఛం
దావ విరఇఅం తుమ్మ॥ సాధయన్తి సఖి సుభగం క్షణే క్షణే దూ
నాసి మమ కృతే। సద్భావస్నేహకరణీయ సదృక్షం తావద్విరచి
తం త్వయా॥ హే సఖి మమ కృతే మన్నిమిత్తం సుభగం నాయకం
సాధయన్తి సంఘటయితుం కృతసంచారేతి యావత్- క్షణే క్ష
ణే దూనాసి త్రస్తాసి- సద్భావస్య సమీచీనహృదయతాయాః
స్నేహస్య చ యత్ కరణీయమ్ తత్సదృశం త్వయా కృతమితి
వాచ్యార్థః- అత్ర దూత్యాః ప్రమాణాన్తరేణాపకారిత్వావగ
మాన్ముఖ్యార్థబాధావగమేన శత్రుత్వమాచరితమితి విపరీతలక్ష
ణయావగమ్యతే తేన చ త్వమధమా యేన దూతీ విరుద్ధం నా
యకోపభోగమాచరితవతీ సోఽప్యధమో యేన దూతికాయాం
త్వయ్యనురక్త ఇతి వ్యజ్యతే- ఇదమపి వాక్యలక్ష్యస్య వ్యఞ్జక
తాయా ఉదాహరణమితి భేదః- వ్యఙ్గ్యస్య వ్యఞ్జకతా యథా
వా— ఉఅ ణిచ్చల ణిప్ఫందా భిసిణీపత్తమ్మి రేహఇ బలాఆ। ణిమ్మల
మరగఅ భాఅణపరిట్ఠిఆ సంఖసిప్పివ్వ॥ పశ్య నిశ్చల నిష్ప
న్దా బిసినీపత్రే రాజతే బలాకా- నిర్మలమరకతభాజన ప్రతిష్ఠి
తా శంఖశుక్తిరివ- ఇదం సంకేతార్థినం కాముకం ప్రతి నా
యికావచనమ్- హే నిశ్చల సంకేతార్థితయా ఉత్త్రైవావస్థితిశీలన
నిర్భయే నిష్పన్దా నిశ్చలా నిష్క్రియా మరకతపాత్రస్థితా శఙ్ఖశుక్తి

ష్మకాన్తస్ఫుటఇవ రాజతి పశ్యత్యనిష్పన్నత్వే హాస్యాస్పద
త్వం తేనజనరాహిత్యం తేనాపి తదేవ సంకేతస్థానమితివ్యజ్య
తే- యద్వా సంకేతస్థానమగత్వైవ గతోఽస్మీతిమిథ్యావదన్తం
నాయకంప్రతి నాయికావచనమిదమ్ అత్రాపి నిష్పన్నత్వేనా
శ్వాసవత్త్వం తేనచ వనత్వం తత్రగతోఽసిమిథ్యైవ గతోఽస్మీ
తివదసిగతశ్చేత్త్వయంబలాకానిశ్చలావర్తతఇతివ్యజ్యతే-
అస్మింశ్చపక్షే నిశ్చలేతిసంబోధనం మిథ్యావదసీతి వ్యఙ్గ్యేన
సహాయతాం ప్రతిపద్యతే- కేచిత్తు నాథం ప్రత్యన్యాపదేశేన వ
చనమిదమ్- గత్యర్థానాం జ్ఞానార్థత్వాన్నిశ్చలపదం జ్ఞాన
శూన్యపరమ్- బలాకాపదేనచ స్త్రీలిఙ్గమహిమ్నా నాయికా
ప్రతీయతే- తతశ్చ భో జ్ఞానశూన్య స్వయమేవ సమాగత్య పశ్య
సా విరహాసహా సంప్రతి బిసినీపత్రే భ్రాజతే కతిపయక్షణైః
ప్రాణాన్ధారయిష్యతి యతో నిష్పన్దా- నిర్మలమరకతేత్య
త్ర బిసినీపత్రస్య మరకతభాజనేనోపమితతయా తదఙ్గసఙ్గా
న్నిరన్తరా వ్యజ్యతే తస్యాశ్శుక్త్యుపమితత్వేన పాణ్డుత్వమ్ తేన
చోపమావ్యఙ్గ్యేనానుభావేన విప్రలమ్భాతిశయో వ్యఙ్గ్య ఇత్యా
హుః॥

ఏవమర్థస్య స్వరూపంవ్యఞ్జకత్వంచ నిరూప్యావసరసంగ
త్యావాచకాదీనాం క్రమేణలక్షణమాహ॥

సాక్షాత్సంకేతితం యోఽర్థమభిధత్తే స వాచకః॥
ఘనశ్యామః శ్రియా రామః శ్రియం సుగ్రీవరా
జ్యదః॥౮॥

అత్రాభిధత్తే ప్రతిపాదయతీత్యర్థః- నత్వభిధయా ప్రతిపాద
యతీతి- తథా సతి అభిధాయా వాచకశబ్దవ్యాపారత్వేనా
న్యోన్యాశ్రయాపత్తావత ఏవ సమ్యక్త్వే శేషవైయర్థ్యాచ్చ
సంకేతశ్చాస్మాచ్ఛబ్దాదయమర్థో బోధ్య ఇత్యాకారక ఆప్తా
భిప్రాయో నత్వీశ్వరాభిప్రాయమాత్రమ్- యదృచ్ఛాశబ్దస్యా
పి సంగ్రాహ్యత్వకథనేన తత్రావ్యాప్తేః ఏవంచ లక్ష్యస్యా
ప్యర్థస్య తాదృశాప్తాభిప్రాయవిషయత్వేన సంకేతితత్వా
విశేషాల్లక్ష్యార్థప్రతిపాదకే లాక్షణికపదేఽతివ్యాప్తివార

ణాయ సాక్షాదితి- అర్థాన్తర ప్రతీత్య ద్వారకత్వం సాక్షాత్త్వ
మిహ వివక్షితమ్- తావన్మాత్రం చ సమ్బద్ధితయా ఉక్తాకాశస్మారకే
ఘటాదిశబ్దేఽతివ్యాప్తమతస్సాంకేతితమితి- శబ్దత్వేన విశేషణా
చ్చ నచేష్టాయా మతివ్యాప్తిరిత్యేకే- అన్యేతు సాక్షాత్సంకేతి
తో యోఽర్థస్తత్ప్రతిపాదకత్వం లక్షణమ్ సంకేతశ్చ పూర్వోక్
త ఆప్తాభిప్రాయ ఏవ లక్షణాస్థలే చ పరంపరయా సంకేత
శ్శక్యం బోధయిత్వా లక్ష్యం బోధయత్విత్యభిప్రాయోద్దేశా
త్తేన లాక్షణిక పదప్రయోగాదిత్యాహుః- అపరే సంకేతవి
దం సమ్బన్ధపరం తథా చ సాక్షాత్సమ్బన్ధవిషయార్థ ప్రతి
పాదకత్వం వాచకత్వమ్- నను ఛత్రిణో గచ్ఛన్తీత్యచ్ఛత్రి
చ్ఛత్రిసాధారణైకసార్థగన్తృత్వేన లక్షణయాఽచ్ఛత్రిణోఽపి
ప్రతిపాదకే ఛత్రిపదేఽతివ్యాప్తిః- నచ యచ్ఛబ్దో యద్విషయ
సాక్షాత్సమ్బన్ధేన యదర్థస్మృతిహేతుస్స తస్య వాచక ఇతి వి
వక్షితం ఛత్రిపదస్య సాక్షాత్సమ్బన్ధేన ఛత్ర్యచ్ఛత్రి సాధార
ణరూపేణ నచ్ఛత్రిస్మారకమితి నతత్రాతివ్యాప్తిరితి వాచ్యమ్- ఛత్రి
విషయకసాక్షాత్ సమ్బన్ధస్యాపి లక్షణయా ఛత్రిస్మరణేఽపి
ప్రయోజకత్వమస్త్యేవాన్యథా శక్యగ్రహేపి లక్షణయా తత్స్మృ
త్యాపత్తేః న్నచేష్టాపత్తిశ్శక్య సమ్బన్ధాగ్రహేణ లక్షణాయా
అప్రవృత్తేరితిచేన్న- ఛత్రిణ ఇత్యత్ర ఛత్రిస్మృతిస్సాక్షాత్స
మ్బన్ధే నైవాచ్ఛత్రిస్మృతిః పరం లక్షణయేత్య జహల్లక్షణైవ
నాస్తియుగపద్వృత్తిద్వయ విరోధశ్చ గఙ్గాయాం మత్స్యఘో
షావిత్యాదా వివాదోపాస్త్యైవ - యద్వా సాక్షాత్త్వ సత్తి
ప్రతిపాదన క్రియా విశేషణత్వే నావ్యఙ్గీకారాన్న దోషః-
నన్వేవమపి సాక్షాత్సంబన్ధ విషయ మర్థం యః పదార్థస్మృ
త్యన్తర మద్వారీకృత్య ప్రతిపాదయతి సవాచక. ఇతిహిపర్య
వసితం తథా సతి శక్యభూతాచ్ఛత్రిమాత్రస్మృతిం ద్వారీకృత్య
ఛత్ర్యచ్ఛత్రిస్మారకే ఛత్రిపదేఽతివ్యాప్తేరభావేపి రాజావ[illegible]
తిలోకానాం హృదయం మృదుభిః కరై రిత్యాదవభిధామూల
వ్యఞ్జనాస్థలే ప్రకరణాదినాఽభిధాయాః ప్రాకరణికచన్ద్రాద్య
ర్థస్మృతౌ నియమనే నత్యప్రాకరణికభూపాద్యర్థస్య వ్యఞ్జన

యాం ప్రతిపాదకే రాజాదిపదే ఇతి వ్యాప్తిస్తత్ర ప్రాకరణికస్వాతన్త్రి
పదార్థస్మృతేరప్రాకరణిక భూపాద్యర్థస్మృతౌ వ్యవధా
భావాన్న చ పదార్థస్మృత్యన్తరావ్యవహితత్వమేవాత్ర సాక్షా
త్త్వం వివక్షిత మితి వాచ్యమ్- తథాపి—సర్వదో మాధవః పా
యాదిత్యత్ర పయక్కృత్ప్రదేశాదౌ యత్ర హరిహరయోరపి ప్రాక
రణికత్వం తత్ర ప్రసిద్ధి ప్రాచుర్యాదన్ధకాసుర నాశకర ఇతి
హరవిషయార్థస్య ఝటితి ప్రతీతేః పశ్చాత్పర్యాలోచనా
యాం-యదుప్రవరాణాం క్షయకృత్ గృహకృదితి హరివిష
యార్థస్య విహితార్థతయా విలంబేన ప్రతీతేస్తత్రాన్ధక క్షయా
విషయేఽవ్యాప్తిః - పదార్థస్మృత్యన్తరావ్యవధానేన స్మారక
త్వాభావాదితి చేన్న అస్వతన్త్రత్వేన పదార్థవిశేష
ణాత్ స్వాతన్త్ర్యం చ శక్యతావచ్ఛేదక ప్రకారేణాన్వయబోధ
విషయత్వం తతశ్చ స్వతన్త్రపదార్థస్మృతివ్యవధానేఽప్యస్వ
తన్త్రపదార్థస్మృత్యవ్యవహితత్వమస్తీతి నావ్యాప్తిః. అజహ
ల్లక్షణాస్థలే తుచ్ఛత్రిణాం శక్యతావచ్ఛేదకీభూతఛత్రిత్వప్ర
కారేణాన్వయబోధవిషయత్వాన్న స్వాతన్త్ర్యమితి అస్వత
న్త్రపదార్థస్మృతివ్యవధానే నైవలక్ష్యస్మారకతేతి న తత్రాప్యతి
వ్యాప్తిః- న చైవం లాక్షణికస్థలే సాక్షాత్సంబన్ధ విషయస్యాన్వ
యబోధ విషయత్వాభావేన స్వాతన్త్ర్యాభావాదస్వతన్త్రపదా
ర్థస్మృత్యవ్యవధానపదేనైవ తత్రాతివ్యాప్తివారణాత్ సాక్షా
త్పదవైయర్థ్యమితి వాచ్యమ్ - గఙ్గాయాం మత్స్యఘోషావి
త్యత్ర సాక్షాత్సంబన్ధ విషయస్యాప్యన్వయబోధావిషయత్వేన
స్వతన్త్రత్వాత్తత్స్మృతివ్యవధానేఽపి తీరస్మృతేరస్వతన్త్రపదా
ర్థస్మృత్యవ్యవహితత్వాత్తీరస్మృతిజనకతాదశాయామతివ్యా
ప్తివారణాయ సాక్షాత్పదావశ్యంభావాత్ న చైవం రాజా హర
తీత్యత్ర వ్యంజనయా భూపాద్యప్రాకరణికార్థస్మారకేఽతివ్యాప్తి
స్తత్ర తత్ర ప్రాకరణికార్థస్యాన్వయావిషయత్వేన స్వాతన్త్ర్యా
త్తత్స్మృతివ్యవధానేఽపి అస్వతన్త్రపదార్థస్మృత్యవ్యవధాన
సత్త్వాదితి వాచ్యమ్- నియన్త్రిత సంకేతస్యైవ సంకేత పదేన
వివక్షితత్వాదిత్యాహుః ॥ యథా ఘనశ్యామాది శబ్దానాం సాక్షా

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

చ వ్యవహారం చ శక్యన్ [illegible] వ్యవహారవిషయీభూతా

యాం వ్యక్తావేవ శక్తిం గృహ్ణాతి నతు [illegible] విషయ ఇతి

చేన్న - వ్యక్తేర్వ్యవహారవిషయత్వేఽపి వ్యక్తీనామానన్త్యాత్ తా

సు [illegible] శక్తి [illegible] సర్వవ్యక్తి

ఉపస్థిత్యసంభవాన్న [illegible] సు శక్తిగ్రహః యద్యపి ఉక్తాలోపస్థిత

[illegible] వ్యక్తిష్వేవ శక్తిగ్రహస్తథాప్యనుపశక్తిగ్రహస్తా

సాంగ్రవాది పదేనానుపస్థితిర్న స్యాత్ యది చ క్వచిద్వ్యక్తిగ్రహో

ఽప్యన్యత్ర శాబ్దధీరిష్యతే తదా శాబ్దధీశ్శాబ్దజ్ఞానే వ్యభిచారి ఇతి

కారణమేవ న స్యాత్ యది చ యద్ధర్మాశ్రయే శక్తిగ్రహస్తద్ధ

ర్మాశ్రయస్య సర్వస్య ప్రత్యక్షగోచరస్యాపి యోగ్యతావశా దన్వయ

బోధవిషయత్వం స్యాదేవ సమానప్రకారకత్వస్యైవ నియామ

కత్వాదితి మతం తదాపి వ్యక్తిమాత్రస్య శక్యత్వే గౌశ్శుక్లశ్చల

తిత్యాది పదానాం వ్యక్తిమాత్రవాచకత్వేన పర్యాయతాపత్త్యా

సహ ప్రయోగానుపపత్తిః జాతిర్గుణః క్రియేతి విభాగానుప

పత్తిశ్చ - యది చ జాత్యాద్యవిశిష్టవ్యక్తిషు శక్తిగ్రహమఙ్గీకు

ర్షే తదా లాఘవాజ్జాత్యాదేరపి శక్యతా యుక్తా వ్యక్తిలా

భస్త్వాక్షేపాల్లక్షణయా వా భవిష్యతి - నచ సంకేతగ్రహో

పాధిభూతో జాత్యాదిరూపో ధర్మోఽస్తు న స్వాభావికః వస్తు

యద్యప్యౌపాధికశ్చేతి సామాన్యతో ద్వివిధః - స్వాభావిక

శ్చ సిద్ధసాధ్యభేదేన ద్వివిధః తత్ర సిద్ధోఽపి వస్తునః ప్రాణ

ప్రదో విశేషాధానహేతుశ్చేతి ద్వివిధః - తత్రాద్యో జాతిః సా హి

వస్తునః ప్రాణప్రదత్వాత్ ప్రాణప్రదేత్యుచ్యతే - తద

వేష్వన్వగం హి వస్తు వ్యవహారయోగ్యం భవతీతి నాన్యథా- త
దుక్తం భర్తృహరిణా- గౌస్స్వరూపేణ న గౌః నాప్యగౌః గోత్వా
భిసంబన్ధాత్తు గౌరితి- గౌః స్వరూపేణ వ్యక్తిమాత్రేణ
గౌరితి వ్యవహ్రియతే నాప్యగౌరితి వ్యవహ్రియతే కిం
తు గోత్వసంబన్ధాదేవ గౌరితి వ్యవహ్రియత ఇత్యర్థః- యి
ద్వా ప్రాణప్రదత్వం యావదాశ్రయం తావదాధారత్వస-
గుణానాం తు నిత్యత్వపక్షేఽపి నయావదాశ్రయం తద్వృత్తి
త్వాత్- ఆశ్రయే సత్యపి పాకాదినా సమవాయనాశే వినా
భావతాస్వీకారాత్- ద్వితీయస్తు శుక్లాదిర్గుణః జాత్యాప్రా
మం విశేషితమేవ హి వస్తు శుక్లతీయాదిగుణసమవాయోత్పత్తే
పశ్చాత్ గుణైర్విశేష్యతే- ద్వితీయస్తు సాధ్యరూపో ధర్మః క్రి
యా- యద్యపి క్రియాపి సిద్ధత్వాన్న సాధ్యా తథాప్యభ్యాసేన సా
ధ్యతయా ప్రతీతేస్సాధ్యేత్యుచ్యతే- యదాహుః — యావ
త్సిద్ధమసిద్ధం వా సాధ్యత్వేన ప్రతీయత ఇతి- సా చ క్రియా పాకాది
పౌర్వాపర్యేణ వర్తమానాభిః స్వావయవక్రియాభిశ్చుల్లీసమ్మార్జ
నాద్యవస్రావణాన్తాభిః క్రియాభిరభివ్యజ్యతే- వక్తృయదృచ్ఛో
పాధికస్తు ధర్మః పూర్వపూర్వవర్ణైరస్ఫుటతయాఽభివ్యక్తశ్చర
మవర్ణబుద్ధ్యా స్ఫుటతరమభివ్యక్తస్స్ఫోట ఏవ- స చ వ్యఞ్జకానాం
వర్ణానాం క్రమవత్త్వేఽపి న స్వయం క్రమవాన్- ఇతరథా వ
ర్ణవత్తస్యాపి క్రమవత్త్వేఽర్థప్రత్యాయకత్వాసామర్థ్యప్రస
ఙ్గాత్- తాదృశస్ఫోటరూపం చ డిత్థాదిశబ్దస్వరూపం వక్తృ
యదృచ్ఛయా డిత్థాద్యర్థేషు శక్తిగ్రాహ్యోపాధిత్వేన సంనివేశ్య
త ఇతి సంజ్ఞారూపం యదృచ్ఛాత్మకం చోచ్యతే- యద్యపి జా
త్యాదిశబ్దానామపి స్ఫోటవ్యఞ్జకత్వమవిశిష్టమ్- తథాపి జాత్యా
దిరేవ ప్రకారత్వాత్తేషాముపాధిత్వం డిత్థాదిశబ్దేషు స్ఫో
ట ఏవ ప్రకార ఇతి నవ్యోపాగ్రః- నన్వేవం యదృచ్ఛాశబ్దే ద్రవ్య
స్యోపాధిత్వేన వ్యవహారః కథమితి వాచ్యమ్- స్ఫోటరూపశబ్దస్యా
పి ద్రవ్యత్వేన తదవిరోధాత్- అతఏవ గౌశ్శుక్లశ్చలతి డిత్థ ఇ
త్యాదౌ చతుష్టయీ శబ్దానాం ప్రవృత్తిరితి మహాభాష్యకారః-
నను భిన్నాసు ఘటాదివ్యక్తిషు ఘటోఽయం ఘటోఽయమిత్య

నుగతప్రతీతివిషయత్వాద్ధి జాతేస్త్వనుపాధిమత్త్వ- తస్మాత్సో
ష్ఠాణుత్వేఽపి వ్యక్తిభేదాద్ పద పరమాణుత్వమపి జాతిరేవ
వాచ్యమ్- పరమాణుత్వాదీనాం గుణత్వే రూపాదావితి చేన్న-
తేషాం గుణత్వే రూపాదీనాం పారిభాషికమేవ గుణత్వం సత్త్వాన్తు
వసుత్వాద్యయమ్- ననుగుణక్రియయోరప్యాశ్రయభేదేఽపి శక్తిరూప
ప్రోక్తమేకగుణసామ్యమితి చేన్న- శుక్లనీలాదిగుణవ్యక్తయః ప్ర
త్యేకమేకైకా ఏవ నిత్యాశ్చ తత్తద్వ్యక్తిభిరభివ్యజ్యన్తే- వినా
శోత్పత్తిధీస్తు తత్సమవాయవిషయిణీ- ఏవం పాకాదిక్రియా అ
ప్యేకైకా ఏవ నిత్యాశ్చ ఘటసంయోగాద్యభివ్యఙ్గ్యా ఏవ తత
ద్వ్యక్తిసాహచర్యాత్ [illegible] క్రమ [illegible] క్రియా క్రమికత్వాద్య
వహారః భేదప్రతీతిస్త్వాశ్రయభేదోపాధికైవేత్యాహ్వేకత్వమేవ యుక్తం
[illegible] లఘుత్వాద్యాలమ్బనభేదాత్ భేదప్రతీతిస్తు భ్రాన్తిరితి ॥
ఏవం జాత్యాదయశ్చత్వారోఽపి శబ్దసంకేతవిషయా
ఇత్యుక్తం తత్ర మతాన్తరాణ్యాహ ॥

జాతిరేవాథవా తద్వానేవ వాపోహ ఏవ వా ॥౧౫॥

ఘటాదిశబ్దేష్వివ శుక్లాదిశబ్దేష్వపి జాతిరేవ సంకేతవిషయః-
తథాహి- శుక్లాదయో గుణాః క్రియాశ్చ ప్రతివ్యక్తిభిన్నా భిన్నా
ఏవోత్పాదవినాశప్రతీతేస్తస్యాబాధకం వినా తత్సమవాయత్వ
కల్పనానాచిత్యాత్ - సమవాయస్యానిత్యత్వాచ్చ- తతశ్చ హిమ
పయశ్శఙ్ఖాద్యాశ్రయభేదే శుక్లాదయో గుణాభిన్నా ఏవ భిన్నే
ష్వపి తేషు శుక్లశ్శుక్ల ఇత్యనుగతప్రతీతిబలాచ్ఛుక్లత్వాదికం జాతిః
తథా గుడతణ్డులాదిపాకాదిక్రియాసు పాకత్వాదికం జాతిరేవం
బాలవృద్ధశుకాద్యుదీరితేషు డిత్థాదిశబ్దేషు స్ఫుటతరమైలక్షణ్యా
నుభవాత్ భేదసిద్ధౌ తత్రాప్యనుగతబుద్ధ్యనురోధాత్ డిత్థశబ్ద
త్వాదికం జాతిః సా చ శబ్దార్థయోరభేదవాదిమతే డిత్థాద్యర్థే
పి వర్తతే- తద్భేదవాదిమతేఽపి పరమ్పరయాఽర్థేఽపి తస్యా
వృత్తిరవిరుద్ధా- యద్వా ప్రతిదినముపచయాపచయవత్త్వేన
డిత్థాదిశరీరస్య భేద ఆవశ్యకస్తథాపి అనుగతబుద్ధ్యా డిత్థత్వా
దికం జాతిరేవేతి సర్వేషాం శబ్దానాం జాతిరేవ సంకేతవిషయ
ఇత్యేకే- అన్యే తు తద్వాన్ జాతివిశిష్టః పదార్థ ఏవ సర్వత్ర సం

కేతవిషయః ప్రథమమానయనాది వ్యవహారదర్శనేన తత్రైవ సంకేతగ్రహాదగ్రే తత్త్యాగే మానాభావాదిత్యాహుః- అపరేతు ఘటాదివ్యక్తిరూపాపోహ ఏవ ఘటాదిపదసంకేతవిషయోఽపోహవ్యతిరిక్తజాతౌ మానాభావాదిత్యాహుః- ఏవముక్తేషు యుక్తాయుక్తవిచారణా గ్రన్థగౌరవభయాత్ప్రకృతవ్యఞ్జనానిరూపణానుపయోగాచ్చ నక్రియత ఇత్యలమ్॥౫.

వాచకం నిరూప్య పరిశేషాదభిధావ్యతిరిక్తాం వ్యఞ్జనాం సిషాధయిషుస్తద్వ్యాపారభూతామభిధాం తావల్లక్షయతి॥

వ్యాపారశ్శక్యధీహేతుర్ముఖ్యశ్శబ్దగతోఽభిధా॥ ౫

శక్యస్య నాశ్వాసంకేతవిషయస్య యా ధీస్తద్ధేతుర్ముఖ్యశ్శబ్దనిష్ఠో వ్యాపారస్సోఽభిధా. తత్ర శబ్దగతవ్యాపారత్వమాత్రం లక్షణాయామతివ్యాప్తమ్- అతశ్శక్యధీహేతురితి- నచైవమపి ఛత్రిణో గచ్ఛన్తీత్యజహల్లక్షణాయాం ఛత్ర్యఛత్రిసాధారణైకసార్థగతత్వేన శక్యానాం ఛత్రిణామపి ప్రతీతేస్తత్రాతివ్యాప్తిరితి వాచ్యమ్- శక్యతావచ్ఛేదకప్రకారేణ శక్యధీహేతుత్వస్య వివక్షితత్వాత్తావచ్ఛాభిధామూలవ్యఞ్జనాయామతివ్యాప్తమితి ముఖ్యపదమ్- ముఖ్యత్వంచ తదర్థప్రతీతౌ తద్గతవ్యాపారాన్తరానపేక్షత్వమ్ అభిధామూలవ్యఞ్జనాయాం వ్యఙ్గ్యార్థప్రతీతౌ వ్యఙ్గ్యవిషయశక్త్యపేక్షాస్త్యేవాన్యథా శక్త్యగ్రహేఽపి వ్యఞ్జనయా తత్ప్రతీత్యాపత్తేః- నచైవం లక్షణాయామపి తావతైవాతివ్యాప్తినిరాసే శక్యధీహేతుపదవైయర్థ్యమితి వాచ్యమ్- స్వరూపవర్ణాదిగతవ్యఞ్జనాయామతివ్యాప్తినిరాసాయ తదవశ్యాభావాదిత్యాహుః. అన్యే తు శక్తిరేవాభిధా శక్తిశ్చ సంకేతయితురిచ్ఛా సంకేతయితా చ జాత్యాదివాచకపదేష్వీశ్వర ఏవ- డిత్థాదిపదేషు తత్తత్పిత్రాదిస్తదిచ్ఛాయాశ్చ స్వరూపస్వరూపసంబన్ధేన శబ్దనిష్ఠత్వమిష్యతే. యద్ధమతశ్శక్త్యతిరిక్తాయామభిధాయాం న కిఞ్చిత్ప్రమాణమిత్యాహుః॥

అథాభిధాం విభజతే॥

రూఢిర్యోగో యోగరూఢిరితి సా త్రివిధా మతా॥౬॥

స్పష్టమ్॥

రూఢిం లక్షయతి॥

రూఢిస్త్వఖణ్డశక్త్యైవ స్యాదర్థాభిధాయితా।
పీనావధూకుచావ్చైవ ముక్తాహారా చ రాజతః॥ ౭.

సముదాయశక్తిమాత్రేణైకార్థప్రతిపాదకతా రూఢిః - అవయవశక్త్యా ప్రతిపాదకే యోగేఽతివ్యాప్తివారణాయ సముదాయేతి - సముదాయావయవశక్తిభ్యామర్థప్రతిపాదికాయాం యోగరూఢావతివ్యాప్తినిరాసాయ మాత్రపదమ్ - సముదాయశక్త్యా వ్యక్తివిశేషాదిప్రతిపాదకేఽవయవశక్త్యా చ తురఙ్గత్వాదిప్రతిపాదకేఽశ్వకర్ణాదిశబ్దేఽవ్యాప్తివారణాయైకపదం తత్రావయవశక్త్యాఽర్థాన్తరప్రతిపాదనేఽపి సముదాయశక్తిమాత్రేణ వ్యక్తివిశేషాద్యేకార్థప్రతిపాదకత్వాన్నాఽవ్యాప్తిః. ఏవం చ సముదాయశక్తిమాత్రేణార్థప్రతిపాదకత్వే సత్యవయవార్థాప్రతిభానాత్ప్రతిభానేఽపి తస్య ప్రతిపాద్యబాధాద్వా భవతీతి ద్వివిధా రూఢిః - యథా పీనావధూకుచావితి పదాభ్యాం నావయవార్థప్రతిభానం ముక్తాహారపదే ముక్త ఆహారో యాభ్యామిత్యవయవార్థస్య ప్రతిభానేఽపి తస్య ముక్తామయహారమాలికాలక్షణప్రతిపాద్యబాధ ఇత్యేషా రూఢిః - యథా వా — ప్రత్యర్థిక్షితిపాలమౌళికలితప్రత్యగ్రముక్తాతులాకోటిస్పర్శనమాతనోతి చరణామ్భోజం సదా తావకమ్। పీర శ్రీరఘునాథనాయకవిభో విశ్వమ్భరాధీశ తే దత్తైరూర్వ్యతులాప్రదానకలనాచిత్తేన కిం విస్మయమ్॥ అత్రాపి ముక్తాదిశబ్దైర్నావయవార్థప్రతిభానం తులాకోటిశబ్దేఽవయవార్థప్రతిభానేఽపి తస్య పాదాఙ్గదలక్షణప్రతిపాద్యబాధ ఇత్యేషా రూఢిః - యద్యపి ప్రత్యర్థిక్షితిపాలానాం మౌలిభిశ్శిరోభిః ప్రతిమాసార్థైకకలితో ఘటితః ప్రత్యగ్రముక్తామయో యస్తులాకోటిః పాదాఙ్గదమ్. తస్య స్పర్శనం ధారణమేవ ప్రత్యర్థిక్షితిపాలకిరీటఖచితప్రత్యగ్రముక్తాత్మకతులితద్రవ్యకోటిప్రతిపాదనమిత్యభేదాధ్యవసాయాత్తులాకోటిశబ్దస్యావయవార్థోఽపి వివక్షితః తథాపి తస్య పాదాఙ్గదగతత్వేన ప్రతిపాదనాత్తత్ర రూఢిరేవ॥ ౭.

రూఢయోగం లక్షయతి॥

యోగో౽వయవశక్త్యైవ స్యాదేకార్థాభిధాయితా।

రాగిణీ కాన్తాపదాభాతస్త్వశోకస్యాగ్రపల్లవమ్॥౮.

రూఢావతివ్యాప్తివారణాయావయవేతి. యోగరూఢాతివ్యాప్తివారణాయైవేతి. అవయవశక్తిమాత్రేణ కుసుమితాదివస్తుప్రతిపాదకస్య సముదాయశక్త్యా దివాకరప్రతిపాదకపుష్పవదాదిపదే౽వ్యాప్తివారణాయైవ పదమ్. అవయవశక్తిమాత్రేణ ప్రతిపాదకత్వమపి సముదాయార్థప్రతిపాదనాత్తత్ప్రతిపాదనే౽పి తస్యావయవశక్తిప్రతిపాద్యార్థాన్వయాద్భవతీతి యోగో ద్వివిధః. యథా రాగిణీతి కేవలం యోగః. అశోకపదే శోకరహితత్వమేవ న తు వృక్షత్వమిత్యభిధావసాయార్థం సముదాయార్థస్య వివక్షితత్వే౽పి శోకరహితత్వరూపావయవశక్తిప్రతిపాద్యార్థేనాన్వయ ఏవ. యథా వా — శాఖాభృతాం యత్ప్రథమావనేషు సమాశ్రితానామపి పుష్పవత్తామ్ । ధ్వాన్తౌఘమిశ్రప్రకరైరజస్రం పాదాభజన్తే పరిభూతిమేవ॥ అత్రాపి శాఖాభృతామితి కేవలం యోగః. పుష్పవత్పదే కుసుమవత్త్వమేవ దివాకరత్వమిత్యభిధావసాయార్థం సముదాయార్థస్య వివక్షితత్వే౽పి కుసుమవత్త్వరూపావయవశక్తిప్రతిపాద్యార్థే౽నన్వయ ఏవ॥౮.

యోగరూఢం లక్షయతి॥

యోగరూఢస్తు శక్తిభ్యామేకార్థప్రతిపాదనమ్।

మృగాక్షీపద్మనాభస్యమున్దిరేవ సతాం మతమ్॥౯.

శక్తిభ్యామవయవశక్తిసముదాయశక్తిభ్యామ్. అత్ర శక్తిద్వయేన భిన్నభిన్నార్థప్రతిపాదకే౽శ్వకర్ణాదిపదే౽తివ్యాప్తివారణాయైకపదమ్. యథా మృగాక్షీపదం పద్మనాభపదం చ. ఇదముభయమప్యవయవశక్త్యైకాన్వయవత్తవృత్త్యాన్తరేణాపి సముదాయార్థప్రతిపాదనే౽పి భవతి. తథావయవార్థాన్తరస్యావివక్షితత్వే౽పి తస్య సముదాయార్థాన్వయో౽పి భవతి — తేజస్వినాం ప్రాగసావనన్తమణిభిస్సర్గైశ్చ హేమాద్రిణా కీర్తిస్తే శశికోటిభిశ్చ

లనుష్ఠేనిత్యం తులారోహణం కృతః। పీతాంశుకేన సన్నద్ధో [illegible] రా
[illegible] రాయ ఖాంగుర్వ్యన్న తెద్విత్య కిం రఘునాథ భూపభవతో
స్నాతులారోహణమ్॥ అత్రాపనష్టమణిరిత్యత్ర నష్టస్యాకాశస్య
మణయ ఇవ మణయ ఇత్యవయవగతిగౌణ్యాస్సముదాయశక్త్య
భావత్వాత్ ప్రతీయన్తే తాదిన్యాయేన సముదాయార్థత్వాన్నిత్య
భేదాధ్యవసానాత్ మవయవార్థానామగమ్యమానత్వేఽపి
స్య సముదాయార్థాన్వయశ్చ - యథా హేమాద్రిరిత్యత్ర హే
మసమ్బన్ధ్యద్రిరితి అవయవశక్త్యా సముదాయశక్త్యా చ హేమ
ప్రతీతౌ హేమాద్రిరేవాద్రిసదృశం స్యామేత్యభేదాధ్యవసా
యాదర్థమవయవార్థానాం రస్యాప్యనభిమతత్వేఽపి తస్య సముదా
యార్థేనాన్వయః। న చ హేమాద్ర్యాదిపదానాం కేవలం
మేరుప్రముఖేషు రూఢిరేవాస్త్వితి వాచ్యమ్- తత్రైవయౌగికా
ర్థప్రతిభానస్యాపి సర్వసాక్షికత్వాత్ న చ తత్ర్యవయవశక్తి
మాత్రేణ హేమాద్యర్థప్రతిపాదకత్వోపపత్తౌ సముదాయశ
క్తిర్నాస్త్యేవేతి వాచ్యమ్- మేరుస్సుమేరుర్హేమాద్రిరిత్యాద్యభిధా
నకోశపరమ్పరయా విశిష్య తత్ర సముదాయశక్తేరపి సిద్ధేః- అ
న్యథా రాజభిః క్రీడార్థం నిర్మితహేమమయాద్రావివిశిష్యాను
శాసనానపేక్షణేన తత్ప్రయోగ్యాపత్తేరిత్యాహుః - క్వచిద్యోగ
రూఢస్యాపి పదస్యావయవార్థాన్వయాత్సముదాయార్థ మా
త్రేవిశ్రాన్తిః- యథా స్థలకమలే నీరజాదిపదమ్- క్వచిత్తుసము
దాయార్థానన్వయాదవయవార్థమాత్రేవిశ్రాన్తిః- యథా నీల
నీరజమిత్యాదౌ- అత్రోభయత్రాపి లక్షణైవేతి న్యాయవిదః-
తథాహి- నీరజపదేహి నీరజనికర్తృత్వమవయవశక్త్యా సము
దాయశక్త్యాతు పద్మత్వం ప్రతీయతే తతశ్చ నీరజపదరూపై
కార్థపదోపాదానరూపయా స్వరసప్రత్యాసత్త్యా స్థలకమలేస్థి
తరాన్వయాత్ ప్రాగేవ నీరజనికర్తృత్వసమానాధికరణత్వేనో
పస్థితస్య పద్మత్వస్య పద్మత్వసమానాధికరణత్వేనోపస్థితస్య
నీరజనికర్తృత్వేనచ స్థలకమలేస్థితరాన్వయో నాకాఙ్క్షానివిశి
ష్టస్యేతదన్వయవిషయిణీ శాబ్దధీరితి తదన్వయార్థం స్వాతన్త్ర్యే
పద్మత్వ నీరజనికర్తృత్వోపస్థితయో నీరజపదస్య లక్షణైవ

భ్యుపగన్తవ్యా నతుయాష్టికోగ్గోవా నచ ప్రథమం యోగరూఢి
త్వంస్యాద్గోపనయోపిపశ్చాత్స్థలకమలెన్దీవరాన్వయార్థ విరు
ద్ధవృత్తిమూలకీభావేనతి తదితరవృత్త్యైవ స్వతన్త్రోపద్మత్వ నీరజ
నికర్తృత్వోపస్థితే రాకాష్ఠాది సద్భావాన్న తదర్థమిహాలక్షణే
త్యాచ్యం కేవలరూఢ్యాచనా స్వతన్త్రపద్మత్వాద్యుపస్థిత్య
ర్థం శబ్దస్య పునరనుసన్ధాన కల్పనా గౌరవాపత్తేః లక్షణాపె
క్షేతు నాయందోషః యోగరూఢ్యా నీరజనికర్తృత్వ సంవలిత
పద్మత్వరూపవిశిష్టోపస్థితేర్విశేషణవిశేష్యాన్యతరలక్షణాద్వా
రత్వేనద్వారేనతి ద్వారిణః పునరనపేక్షణాన్న శక్యోపస్థితిరక్ష
ణాయాంలక్ష్యోపస్థితావివ శక్యోపస్థిత్యన్తరేపి ద్వారం యెన
పునరనుసంధానం నకల్ప్యతేత్యాద్యాహుః- అన్యేతు విశేష్యస్య
స్వతన్త్రోపస్థిత్యర్థం లక్షణాయామపి విశేష్యస్య స్వతన్త్రో
పస్థితయెనలక్షణా అతఏవనిత్యో ఘటఇత్యత్ర నిత్యత్వస్యవిశేష
ణాన్వయితయా విశేషణస్య స్వతన్త్రోపస్థిత్యర్థం లక్షణాన్న
ష్టోఘటఇత్యత్రతు నలక్షణేతి నైయాయికైరేవ స్వీకృతం తతశ్చ
నీలనీరజమిత్యత్ర లక్షణాయామపి స్థలకమలె నీరజమిత్యత్ర నల
క్షణేత్యాహుః- అపరేతు యథా— రాజాహారతిలోకానాంహృ
దయంమృదుభిఃకరైరిత్యాదౌ ప్రకరణాదినా ప్రకృతచన్ద్రాదా
వేవాభిధాయాంనియమితాయాం భూపాద్యర్థాన్తరవిషయా
త్వభిధామూలకీ భవతి - తథా ప్రకరణాదినా స్థలకమలెవయావా
శక్తిరిన్దీవరేనయుదాయశక్తేశ్చ తిరోభావాత్ ప్రథమమెవ
పద్మత్వం నీరజనికర్తృత్వంచోపస్థితం భవతీతి నక్వాపిలక్షణే
త్యాహుః॥౯.

ఏవంత్రివిధామభిధాంనిరూప్య వ్యాపారప్రసంగాల్లక్షణా
శ్రయత్వేన లక్షకంనిరూపయితుంవా లక్షణాం లక్షయతి॥

తాత్పర్యవిషయీభూతార్థాన్వయానుపపత్తితః।
శక్యభిన్నార్థధీహేతుర్వ్యాపారోలక్షణోచ్యతే॥ ౧౦॥

అభిధాయామతివ్యాప్తివారణాయ శక్యభిన్నేతి వ్యఞ్జనాయా
మతివ్యాప్తివారణాయాన్వయానుపపత్తితఇతి- తత్రతు నము

ర్థ్యార్థాన్వయానుపపత్తిః తావత్యుక్తా వృత్తిర్నో గఙ్గాస్తీత్యాద
అవ్యాప్తిస్తత్ర ముఖ్యార్థానాం ఛత్త్రిణామపి గమనాన్వయ
యోగ్యత్వేనాతదనుపపత్త్యభావాత్ - అత ఉక్తం తాత్పర్యవిష
యీభూతేతి - తత్ర హి ఛత్త్ర్యచ్ఛత్త్రిసముదాయకర్తృకమేవ గమ
నం తాత్పర్యవిషయీభూతం తేన చ ఛత్త్రిమాత్రస్యాన్వయా
యోగ్యతేతి నావ్యాప్తిః తాత్పర్యానుపపత్తిమాత్రం చ వ్యఞ్జనా
యామస్తీతి తాత్పర్యనిర్వాహాయైవ సర్వత్ర వృత్తికల్పనాత్ అత
స్తాత్పర్యవిషయార్థాన్వయానుపపత్తిపర్యన్తముక్తమ్ - న చ తా
దృశశ్చ వ్యాపారశ్శక్తిభిన్నశ్శక్యసంబన్ధ ఏవ స చ లక్ష్యభూతతీ
రాదినిష్ఠ ఇతి కథమస్య శబ్దవ్యాపారతేతి వాచ్యమ్ - అస్యార్థని
ష్ఠస్యాపి శబ్దే ఆరోపాత్ తదుక్తం కావ్యప్రకాశికాయామ్ -
లక్ష్యారోపితక్రియేతి ఇతి ప్రాఞ్చః - శక్యఘటితపరమ్పరాసం
బన్ధేన సోఽపి శబ్దనిష్ఠ ఏవేతి నవ్యాః - తాత్పర్యవిషయార్థాన్వ
యానుపపత్త్యా శక్యసంబన్ధాదశక్యార్థప్రతీతిర్లక్షణేతి ప్రాఞ్చః -
తదయుక్తమ్ - అర్థప్రతీతివత్త్వర్థం హి వృత్తికల్పనమ్ - న తు సై
వ వృత్తిరితి యుక్తం కల్పయితుమితి ధ్యేయమ్ ॥౧౦॥

ఏవం లక్షణాం లక్షయిత్వా తాం విభజతే ॥

ద్వివిధా సా రూఢిపూర్వా ఫలపూర్వేతి భేదతః ॥

సా లక్షణా రూఢిలక్షణా ఫలలక్షణా చేతి సామాన్యతో ద్వివిధా ।
ప్రయోగబాహుల్యేన రూఢితుల్యతయా ప్రసిద్ధా రూఢిలక్షణా
యథా కుశలోఽయం రథకర్మణీత్యత్ర కుశలశబ్దో హి కుశా
లాత్యాదత్త ఇతి అవయవశక్త్యా కుశాదానకర్తరి వర్తతే - సము
దాయశక్త్యా సమర్థ ఇతి నీరజపదవద్యోగరూఢః ఇయాంస్తు వి
శేషః నీరజపదస్య నీలనీరజమితి యోగార్థేఽపి ప్రయోగబాహుళ్య
మస్తి కుశలశబ్దస్య తు మణ్డపశబ్దస్య మణ్డపానకర్తృత్వరూపయో
గార్థ ఇవ కుశాదానకర్తృత్వరూపయోగార్థే న ప్రయోగబాహు
ళ్యమితి - తతశ్చ రథకర్మణి కుశాదానకర్తృత్వరూపయోగా
ర్థానన్వయాత్ కుశలశబ్దస్సముదాయార్థమాత్రే వివేచకత్వరూప
శక్యసంబన్ధసత్త్వేన తల్లక్షణయా వర్తతే - యథా నీలకమలే నీర
జశబ్దోఽవయవార్థాసంభవాల్లక్షణయా సముదాయార్థ

పురస్కారేణ వర్తతే - యథా కుశలశబ్దస్య లాక్షణికత్వే శక్యసం
బన్ధజ్ఞానాయ కుశాదానకర్తృత్వవిశిష్టసామర్థ్యరూపశక్యార్థో
పి ప్రతీయత ఇతి వాచ్యమ్ - వ్యుత్పన్నస్యేష్టత్వాదవ్యుత్పన్నస్య
నీరజాది పదసాధారణ్యాత్ ఇయం చ లక్షణా ప్రయోగబాహు
ళ్యాత్ప్రరూఢి వదతి ప్రసిద్ధేతి రూఢిలక్షణా - వివక్షితార్థాన్తరద్యో
తనఫలా తు ఫలలక్షణా - యథా గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర గఙ్గా
పదం ముఖ్యార్థస్య ప్రవాహస్య ఘోషాన్వయాయోగ్యత్వాత్
సామీప్యాద్యాపరశక్య సంబన్ధస్య చ సత్త్వాత్ తీరే లక్షణయా
వర్తతే స్వాయత్తే శబ్దప్రయోగే సత్యప్యర్థవాచకపదప్ర
యోగానౌచిత్యాత్ గఙ్గాగతపావనత్వాది ధర్మాణాం తీరనిష్ఠత
యా ప్రతీతిః ప్రయోజనమితి ఫలలక్షణైషా॥

రూఢిలక్షణాం విభజతే॥

స్యాద్రూఢిలక్షణా ద్వేధా గౌణీశుద్ధేతిభేదతః॥ ౧౧.

స్ఫుటక్॥

శక్యసాదృశ్యసంబన్ధరూపా గౌణీతు సామతా।
లావణ్యనిధిరస్త్యేవ ప్రవీణా యువవశ్చనే॥ ౧౨.

శక్యసాదృశ్యరూపసంబన్ధాత్మికా సా రూఢా గౌణీమతా - నను
సాదృశ్యం న సంబన్ధః - విశిష్టధీనియామకస్యైవ సంబన్ధత్వాత్
నహి సంయోగే సతి దణ్డీ దేవదత్త ఇతివత్సమవాయే సతి రూపీ
ఘట ఇతివద్వా సాదృశ్యే సతి సింహవాన్ దేవదత్త ఇతి విశిష్ట
ధీరస్తి తస్మాత్ గౌణీ లక్షణాతో భిన్నైవ వాచ్యేతి చేన్న వ్యతిరే
కలక్షణాస్థలే విశిష్టబుద్ధ్యనియామకస్యాపి విరోధస్య శక్యసం
బన్ధత్వాభ్యుపగమేన సాదృశ్యస్యాపి శక్యసంబన్ధత్వావిరోధాది
త్యాహుః - యథా లావణ్యపదస్య లవణత్వేనాభిసోహృదయం
గమత్వాదిసాదృశ్యాత్ సుషమావిశేషే వృత్తిర్యథా చ ప్రకృష్ట
వీణావత్త్వవిశిష్టసమర్థవాచకస్య ప్రవీణశబ్దస్య వివేచకత్వా
దిసాదృశ్యేన సమర్థమాత్రే వృత్తిరితీహరూఢా - గౌణీతి శుద్ధా
సా శక్యసాదృశ్యభిన్నసమ్బన్ధరూపిణీ పుష్పన్ధయాద్యా ద్విరేఫాః
స్మరన్తు తదపి దిగ్గయా సాదృశ్యభిన్నశక్యసమ్బన్ధరూపా రూఢా
ఢా యథా ద్విరేఫశబ్దస్య ద్విరేఫాయస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా భ్రమర

శబ్దశక్యస్య సమ్బన్ధాచ్చేన్ముఖ్యార్థతేయాం శిలష్టస్య గఙ్గా సాదృశ్యాన్వయ
భ్రమరశబ్దసమ్మితశక్యసమ్బన్ధరూపత్వాత్ - నచ ద్విరేఫపదస్య
భ్రమరశబ్దశక్త్యా ప్రతీతకథమపి శక్యసమ్బన్ధ ఇతి వాచ్యమ్ - ద్విరేఫ
శబ్దస్యాపి భ్రమరశబ్దయోగరూఢత్వ స్వీకారాత్ - అన్యథా వ్యుత్పత్తి
స్మరణేన శక్తిప్రయుక్తోపస్థితివిషయత్వేన వాక్యార్థపద
స్యాపి శక్యత్వోపపత్తేరిత్యాహుః. ఏవం తర్హి గఙ్గాదిశబ్దానాం త్వ
గిన్ద్రియాదిపదవదారూఢలక్షణా ద్రష్టవ్యా॥ ౧౨.

ఫలలక్షణాం విభజతే॥

జహతీ చాప్యజహతీ జహదజహతీ అపి।
సారోపా సాధ్యవసానేత్యేవం పఞ్చధా మతా॥ ౧౩.

అన్యార్థలక్షణా జహల్లక్షణా అజహల్లక్షణా జహదజహల్లక్ష
ణా సారోపలక్షణా సాధ్యవసానలక్షణా చేతి పఞ్చధా॥ ౧౩.

తత్ర జహల్లక్షణాం లక్షయతి॥

స్యాజ్జహల్లక్షణా యత్ర స్వార్థం త్యక్త్వాన్యవృ
త్తితా। సా త్వముష్య కలినాం యమునాయామ
యం వ్రజః॥ ౧౪.

యత్ర స్వార్థత్యాగేన పరార్థవృత్తితా తత్ర జహల్లక్షణా
యథా యమునాయామిత్యత్ర వాచ్యస్య ప్రవాహస్య ఘోషా
న్వయాయోగ్యత్వాత్ యమునాశబ్దస్స్వార్థం పరిత్యజ్య
స్వార్థసమ్బన్ధినితీరే వర్తత ఇతి తత్ర జహల్లక్షణా ఇయమేవ
వాచ్యమర్థమన్వయాయోగ్యత్వేనోప లక్షణీకృత్య అన్వయ
యోగ్యమర్థం లక్షయతీతి లక్షణలక్షణేత్యుచ్యతే- పరస్యేతి రా
ద్ధాన్తాద్య నధికరణతాసిద్ధౌ తీరాద్యర్థాన్తర ప్రతీతివ్యాపా
రత్వమాత్రేణ స్వార్థప్రతీతిజనకత్వం యత్ర తత్ర లక్షణలక్ష
ణేత్యన్యే- నను స్వార్థత్యాగేన పరార్థవృత్తితా యత్ర తత్ర జహ
ల్లక్షణేత్యయుక్తమ్- తథాహి గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదౌ
గఙ్గాపదేన తీరత్వప్రకారికా న తీరప్రతీతిః కిన్తు స్రోతస్త్వప్ర
కారికైవ అన్యథా తీరస్య ప్రవాహాభేద ప్రతీతేః ప్రతిపిపా
దయిషిత ప్రవాహగత పావనత్వాది ధర్మప్రతీతిస్తీరే న స్యాత్
అత ఏవ తటాదీనాం గఙ్గాదిశబ్దైః ప్రతిపాదనే తత్త్వప్రతిప

త్తాహి ప్రతిపిపాదయిషితప్రయోజన సంప్రత్యయః ఇతి కావ్య
ప్రకాశికాయామనుక్తమ్. తన్న్యానుపపన్నమిదమ్ నహియోగ్యత
రూపేణానన్వయనిశ్చయస్తేనరూపేణ ఉపస్థితేరన్వయధీర్భవ
తి అయోగ్యత్వాత్ అతః కథంస్రోతస్స్వినోపస్థితే ఘోషవా,
సాన్వయః- కించైవంస్వార్థాదన్యేనరూపేణ జ్ఞాతేర్థే తి. త
తేత్యుభయయుక్తి విరోధశ్చస్రోతస్స్వినైవాత్ర ప్రతీతేః అపిచ ముఖ
ఖాంహో చన్ద్రం, ఉయమిత్యాదిసాధ్యవసానతో భేదోనస్యాదా
రోపాత్ భేద ప్రతీతెరుభయత్రావిశేషాదితిచేన్న నహ్యసమాన ప్ర
కారకజ్ఞానమాత్రం విరోధి కింతు సమాన విషయకత్వవిశేషిత
మన్యథా ఘటః క్వచిదస్తీత్యవధిన్నాస్తీత్యపిధీర్నస్యాత్ నచా
త్రసమానవిషయత్వమస్తిస్రోతస్స్వితీరస్యైవోపస్థితేః విషయ
భేదాత్ అతో నాయోగ్యతాజ్ఞానమ్ నచాసంసర్గగ్రాహిస్రో
తస్స్వగ్రహ ఎవతీరె కథమితి వాచ్యమ్ గృహీతవ్యత్వారోపల
తక్షణాయామపి అసంసర్గగ్రహస్యభేద ధీప్రతిబన్ధకత్వాకల్ప
నాత్ - అతఏవేదం ముఖమిత్యాది సారోపలక్షణా ద్వాపభే
దధీస్సర్వానుభవసిద్ధా అన్యథాలక్షణైవనస్యాత్ ప్రకారా
న్తరేణ ప్రతిపిపాదయిషితప్రయోజనాలాభాత్ సర్వతో బల
వతీహ్యన్యథానుపపత్తిరితి న్యాయాత్ నాపి స్వార్థాదన్యేనే
త్యభియుక్తోక్తి విరోధోపి తీరత్వేనైవ జ్ఞాతేశక్య సంబన్ధగ్ర
హానన్తరం స్రోతస్త్వేన భానాభ్యుపగమాత్ తీరత్వస్యనియ
తోపస్థితస్యాభ్యభానేస్రోతస్త్వస్యచభానే లక్షణా స్వాభావ్య
మేవబీజమ్ అన్యథాప్రయోజనాలాభాత్ సాధ్యవసానాయా
భేదస్తత్రారోప విషయనిగరణాదేవ- నచాత్రాప్యారోపవిష
యతీరాది వాచకపదానుపాదానాత్తన్నిగరణమపితుల్యమి
తివాచ్యమ్ నహ్యారోప విషయవాచక పదానుపాదానమా
త్రం విషయనిగరణమ్ కింతుయత్ర విషయో ఆరోప విషయవా
చకపదోపాదానేఽప్యభేద ప్రతీత్యయస్తత్ర విషయో ఆరో
ప్యమాత్ర వాచకపదోపాదానే నిగరణమ్ తథాచ నాత్రవిష
యనిగరణమితినహ్యద్యైవ్యభానీయన్ -ననుస్రోతస్త్వేనతీ
రస్యపూర్వమననుభవాన్నగ్గా పదేన స్రోతస్త్వేన తీరోప

నేతి స్ఫురితభవతి చేద్వ్యాపవేదం ముఖమిత్యత్ర తు వాక్యార్థస్యైవ సా
వాభేదానుభవ ఇతి న దోష ఇతి చేన్న — పశ్య నీలోత్పలద్వన్ద్వా
న్నిస్సరన్తి శితాశ్శరా ఇత్యాది సాధ్యవసానాయాం నీలోత్పల
శరాదిపదైరత్ర కటాక్షాదీనాం ఇన్దీవరత్వ సాధకత్వాది ప్రతి
పాదకస్మృతి స్ఫురాద్యనుభవసిద్ధత్వేన లక్షణాయా అభావస్యైవ
తథావిధస్మృతావపి నియామకత్వేనావశ్యకల్ప్యత్వాత్ తతోత్ర
శ్రోతస్తన్నైవ తీరాది ప్రతీతేః కథం సార్థకతా ఇతి చేత్ స
త్యం సార్థకపదేన స్వశక్యతావచ్ఛిన్నస్య భవతి [illegible] త్వాదథవా
గఙ్గాది పదార్థాన్తరత్వే నైవ తీరస్మృతి [illegible] చైవం ప్రయోజనాలా
భాల్లక్షణైవ న స్యాదిత్యుక్తమితి వాచ్యం [illegible] తైవత్వ స్తేలక్షణా
స్యాభావాత్ తీరస్య శ్రోతస్తన్నో [illegible] వస్థితౌ [illegible] స్థిత్యర్థ
[illegible] వస్త్వాది ప్రతీతిరితి కల్ప్యతే తథా స్వాభిరసిలక్షణా స్వార్థ
స్యాదేవ గఙ్గాపదప్రతిపాద్యజ్ఞానాదేవ ప్రయోజన లాభ
ఇత్యస్థీయతే విశేషాభావాదత ఏవ ఛత్రిణో గచ్ఛన్తీత్యాది
ష్వత్యాపి [illegible] ఛత్ర్యఛత్రి సముదాయస్య ఛత్రిప
ద [illegible] కార్యే నైకసార్థగన్ధత్వేన ప్రతీతిరిత్యచ్ఛత్రిత్వ
నేతిన్యాయవిదః॥ ఏవంచ సాధ్యవసానతో స్యాభేదః స్ఫుటఏ
వాభేదావిషయత్వాదితి దిక్ - ఇయంచ జహల్లక్షణా, — ఏకశక్తి
తీశభస్తేషు ఉపోన్యం శత్రావయాచ ఇతి అత్యాద్య ప్రస్తుత
ప్రశంసాదేరలక్షణా — రస్యబీజమ్ - ఏవం, — ఉపకృతం బహు తా
మిత్యుచ్యతే సుజనతా ప్రథితా భవతా పరమిత్యాది విపరీతల
క్షణాపి జహత్త్వేన — తస్య ధర్మవివేకస్తైనయ సేవా విసోఢవ
మిత్యాదివ్యాజస్తుతేర్బీజమ్.

అథాజహల్లక్షణామాహ

స్వసిద్ధయే పరాక్షేప ఇత్యజహల్లక్షణోచ్యతే।
[illegible] కున్తాః ప్రవిశన్తి ఛత్రిణో [illegible]॥

యత్ర స్వవాచ్యస్యాన్వయసిద్ధ్యర్థం స్వవాచ్య … స్థిలక్షణే
తత్రాజహల్లక్షణా యథా ప్రవిశన్తి కున్తా నిత్యత్ర కున్త … పదం
స్వవాచ్యస్య కున్తస్య ప్రవేశక్రియాన్వయార్థం కున్త
ధరపురుషం లక్షయతే అత్ర కున్తస్యాపి పురుషసాహిత్యేన క్రియా

న్యాయాదజహల్లక్షణా అత్ర చ కున్తానాం ప్రవేశప్రతీతిః- తథా చ
కున్తాః ప్రవిశన్తీత్యుచ్యతే- యథా వా ఛత్రిణో యాన్తీత్యత్ర ఛత్ర్య
చ్ఛత్రిసముదాయకర్తృకగమనకథనేన తాత్పర్యవిషయీభూ
తం- తత్ర ఛత్రిణాం ఛత్రిస్వసాన్వయ ఇతి స్వవాచ్యచ్ఛత్ర్యన్వయ
సిద్ధ్యర్థం ఛత్రిపదం ఛత్ర్యచ్ఛత్రిసముదాయే వర్తతే- అత్రాపి
ఛత్రిణామచ్ఛత్రిసాహిత్యే నాన్వయాదజహల్లక్షణా ఛ
త్రిబాహుల్యప్రతీతిః ఫలమ్- ఇయమేవ స్వార్థముపాదాయాన్య
ల్లక్షయతీత్యుపాదానలక్షణేత్యుచ్యతే- అత్రాపి కున్తచ్ఛత్రా
భ్యాం కున్తత్వేన ఛత్రిత్వేన చ లక్ష్యప్రతీతిర్గౌరవమతమ్- కు
న్తా ఇత్యత్ర కున్తకున్తిసాధారణేన కున్తసంయోగిత్వేన తదుభ
యోపస్థితిః ఛత్రిణ ఇత్యత్రైకసార్థగమనకర్తృత్వేనోభయోరుపస్థితిరి
త్యపరం మతమపి ధ్యేయమ్- ఇయం చ— అయమైన్ద్ర్యా ఘసీవ
శ్వరక్తచ్ఛప్పతి చన్ద్రమా ఇత్యాది సమాసోక్తిబీజమ్- కేచిత్తు
గామానయ ఇత్యాదౌ గవాదిపదం స్వవాచ్యయా జాత్యైతి
చోదితాలభ్యసాధ్యాన్వయసిద్ధయే స్వవాచ్యజాతివిశిష్టాం వ్య
క్తిం లక్షయతి- సర్వథైవ— విశేష్యం నాభిధా గచ్ఛేత్ క్షీణశ
క్తిర్విశేషణ ఇతి న్యాయాత్- తతశ్చ స్వవాచ్యముపాదాయ వ్యక్తి
లక్షణా ఉపాదానలక్షణేత్యాహుః- తదయుక్తమ్- నేయం ప్ర
లక్షణా- అనాదిత్వేన ప్రయోజనాకల్పనాత్- న చ తర్హి రూ
ఢిలక్షణాస్త్వితి వాచ్యమ్- న హి రూఢిలక్షణాయాముపాదానా
ఖ్యో భేదోఽస్తి- కించ యత్ర నిర్వచనానుపపత్తిరేవ బాధకస్త
త్ర రూఢిలక్షణా- కుశలాదిపదే తథా దర్శనాత్- న చ గోశబ్దస్య
వ్యక్త్యనిర్వచనానుపపత్తిరస్తి- గచ్ఛతీతి గౌరితి నిర్వచనస్య వ్య
క్తావపి సత్త్వాత్- కిం బహునా అనన్యలభ్య ఏవ శబ్దార్థః- వ్యక్తిస్త్వ
వినాభావాదనుమాతుం శక్యత ఇతి న తత్ర లక్షణా యుక్తా- న చ
వ్యక్తేరనుమేయత్వే శాబ్దబోధవిషయత్వం న స్యాదితి వాచ్యమ్-
అర్థాధ్యాహారస్థల ఇవ తదుపపత్తేః- న చైవమపి వ్యక్తేర్గోపదప్ర
కృత్యర్థతావచ్ఛేదకత్వేన తత్ర ప్రత్యయార్థకర్మత్వాన్వ
యానుపపత్తిః తత ఏవ గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్రాపి గఙ్గాపద
శక్యస్య ప్రవాహస్య సంబద్ధతీరోపస్థాపకత్వమంగీకృత్య ప్ర

త్వయాభావాభావాకారత్వాద్వయార్థమేవ తత్రాపి లక్షణా స్వీ
కారణీయేతి వాచ్యమ్. తత్ర తథాత్వేఽపి ప్రకృతే జాతేర్వ్యక్త్యైవ
వ్యాపకతయా లాభాన్వయయోగ్యత్వా జ్ఞాతావేవ కర్మత్వా
న్వయసంభవేన వ్యక్తౌ లక్షణాయా అకల్ప్యత్వాత్. అత ఏవ
క్రియాకారకయో రవినాభావాదన్యతరప్రతీతావన్యతరాను
మితిసంభవాత్ క్రియాకారకమిత్యత్ర న కర్తా లక్ష్యతే. తథా కుర్వి
త్యత్ర యత్కించిత్కర్మ, ప్రవిశేత్యత్ర గృహం, పిండీమిత్యత్ర భ
క్షయేతి క్రియా చ, న లక్ష్యతే. నన్వేవమపి పీనో దేవదత్తో ది
వా న భుంక్తే ఇత్యత్ర భోజనాభావసహితం పీనత్వమనుపపద్య
మానం రాత్రిభోజనం లక్షయతు, రాత్రిభోజనస్య పీనత్వేన సా
మానాధికరణ్యేనాన్వయసంబద్ధసత్త్వాత్. రాత్రిభోజనమాత్రావే
బోధ్యత్వే [illegible] ఇతి పురుషవైశిష్ట్యప్రతీతిరూపఫలసత్త్వాచ్చ. త
దా సాధుగ్రాహ్య అవికలత్వాదితి చేన్న. పీనో దేవదత్తో దివా న
భుంక్తే ఇతి శ్రుతశబ్దైరేవానుపపద్యమానో యోగ్యతాఘట
కతయా రాత్రౌ భుంక్తే ఇత్యభిప్రాయకశబ్దం కల్పయతి. య
ద్వా దివా భోజనాభావేఽపి ప్రతీతం పీనత్వమనుపపద్యమా
నం రాత్రిభోజనం కల్పయతీతి తత్రాప్యన్యథాసిద్ధత్వాద్రాత్రి
భోజనం న లక్ష్యమిత్యాహుః. ఇయం చాజహల్లక్షణా జహల్లక్ష
ణావచ్ఛిద్యైవ. సాదృశ్యమూలకత్వాభావాత్. అసాధ్యమపి లక్ష్య
స్యవాచ్యస్య చ న భేదేన ప్రతీతిః ప్రతిపాదయుఃషిప్రయోజ
నాలాభప్రసంగాదిత్యాహుః॥

అథ జహదజహల్లక్షణాం నిరూపయతి॥

స్వార్థైకదేశవృత్త్యా తు జహత్యజహతీ మతా। పు
ష్పితం వనమాలోక్య పథికాః పుష్పితాయయుః॥

యత్ర సముదాయవాచినశ్శబ్దస్య స్వార్థైకదేశవృత్తిః, తత్ర
జహదజహల్లక్షణా. పుష్పితం వనమిత్యత్ర వనపదస్య స్వార్థైక
దేశపరిత్యాగేన తదేకదేశవృత్తిః పుష్పితభూభాగప్రయో
జనస్థలమ్॥

సారోపామాహ॥

సారోపా తత్ర యత్రోక్తౌ విషయీ విషయస్తథా ॥

యత్ర విషయీ ఆరోప్యమాణశ్చన్ద్రాదిః, విషయశ్చారోపవిషయో ముఖాదిశ్చ నిషేధోనపహ్నుతభేదౌ సామానాధికరణ్యేన నిర్దిశ్యేతే తత్ర సారోపా ॥

సారోపాం విభజతే ।

సారోపా ద్వివిధా సేయం గౌణీశుద్ధేతి భేదతః ॥

స్పష్టమ్ ॥

సాదృశ్యాత్మకసంబన్ధరూపా గౌణీత్యుదీర్యతే ।
శుద్ధా తదన్యసంబన్ధరూపా సా తు నిగద్యతే ।
ముఖేన్దుర్నయనానన్దస్త్వాయ్యుర్విజయతేతరామ్ ॥

సాదృశ్యాత్మకసంబన్ధరూపా సారోపా గౌణసారోపా । యథా ముఖేన్దురిత్యత్ర విషయివిషయవాచకయోరిన్దుముఖశబ్దయోః సామానాధికరణ్యనిర్దేశాత్ సారోపా । ఇన్దుశబ్దస్యాహ్లాదయిత్రత్వాది సాదృశ్యేన ముఖే వృత్తేర్గౌణసారోపా । భేదః ఫలమ్ । నయనానన్దకారణే ముఖేన్దౌ సాదృశ్యాన్యేన హేతుహేతుమద్భావసంబన్ధేన నయనానన్దపదస్య వృత్తేః శుద్ధసారోపా । తాద్రూప్యప్రతీతిః ప్రయోజనమ్ । నయనానన్ద ఇత్యత్ర తు సారోపా । ఏవం ముఖం చన్ద్ర ఇతి వాక్యేఽపి గౌణసారోపా । అత్రాపి తాద్రూప్యప్రతీతిస్తథా చాన్యవైలక్షణ్యేన కార్యకారిత్వం చ ఫలమ్ । యద్యప్యత్ర గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదావివ జహల్లక్షణైవేతి న తతో భేదేన కథనం యుక్తం । తథాపి విషయివిషయపదోపాదానకృతవైలక్షణ్యాత్ తాద్రూప్యప్రతీతిరూపఫలభేదాచ్చ భేదేన కథనమ్ । ముఖం చన్ద్ర ఇత్యత్ర చన్ద్రశబ్దో లక్షణయా చన్ద్రనిష్ఠసహచారిణం హ్లాదయితృత్వాది ధర్మం ప్రతిపాదయతి । తతశ్చ తన్నిమిత్తీకృత్య ముఖమభిధత్తే । న తు ముఖమపి లక్షయతీతి కేచిదయుక్తం వాచ్యవృత్తేరేవ ప్రతీతినియమత్వాత్ చన్ద్రనిష్ఠసహచారిధర్మస్య చ వాచ్యవృత్త్యభావాత్ తన్నిమిత్తీకృత్య చన్ద్రశబ్దేన ముఖమభిధానస్యాయుక్తం । చన్ద్రశబ్దస్య చ ముఖేఽపి శక్తికల్పనం చాయుక్తం । తస్మాచ్చన్ద్రనిష్ఠసహచారిగుణాభేదేన ముఖగతగుణా ఏవ శబ్దేన లక్ష్యన్తే । తైశ్చ గుణైర్ముఖమ

షిప్యతే న తు ముఖమపి లక్ష్యత ఇత్యపరే ముఖస్య చన్ద్రపదా
ప్రతిపాద్యత్వే శాబ్దసామానాధికరణ్యానపాయాదతశ్చన్ద్ర శబ్ద
స్యార్థాభావాచ్చన్ద్రముఖ్యార్థయోరనుభావాత్ లక్షయితవ్య
త్వస్మాభి ముఖమపి లక్షణయా ప్రతిపాదయతీత్యన్యే తదుక్తం
— అభిధేయావినాభూతప్రతీతిర్లక్షణోచ్యతే లక్ష్యమాణగు
ణైర్యోగాద్వృత్తేరిష్టా తు గౌణతేతి- అత్రాభిధేయశబ్దో వృ
త్త్యన్తరం వినా శక్తిప్రయోజ్యోపస్థితివిషయపరః- తేన యౌ
యౌగికస్యైవ లాక్షణికత్వం న తత్రాప్తిః- అవినాభావశ్చ సంబన్ధ
మాత్రం- న తు నియతసంబన్ధః- తథా సతి మఞ్చాః క్రోశన్తీత్యత్ర
న లక్షణా స్యాత్- న చ క్రోశనక్రియాయాం మఞ్చపురుషయోరస్త్యవి
నాభావోఽస్తీతి వాచ్యమ్- అవినాభావేనైవ తదనుమితిసంభ
వేన లక్షణావైయర్థ్యాత్- కిం చావినాభావస్యైవ లక్షణాబీ
జత్వే ఘటముచ్చారయేత్యత్ర ఘటపదస్య స్వపరత్వం లక్షణ
యేత్యవివాదం- తత్ర శబ్దస్యార్థేన సమందైశికస్య కాలికస్య
వాఽవినాభావస్యాసంభవాల్లక్షణా న స్యాత్- ప్రతీతిరితి ప్రా
చీనమతే- నవ్యమతే తు ప్రతీయతేఽనేనేతి ప్రతీతిపదం కర
ణవ్యుత్పన్నమితి ధ్యేయమ్- లక్ష్యమాణగుణయోగాత్తు వృత్తి
గౌణీత్యత్ర గౌణ్యపి లక్షణాభేద ఇతి తాత్పర్యమితి ధ్యేయమ్-
అత్ర చ శుద్ధసారోపాసాధ్యవసాయ్యన్యసంబన్ధస్యానేకవిధత్వాదనే
కధాభిద్యతే- తత్ర నయనానన్దో ముఖేన్దురితి కార్యకారణభా
వేన శుద్ధసారోపోదాహృతా- తాదర్థ్యసంబన్ధేన యథా- ఇ
న్ద్రార్థాః స్థూణాస్విన్ద్ర ఇతి- అత్ర తాద్రూప్యప్రతీతిః స్త
ంభావేష్టార్థదాయిత్వధీశ్చ ప్రయోజనమ్- స్వస్వామిభావసం
బన్ధేన యథా- రాజకీయపురుషే రాజాఽయం పురుష ఇతి-
అత్రాపి తాద్రూప్యప్రతీతిః- తథా చాలంఘనీయశాసనత్వధీ
శ్చ ఫలమ్- తత్కార్యకారిత్వసంబన్ధేన యథా- తక్షాయం బ్రా
హ్మణ ఇతి- అత్రాపి తాద్రూప్యప్రతీతిః- తథా చ సామర్థ్యాతిశ
యధీశ్చ ప్రయోజనమ్- అవయవావయవిసంబన్ధేన యథా
పాణ్యాద్యవయవేఽగ్రమాత్రేఽగ్రహస్త ఇతి- అత్రాపి తాద్రూప్యప్రతీ
తిః- తథా చ కౌశలాతిశయధీశ్చ ప్రయోజనమ్- అత్ర చస

ముఖాదావుపాదానిహోదాహృతశబ్దశక్త్యాశ్రయకదేశ్యా త్రితయీ ఉపా
దజహల్లక్షణాత్వే౽పి ఫలభేదాభ్యుదయేన కథనమితి ధ్యేయమస్తు—
అత్రోచ్యతే వృత్తివార్తికస్య—యథా హి గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్య
త్ర గఙ్గాపదం స్వశక్యసంబన్ధినితీరే ప్రవర్తమానం తీరస్య
ప్రకారికామేవ ప్రతీతిం జనయతి— తథా ముఖేన్దురిత్యత్రాపి
ఇన్దుపదం ముఖేన్దుసాధర్మ్యానుగతం కాన్తిమత్త్వాదిసాధారణ
ధర్మాణాం లక్షయిత్వా తస్యాతేన ముఖే ప్రవర్తమానం ముఖస్య ప్ర
కారికామేవధియం జనయత్యేవ హి ఆస్య ఉభయసాధారణ
కాన్తిమత్త్వప్రకారికాం వా—నాద్యః— తథా సతి ముఖపదస్య
పౌనరుక్త్యాపత్తేః—న ద్వితీయః—తథా హి— ముఖేన్దురిత్యనేన కా
న్తిమన్ముఖమితి ప్రతీతిస్స్యాత్—తథా చ కాన్తిమాన్ముఖ చంద్ర ఇ
తి వక్తవ్యం స్యాత్— చన్ద్రపదస్య కాన్తిముఖ్యపదేన పౌనరుక్త్యాత్—
న చ చన్ద్రసాదృశ్య మాత్రం లక్షయిత్వా సాదృశ్యవతి ముఖే ప్రవ
ర్తతే తతశ్చ చన్ద్రసదృశం ముఖమిత్యుఖేన్దుపదేన ప్ర
తీతిర్భవతి— చన్ద్రసదృశే ముఖచన్ద్ర ఇతివత్ సమ్ప్రయోగ ఉప
వాచ్యమ్— తథా సతి సాదృశ్యస్యాపి శబ్దోపాత్తతయోపమా
త్వాపత్త్యా తత్ర రూపక వ్యవహారవిరోధాత్— న హి సాదృశ్య
స్య వాచ్యత్వే ఉపమా— చన్ద్ర ఇవ సుహృన్ముఖ మిత్యాదౌ సుహృ
దాదిపదేన తల్లక్షణాయా ముఖ్యార్థమానం ప్రతిపత్తేః—అపి చ
పదామ్బుజమిత్యత్రోపమితం వ్యాఘ్రాదిభిస్సామాన్యాప్రయో
గ ఇత్యమ్బుజమివ పాద ఇతి పూర్వపదార్థప్రాధాన్యేన వ్యా
ఘ్రాది సమాసే హి ఉపమాయాం మయూరవ్యంసకాది సమాసే
నోత్తర పదార్థప్రాధాన్యేన పాద ఏవామ్బుజమితి రూపక
స్యైవ, సంభవేన, సర్వత్రానవధారణే ప్రాప్తే—మఞ్జుశిఞ్జాన మ
ఞ్జీరం పాతు గౌర్యాః పదామ్బుజమితి యత్ర పాదే సంభవన్మ
ఞ్జీరాదికం నిబధ్యతే తత్ర పూర్వపదార్థప్రాధాన్యాదు
పమా—యత్ర పునః,—ఉత్తరసితం విరిఞ్చ్యాద్యైరితి ఉద్ధసాధ్య
మున్నతం సనాదికం నిబధ్యతే తత్రోత్తర పదార్థప్రాధాన్యేన
రూపకం, మయూరవ్యంసకాదివ్యవస్థా భవేత్— పాదామ్బుజమిత్యా
దిన సాదృశ్యస్యైతస్య ప్రతీతావప్యుత్తం సమానే గుణత్వా

భాజైః సోఽత్రం నిశరిదిరిఖ్యాన్త్యాతియ్య కాత్యత్ర రసపదార్థప్ర
ధాన్యాభావ్యేవ స్థాపకాభావేన రూపకస్య నారాయణాభావాత్ - కిం
చ, — విద్వన్మానసహంస త్వాంకి జనయత్వవిశేషణత్వప్రతిప
త్తిపూర్వకం పరిత రూపక హంసపదస్య రాజని ప్రసిద్ధ సాదృశ్యా
భావాత్ లక్షణానస్యాత్ - నచ విదుషాం మానసం హృదయ
మేవ మానసాఖ్యం సరః తత్ర శ్లేషాధ్యవసాన లభ్య మానసమాన
త్వరూప సాధారణ ధర్మ నిబన్ధనం సాదృశ్యం తత్రాస్తీతి
వాచ్యమ్ - తత్ర సాదృశ్యం లభ్యమానస్య శ్లేషస్య రూపకోత్థా
పితతయా లక్షణాదశాయాం తస్య బుద్ధిపథానారోహాత్ - నచ శ్లే
షస్యైవ ప్రాథమ్యం కిం న స్యాదితి వాచ్యమ్ రూపకం వినా తదే
తదర్థద్వయ వివక్షాయా మిహ గమకాభావేన శ్లేషానిష్పత్తే
రర్థాభావాః ప్రకరణనిర్ణయేనుక్తత్వేన రూపకాత్ ప్రాక్ప్రా
రణికస్య సరసో మానస పదేనానుక్త స్థితత్వ తత్త్వం భావాత్ - కిం
బహునా - ముఖం చన్ద్ర రాజహంసః ఇత్యాదౌ సర్వత్ర లక్ష
ణైవ సాఙ్గీకర్తవ్యా ముఖాదిగత చన్ద్రత్వారోపస్య సామా
నాధికరణ్య బలేన వాక్యార్థానిష్ఠరూపైవ ప్రతీత్యుపపత్త్యా లక్ష
ణాఫలస్యాన్యథాపి సిద్ధేర్లక్షణాయైయథార్థ్యానుపపత్త్యా - తచ్చ
త్త్వం - చన్ద్రాదిపదం సాదృశ్య సామాన్యమేవ పురస్కృత్య
ముఖాదౌ ప్రవర్తతే - నచైవం సాదృశ్యస్యాపి ప్రతిపాద్యత్వే
ఉపమాస్యాదిత్యుక్తమితి వాచ్యమ్ - ఉపమానవాచక పదాద
న్యేన పదేన సాదృశ్య ప్రతిపాదన ఏవోపమాఙ్గీకారాత్ - ప
ద్మాక్షీత్యాదిలుప్తోపమాయామపి యథా దధిపత్యగ్య త్రలు
ప్తయా విభక్త్యైవ తద్ధితస్య ప్రత్యాయకతా తథా సమాస
శాస్త్రవశేన లుప్తస్యావాదేరేవ సాదృశ్య ప్రత్యాయకత్వమి
తి నోపమావాచక పద్మాదిపదాత్సాదృశ్యప్రతీతిః - నచ యత్
కిఞ్చిద్వైపరీత్యమాత్రేణాలఙ్కారత్వే కిమయుక్తమితి వాచ్యమ్
ప్రకృతాప్రకృతయోరేవ ధర్మినోర్వ్యవహితోపకమ్ - ప్రకృతి
యోరేవ వాదస్య యో తుల్యయోగితెత్యఙ్గీకారేణ యత్కిఞ్చిద్వై
షమ్యమాత్రేణాప్యలఙ్కారాన్తరత్వాపరోధాత్ - చన్ద్ర ఇవ
ముఖం ముఖమివ చన్ద్ర ఇత్యత్ర సదృశాన్తరవ్యవచ్ఛేదరూ

ప ఫలభేదానురోధేన ఉపమాప్రతిపద్యయ సంసృష్ట్యతిరే
కేణోపమేయోపమా పృథగఙ్గీక్రియతే. తథాత్రాపి ముఖ
ప్రయోగలక్ష్యార్థే లాక్షణికప్రయోగత్వై యర్థ్య పరిహారా
య సాదృశ్యలక్షణయా తాద్రూప్యప్రతిపత్తిరూప ఫలభేద
స్యాసత్వాదపి నాలఙ్కారాన్తరత్వ విరోధః- యదప్యుక్తమే
తం నతి పదాబ్జమిత్యతో త్తరే సమానురోధేన రూపక
వ్యవస్థాపకత్వేతి-తదపి న- తత్రాపి సాదృశ్య లక్షణయా ప్ర
తీతో త్తంసన రూపకార్థబలేన రూపకవ్యవస్థోపపత్తేః-య
దప్యుక్తమ్ విద్వన్మానసహంసస్యేమిత్యత్ర ప్రసిద్ధసాదృశ్యాభా
వాత్ లక్షణయా సహృదయస్య ప్రథమం సాదృశ్య ప్రతీతి
ర్నస్యాదితి-తదపి నయుక్తమ్-నహి ప్రసిద్ధసాదృశ్య మత్ర లక్ష్య
మిత్యుక్తం- కింతు సాదృశ్యమాత్రం-తతశ్చ తత్రాపి సామానా
ధికరణ్య బలాద్వస్తురాత్త్వ నిశ్చయేవాక్య సహృదయ స్సా
దృశ్యాదిపక్షరాయైవ రాజనిహంస పదం ప్రయుక్తమితి నిశ్చినోతి
ప్రథమం-పశ్చాత్ కింతత్సాదృశ్యమితి గవేషణాణశ్లేష భిత్తి
కాభేదాధ్యవసాయలభ్యమాన సవాపిల్వ నిబన్ధనం తత్సాదృ
శ్యమితి నిశ్చినోతీతి కిమనుపపన్నమ్-యదప్యుక్తం లక్షణాం
వినైవ సామానాధికరణ్యబలేన తాద్రూప్యప్రతీతిసంభవాల్ల
క్షణావై యర్థ్యమితి-తదపి న- చన్ద్రాదిసాదృశ్యే శక్త్యా తా
త్పర్యే సతి తత్ప్రకారక ప్రతీత్యర్థం లక్షణావశ్యం భావాత్:
వస్తుతస్తు ముఖం చంద్ర ఇత్యత్ర చంద్రతాద్రూప్యప్రతీతిర్ము
ఖ ఇతి సర్వానుభవసిద్ధమ్- తతశ్చ చంద్రపదస్య చంద్రతా
ద్రూప్యఏవలక్షణా- సాదృశ్యప్రతీతిః ఫలమ్-అతఏవరూపకా
దిషూపమావ్యఙ్గ్యేతి సాంప్రదాయికాః-నిరతిశయ సౌన్దర్యవ
త్త్వం నావ్యఙ్గ్యం- నచ చన్ద్రతాద్రూప్యస్య ముఖగతత్వాభావే
న కథం తత్ప్రవృత్తినిమిత్తీకృత్య చన్ద్రపదస్య ముఖే ప్రవృత్తి
రిత్యధర్మస్యాన్యత్ర ప్రవృత్తిర్నిమిత్తత్వాయోగాదితి వాచ్యమ్-
శక్త్యం లక్షణయా చన్ద్రపదేన చన్ద్రతాద్రూప్యే ప్రతిపాదితే
శాబ్దసామానాధికరణ్య బలాన్ముఖే చన్ద్రతాద్రూప్య ప్రతీత్యవి
రోధాత్ నచైవంలక్షణాం వినైవ వాక్యార్థాపిథయా సమధి

త్వాహార్యా తాద్రూప్యప్రతీతిరస్తీతి వాచ్యమ్- తత్ప్రతీకారోత
ప్రతీతేరనుభవసిద్ధత్వేన లక్షణాంవినా తదనిర్వాహాత్ - కించ
నేత్రముత్పలమిత్యాదావివ శాబ్దసామానాధికరణ్యేనాభేదస్యవా
క్యార్థవిధయా సిద్ధావపి తాద్రూప్యస్య తథాత్వాయోగా
త్తదేవవిషయివిషయపదసామానాధికరణ్యస్థలే సర్వత్రవివక్షి
తమ్ అన్యథా పదద్వయస్యైకార్థ్యాత్ అభేదప్రతీతౌ తతిశ
యోక్త్యామివ చన్ద్రాదివిషయిపదోపాదానాదేవ సిద్ధిర్విషయ
వాచకముఖాదిపదానర్థకత్వాత్ నచసాధ్యవసానేప్యేవమి
త్యత్రవిషయవిషయివాచకపదద్వయోపాదానేప్యేవకార
పాఠాత్ పదాభ్యాం చన్ద్రాభేదప్రతీతిరపి నేతివాచ్యమ్- తా
దృశస్థలే తథాత్వేప్యుత్సర్గతః పదద్వయోపాదానే తాద్రూ
ప్యప్రతీతిరేవానుభవికత్వాదితి ధ్యేయమ్॥

అథసాధ్యవసానామాహ॥

> నిగీర్య విషయం యత్ర విషయ్యేవ నిబధ్యతే।
> తత్రసాధ్యవసానాస్యాద్గౌణీశుద్ధేతి సాద్విధా।
> సరోజకాహళీ రమ్యా సైకతాకార భూధరైః।
> తక్షైస్తుతిమిరైస్స్పృష్టా వల్లీకామిజనోత్సవః॥

యత్రారోపవిషయం ముఖాదికంనిగీర్యాత్మపరిశేషీకృత్యస్థి
తో విషయ్యారోప్యమాణశ్చన్ద్రాదిరేవనిబధ్యతే తత్రసాధ్యవ
సానా-అధ్యవసానఏకాంశ ఉత్కటజ్ఞానం-జ్ఞానస్యోత్క
టత్వంచ తత్తత్కోటిసహచరితానేకధర్మవద్ధర్మివిషయక
త్వాదికమ్.సాచసాధ్యవసానాసాదృశ్యతదన్యసంబన్ధమూలత
యా గౌణీశుద్ధేతిద్వివిధా- యథాసరోజకాహళీత్యత్ర గౌణీ-
తత్రపదజష్టాదిప్రతీత్యర్థంసాదృశ్యం పురస్కృత్యైవవిషయి
పదమాత్రోపాదానాదత్రచాభేదధీస్తథాచలావణ్యాతిశయ
ధీశ్చఫలం-కామిజనోత్సవ ఇత్యత్ర సాదృశ్యాన్యకార్యకార
ణభావసంబన్ధం పురస్కృత్య విషయిపదమాత్రోపాదానేన
శుద్ధసాధ్యవసానాత్రాప్యభేదధీస్తథాచావ్యభిచారిణకార్య
కారిత్వధీశ్చఫలం-క్వచిత్తాద్రూప్యధీరపిఫలమ్-అనాకాశే
యంగళితమారిణశ్శీతకిరణఇత్యత్ర శీతకిరణఇతివిషయివాచక

పదమాత్రోపాదానేఽపి గౌరితపారిణ ఇతి ప్రసిద్ధచన్ద్రాదివ్యక్తి
విశేషప్రతీత్యర్థం ప్రయుక్తమాత్రప్రతీతేరితి ధ్యేయమ్ ఇత్యుంచా
తిశయోక్తి ర్బీజం - యద్యప్యుపి జహల్లక్షణైవ తథాపి విష
యవాచక పదమాత్రోపాదానకృతవైలక్షణ్య దభేదప్రతీతి
రూపఫలభేదాచ్చ పృథగుపాత్తా - ఇయం చాజహల్లక్షణాపి సం
భవతి తథాచ చన్ద్రముఖ్యోర్విషయే చన్ద్రౌ ప్రవృత్తిప్రయోగ-
వ్యక్తివారితకృతస్తు ముఖాద్యర్థానాం సాదృశ్యేన లక్షణాస్తి గౌణీ
నచ తత్రైవ తత్త్వాదృశ్యమస్తి యేనముఖ్యే గౌణీవృత్తిస్స్యా
త్ - శుద్ధాస్వజహల్లక్షణా విశేషణవాచినో విశిష్టేపి సంభవతి
విశిష్టవిశేషణయో రైక్యేకదేశరూపసంబన్ధసత్త్వాత్తత్స్వాచ్చ
న్ద్రౌపశ్యేత్యత్రాభిధాలక్షణాభ్యామేవార్థద్వయప్రతీతి ర్గ
ఙ్గాయాం మత్స్యఘోషా విత్యత్రైవ వృత్తిద్వయ ఇత్యుక్తత్వా
దోషత్వాదతో వా గౌణ్యామజహల్లక్షణేత్యాహుః - తచ్చిన్త్యం-
కున్తాః ప్రవిశన్తీత్యాదావపి కున్తాంశస్య తత్రైవోపస్థితిసంభ
వే తత్ర నలక్షణాకల్ప్యా - కింతు పురుషాంశ ఏవ తత్కల్పనా-త
త్రాజహల్లక్షణావ్యవహారస్తు తత్తదర్థస్య ప్రతీయమానస్య
పస్థాపనాథ నతు త్యాగాదేవ - తతశ్చ చన్ద్రావిత్యత్రాపి శక్యతా
గేన సాదృశ్యసంబన్ధేన ముఖేలక్షణాకల్పనా దజహద్గౌణసాధ్య
వసానాప్యఙ్గీకార్యేతిదిక్ ॥

ఇదమత్రావధాతవ్యమ్ - లక్షణాస్థలే లక్షకపదేన లక్షకప
దవాచ్యతావచ్ఛేదకప్రకారేణ ప్రతీతిరితి మతే కున్తాః ప్ర
విశన్తీత్యజహల్లక్షణాయాం కున్తకున్తినోః కున్తత్వేనరూపేణ
ప్రతీతిః గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాది జహల్లక్షణాయాం తీరా
దేర్గఙ్గాత్వాదినైవ ప్రతీతిః తథా ముఖం చన్ద్ర ఇన్దుర్ముఖా ఇ
త్యాదిసారోపాయాం చన్ద్రత్వాదినా ముఖాదిప్రతీతిః - తథా
చన్ద్రః ఇన్దురిత్యాది సాధ్యవసానాయామపి ముఖాదేశ్చన్ద్ర
త్వాదినైవ ప్రతీతిః - అజహల్లక్షణా జహల్లక్షణయోర్వాచ్యస్య
కార్యాన్వయానన్వయాభ్యాం భేదః సారోపాయాం విషయవి
షయవాచకపదద్వయోపాదానాద్భేదః - సాధ్యవసానాయాం
విషయనిగరణాద్భేదః - విషయనిగరణం చ విషయివిషయవాచక

క పదద్వయోపాదానే యత్ర విషయస్య విషయిత్వేన ప్రతీతిః
తత్ర శుద్ధాయాస్స్వ విషయిణాత్మ్యతయా ప్రవేశీకరణమ్ః ఇదంచ
విషయినిగరణం గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర నాస్త్యేవ- తత్ర గఙ్గాతీర
మితి విషయ విషయివాచక పదద్వయోపాదానే తీరస్య గఙ్గా
త్వేన ప్రతీత్యభావాత్-ఉక్తాన్తరేతు కున్తాః ప్రవిశన్తీత్యజహ
ల్లక్షణాయాం కున్తకున్తినోః కున్తసంయోగాశ్రయత్వేన సా
ధారణరూపేణ ప్రతీతిః గఙ్గాయామితి జహల్లక్షణాయాం తీర
స్య తీరత్వేనైవ ప్రతీతిః గౌణసారోప సాధ్యవసానయోశ్చ
వాహీది సదృశత్వేన ముఖాదేశ్శుద్ధసారోపసాధ్యవసానయో
స్తాదర్థ్యాదినా ప్రతీతిరిత్యేకం మతమ్- సారోపాయాం చ
స్తాది తాద్రూప్యేణ ముఖాది ప్రతీతిస్సాధ్యవసానాయాం చ
స్తాద్యభేదేన ముఖాది ప్రతీతిరిత్యపరం మతమ్- భేదస్తు పూ
ర్వవదూహ్య ఇతి దిక్॥

ఉపసంహారః॥

ఏవం నిరూపితే రూఢలక్షణాఫలలక్షణే.

స్ఫుటమ్॥

లక్షణాయా భేదం వక్తుమర్థసిద్ధమర్థం కథయతి॥

తత్రాద్యా వ్యఙ్గ్యరహితా సవ్యఙ్గ్యా ఫలలక్షణా॥

ఆద్యా రూఢలక్షణా వ్యంగ్యరహితా ఫలలక్షణా తు ప్రయో
జనస్య వ్యఙ్గ్యైకగమ్యత్వనియమేన వ్యఙ్గ్యసహితైవ- తత
శ్చ రూఢిలక్షణా ఫలలక్షణాభ్యాం మన్యా లక్షణా న విధేయా-నా
యథా రూఢదోషాపత్తేరిత్యవసేయమ్॥

అర్థసిద్ధార్థకథనే ఫలమాహ॥

తచ్చ వ్యఙ్గ్యం క్వచిద్గూఢమగూఢం చ క్వచిద్భవేత్।

ఇతాసిహానావిత్యాన్తిమత్యాత్వైన్ద్రియిమినస్త్రియః॥

తథాచ ఫలలక్షణా సప్తవిధా-ఉపి గూఢవ్యఙ్గ్యాగూఢ వ్యంగ్య
భేదేన ప్రత్యేకం ద్వివిధానీతి చతుర్దశభేదా భవన్తి ఇతి ధ్యే
యమ్-అత్ర గూఢత్వం సహృదయైకవేద్యత్వం-సకలసహృదయై
రపిసుఖేన ప్రతీయమానత్వం తథాసతి వక్ష్యమాణా స్ఫుటత్వ
లక్షణగుణీభూత వ్యంగ్యరూపతయా లక్షణాయా ప్రధానత్వ

నిర్వ్యఙ్గ్యభేదాభావాపత్తేః అగూఢత్వం చ సహృదయాసహృదయో
భయ వేద్యత్వం అగూఢ వ్యంగ్యం చ వక్ష్యమాణ గుణీభూత
వ్యంగ్యాన్తర్గత మేవేతి ధ్యేయమ్- తత్ర గూఢం వికాసిహాసా ఇ
త్యత్ర- వికాసః పుష్పధర్మస్య చాన్తర భాగద్యోతకత్వ సాదృ
శ్యేన స్మితే సమారోప్యతే సౌరభత్వాది వ్యఙ్గ్యం తచ్చ సహృద
యైకవేద్యమితి గూఢమ్- అగూఢం యథా చుమ్బత్యేనస్త్రీమితి-
చుమ్బన పదం మిథునయోః కపోలాది స్థలవక్త్రసంయోగ
వాచక మత్యన్త తిరస్కృత వాచ్యతయా సంబన్ధమాత్రం ల
క్షయత్ ప్రకర్ష్యాపన్యతాదాత్మ్యకతాం వ్యంజయతి అత్ర వా
చ్యవ్యంగ్యం సహృదయా సహృదయవేద్యమిత్యగూఢం- య
థా వా- —ముఖం వికసితస్మిత ంవశితవక్రిమ ప్రేక్షితం సము
చ్ఛలితవిభ్రమా గిరిరపాస్తసంస్థా మతిః॥ ఉరో ముకుళితస్తనం
జఘనమాంసబన్ధోద్ధురం బతేన్దువదనాతనౌ తరుణిమోద్గమో మో
దతే- అత్ర వికాసః పుష్పధర్మస్య చాన్తరభాగద్యోతకత్వేన సా
దృశ్యేన స్మితే సమారోప్యతే- సౌరభత్వాది వ్యఙ్గ్యమ్- వశితో
వశీకృతో వక్రిమా యేన ప్రేక్షణేన తద్వశితవక్రిమ- అత్ర వశిత
త్వం చేతనగతం తదచేతనే వక్రిమ్ణి అధీనత్వ సాదృశ్యేన సమా
రోప్యతే- న చ సార్వత్రికో లోచనస్య వక్రిమా కిం త్వభిమతవి
షయ ఏవేత్యుచిత పురుషానురాగో వ్యఙ్గ్యః- సముచ్ఛలనమ్మూ
ర్తధర్మస్య చ విభ్రమే తిలకయితత్వ సాదృశ్యేన సమారోప్యతే
విభ్రమాణామయత్న సాధ్యత్వం వ్యఙ్గ్యమ్- సంస్థా యథావస్థి
త విషయ ప్రకాశీకరణం- తదపాసనం చేతనధర్మః- సచోచి
త విషయత్వ సాదృశ్యేన మతౌ సమారోప్యతే- గురుజనాదిభయమ
పహాయ గోపనం వ్యఙ్గ్యమ్- ముకుళనమపి పుష్పధర్మః- సచోజ్జృ
మ్భణోన్ముఖత్వ సాదృశ్యేన స్తనయోరారోప్యతే పరిరమ్భయో
గ్యత్వం వ్యఙ్గ్యము సంబన్ధేనోద్ధురత్వం దేహధర్మో న తు తదవయ
వస్య జఘనమాత్రస్య సదామాంసలత్వ సాదృశ్యేన సమారో
ప్య ఉపభోగయోగ్యత్వం వ్యఙ్గ్యము సంబన్ధ వదుద్ధతం ముగ్ధతమితి
తత్రోపమైక నసమారోపమితి కేచిదుద్గమో మూర్తధర్మోపి స
చోన్ముఖత్వ సాదృశ్యేన తరుణిమ్ని సమారోప్యతే విభక్త్యావయ

తత్స్వాఙ్గ్యం- తేనచ సౌన్దర్యాతిశయః స్ఫురతి ఇతిచేత్ స ధ
ర్తః-పఞ్చశరేణ మోద్దమే సముల్లసితస్వ పాద్యత్యేన సమారో
ప్యతే తరుణీషు: పరాకాష్ఠావ్యఙ్గ్యాతిదేశత్వం. సహృద
యైకవేద్యమితి గూఢం-అగూఢం యథా — స్త్రీణాం పరవయాజ్ఞదా
అపిశస్య వ్యభిజ్ఞా విదగ్ధచరితానామ్. ఉపదిశతి కామినీనాం
యౌవనమద ఏవలలితాని- ఇయంచ నాయికాయాః కథం
చ గ్రహణ సామర్థ్యమితి రాజ్ఞా పృష్టస్య నాయికామధ్యాప
యతో నాట్యాచార్యస్యోక్తిః- యదాకపిస్త్రీణాముపదేశం వి
నాతత్ప్రాచయా దేవవిదగ్ధచేష్టితానామభిజ్ఞా భవన్తి- అస్యే
దం, స్త్రీణాం విదగ్ధచరితాభిర్ నాతుమత ఇత్యాకాఙ్క్షాయా
ముక్తముపదిశతీతి- స్త్రీణాంతు తారుణ్యాదస్యైవ విలాసా నుప
దిశతీత్యర్థ ఉపదేశో నామాజ్ఞానజ్ఞాపక ఆచార్యవ్యాపారస్య
నిర్బద్ధ విశేషస్య స. సామాన్యవిశేషభావ సంబన్ధేనాజ్ఞాత
జ్ఞాపనమాత్రే వర్తతే అనాయాసేన నాయికాయాః శిక్షాగ్ర
హణం- తచ్చవ్యఙ్గ్యమభిధేయవత్ స్ఫుటమిత్యగూఢమ్-ఇదం
తరుణీ యౌవనస్యైవ- గూఢవ్యఙ్గ్యోత్తమం కావ్యమితి
ధ్యేయమ్॥

పూర్వోక్తరీత్యా బహువిధామపి లక్షణాం వివక్షావిశే
షేణ పునస్త్రేధా సంకలయతి॥

తదవ్యఙ్గ్యాలక్షణా గూఢా గూఢవ్యఙ్గ్యేతి సా త్రిధా।

యతో రూఢౌ లక్షణాయాం నఫలం వ్యఙ్గ్యం ఫలలక్షణాచ గూఢ
వ్యఙ్గ్యా-ఽగూఢ వ్యఙ్గ్యా చేతి ద్వివిధా- తస్మాత్పూర్వోక్తా లక్ష
ణా సర్వాప్యవ్యఙ్గ్యా గూఢ వ్యఙ్గ్యా-ఽగూఢ వ్యఙ్గ్యా చేతి త్రి
ధా భవతి॥

ఏవం లక్షణాం నిరూప్య తద్ద్వారా లాక్షణికం లక్షయతి॥

తద్వల్లాక్షణికశ్శబ్దో లక్షణాయాస్సమాశ్రయః॥

యద్యపి వాచకత్వదశాయామపి లక్షణాశ్రయత్వమస్తి తథా
పి యదలక్షణయా ప్రతిపాదకం తదలాక్షణికం వివక్షిత మితి
ధ్యేయమ్॥

అథవ్యఞ్జకం లక్షయితుం వ్యఞ్జనాం సంభావయతి॥

ఫలలాక్షణికస్యాస్య వ్యాపారో వ్యఞ్జనమ్మతః ।

అస్య లాక్షణికస్య శబ్దస్య ఫలే ప్రతిపాద్యే యో వ్యాపారః స వ్యఞ్జనేత్యుచ్యతే. ఇదం చ వ్యఞ్జనాయా న లక్షణపరం వచనమ్, ఫలప్రతీత్యనుకూలలాక్షణికశబ్దగతవ్యాపారత్వస్యాభిధామూలవ్యఞ్జనాయామర్థగతవ్యఞ్జనాయాం చావ్యాప్తేః. కిం తు వృత్తిద్వయవ్యతిరేకేణ వ్యఞ్జనైవ నాస్తీతి వదన్తం ప్రతి క్వచిద్వ్యఞ్జనాఙ్గీకారస్యావశ్యకత్వప్రదర్శనపరమ్. యది వ్యఞ్జనైవ నాఙ్గీక్రియతే తదా లాక్షణికస్థలే ఫలప్రతీతిర్న స్యాదితి. తత్ర వ్యఞ్జనా స్వీకరణీయేతి భావః ॥

స్యాదేతత్, యది లక్షణాస్థలే ఫలమావశ్యకం స్యాత్తదేదం స్యాత్; న తు ఫలావశ్యంభావే స్యాన్నామాన్యాదేవ తత్ప్రతీతిరస్తు, కిం వ్యఞ్జనయేత్యత ఆహ ॥

యస్య ప్రతీతిమాధాతుం లక్షణా సముపాస్యతే ।
ఫలే శబ్దైకగమ్యేఽత్ర వ్యఞ్జనాన్నాపరా క్రియా ॥

న హి గఙ్గాతీరే ఘోష ఇతి వక్తుం ప్రతిపాద్యస్సో న జానాతి. న చ తస్య ప్రయోగే తీరాధారకఘోషప్రతీతిరేవ న భవతి, యేనైవం స్యాత్. అపి శబ్దప్రయోగే లాక్షణికమేవ ప్రయుఙ్క్తే, తేన ప్రయోజనప్రతిపిపాదయిషయైవ లాక్షణికం ప్రయుఙ్క్తే ఇతి లక్షణాస్థలే ఫలమవశ్యమేషితవ్యమ్. తత్ప్రతీతిశ్చ శబ్దాదేవ నానుమానాత్, వ్యాప్త్యాద్యప్రతిసన్ధానేఽపి జాయమానత్వాత్. శబ్దస్య చ వ్యఞ్జనాం వినా నాన్యో వ్యాపారస్సమస్తీతి వ్యఞ్జనావశ్యం కార్యా ॥

సన్త్వేవమపి శబ్దాదభిధయా లక్షణయా వా తత్ప్రతీతిరస్త్విత్యత ఆహ ॥

నాభిధా సమయాభావాద్ధేత్వభావాన్న లక్షణా ॥

పావనత్వాదౌ ప్రయోజనే హి గఙ్గాదిశబ్దానాం స్వాతన్త్ర్యేణాప్తాభిప్రాయవిషయత్వాభావేన సాఙ్కేతికత్వం నేతి తాదృశప్రతీత్యనుకూలవ్యాపారాత్మాభిధా తత్ర న సమ్భవతి. నాపి లక్షణా, ముఖ్యార్థబాధాదిరూపలక్షణాహేత్వభావాత్ ॥

హేత్వభావమేవ విశదయతి॥

లక్ష్యం న ముఖ్యం నాప్యత్ర బాధో యోగః ఫలేన నో
నాపి ప్రయోజనం తత్ర నచ శబ్దః స్ఖలద్గతిః॥

లక్షణాయాం హి ముఖ్యార్థబాధో ముఖ్యేన లక్ష్యస్య సంబన్ధః
ప్రయోజనంచ హేతుస్తథా చాత్ర లక్షణాయాః లక్ష్యప్రతీత్య
నన్తరం పునశ్చ లక్షణయా ఫలప్రతీతిరభిమతా తాం వా లక్ష్యఫ
లయోర్యోగ ఏవ లక్షణయా ప్రతీతిః- నాద్యః- తథా సతి లక్ష్య
తట ప్రతీత్యనన్తరం ఫలే ప్రవర్తమానా లక్షణా తత్ర బాధా
దేవ ప్రవర్తేత ఇతి వాచ్యమ్- పూర్వప్రతీతేఽర్థే బాధకం
వినా లక్షణాయా అప్రవృత్తేరన్యథా గఙ్గాశబ్దస్య స్రోతసి
బాధాభావేపి తీరలక్షణాపత్తేః। నచ తీరే బాధ దేవ ఫలే లక్షణా
స్త్వితి వాచ్యమ్- తథాపి ముఖ్యార్థబాధరూపహేత్వభావా
న్న ఫలే లక్షణాయుక్తా- నచ తస్య ముఖ్యార్థోఽస్త్వితి వాచ్యమ్-
తస్య లక్ష్యత్వే ముఖ్యత్వాభావాదిత్యాశయేనోక్తం లక్ష్యం
న ముఖ్యమితి- నను ముఖ్యార్థబాధో న లక్షణాబీజమ్ కింతు జ్ఞాప్య
బాధ ఏవేత్యత ఉక్తం నాప్యత్ర బాధ ఇతి- నను న బాధో లక్ష
ణా బీజం కిన్తు తాత్పర్యానుపపత్తిరేవేత్యత ఉక్తం యోగః
ఫలేన నేతి- పావనత్వాదయో హి స్రోతస్సంబన్ధిన ఏవ న తీరసం
బన్ధిన ఇతి ముఖ్యార్థసంబన్ధాభావాన్న ఫలే లక్షణా- నను
సాక్షాత్సంబన్ధాభావేపి తీరేణ పావనత్వాదేః స్వాశ్రితోరూపై
కార్థసంబన్ధిత్వాత్మకః పరంపరా సంబన్ధోఽస్తీత్యత ఉక్తం
నాపి ప్రయోజనం తత్రేతి- తత్ర ఫలే లక్ష్యే సతి ప్రయోజనాన్తరం
వాచ్యమ్- నచ తదస్తి। కించ గఙ్గాశబ్దో లక్షణయా తటం ప్రతిపా
ద్య పునశ్చ లక్షణయా ఫలమపి ప్రతిపాదయితుం న సమర్థో
యతశ్శబ్దో హి లోకే న స్ఖలద్గతిర్ద్విరభ్యవ్యాపారవాన్భవ
తీత్యర్థః- యద్వా నను లక్షణాస్థలే ఫలప్రతీతిరేవ నాస్తి యేన త
దర్థం వ్యఞ్జనా సమాశ్రయణీయా స్యాదిత్యత ఉక్తం న చ శబ్దః
స్ఖలద్గతిరితి- అత్ర తత్రేతి పదం కాకాక్షిన్యాయేన సంబధ్యతే
తథాచ తత్ర ఫలే శబ్దో లాక్షణికః స్ఖలద్గతిః ప్రతిహతబోధనశక్తి
శ్చ న భవతి- తతో న ఫలం- ప్రతీత్యపలాపః కథం శక్యత ఇతి భావః

నను యదుక్తం నాపి ప్రయోజనం తత్రేతి తదయుక్తం-
ప్రయోజనాన్తర కల్పన సంభవాదిత్యత ఆహ॥

ఫలాన్తరస్యాత్రాపి కల్ప్యత్వే త్వనవస్థితిః-

తత్రాపి ప్రయోజనస్య లక్ష్యత్వ పక్షేఽపి యది ప్రయోజ
నాన్తరం కల్ప్యతే తర్హి కిం తత్ ఫలాన్తరం వ్యఞ్జనాగమ్యం ల
క్షణాగమ్యం వా-ఆద్యేఽస్మదిష్టసిద్ధిః-ద్వితీయే తస్యాపి ఫలస్య
లక్ష్యత్వే ఫలాన్తరం కల్ప్యమేవం తస్య తస్యాపీత్యనవస్థా.

నన్వస్తు తర్హి లక్ష్యమనుగాలమేవ విశిష్టలక్షణయా
ప్రతీతిరితి ద్వితీయః పక్షః- నచ ప్రయోజన విశిష్టతయా త
టాది లక్షణాయామపి ప్రయోజనాన్తరేణ భావ్యమితి వాచ్యమ్-
గఙ్గాయాస్తటే ఘోష ఇతి ముఖ్యాత్ ప్రయోగాత్ గఙ్గా
యాం ఘోష ఇతి లాక్షణిక ప్రయోగస్య పావనత్వాద్ధి విశిష్ట
తీర ప్రతీతి రేవ ఫలమితి న ఫలాన్తరకల్పనా దోష ఇతి విశిష్టలక్ష
ణైవాస్త్విత్యత ఆహ

ప్రయోజన విశిష్టస్య లక్షణా తు న యుజ్యతే।
జ్ఞానస్య విషయాదన్యత్ఫలం వాచ్యం ప్రయోజనమ్॥

అయం ఘట ఇత్యాది ప్రత్యక్షజ్ఞానస్య హి విషయభూతాత్
ఘటాదేరన్యదేవ జ్ఞాతతాఖ్యం ఘటాదివిషయగతం ప్రాకట్యం
ఫలమితి భాట్టై రఙ్గీకృతమ్- నైయాయికై రపి హానోపాదానా
దిసంవిత్తిర్విషయాదన్యైవ ఫలమితి స్వీకృతమ్-తథా చ లాక్షణి
కశబ్దజన్యజ్ఞానస్యాపి స్వవిషయభిన్నమేవ ఫలం వాచ్యమ్-తచ్చ
ఫలవిశిష్టలక్షణాయాం న సంభవతి పావనత్వాదేరపి శబ్దజన్య
జ్ఞాన విషయతయా తద్భిన్నత్వాభావాదతో న ఫలవిశిష్టలక్ష
ణా యుక్తా- కించ గఙ్గాయాం ఘోషాద్యన్యథానుపపత్త్యై
వాకల్ప్యమానా వృత్తిస్తదుపపాదకతీరాదిమాత్ర ఏవ కల్పయి
తుం యుక్తా న ఫలవిశిష్టే-న చ తాత్పర్యానుపపత్త్యా ఫల వి
శిష్టలక్షణా కల్పనమితి వాచ్యమ్-తథా ఫలలక్షణయాఽత్ర గ
ఙ్గాపదేన శక్యప్రవాహసంబన్ధిపావనత్వాదేరేవ ప్రతీతిస్స్యా
న్న తు తీరగతస్య-స్రోతోగత పావనత్వాదేస్తీరగతత్వప్రతీతి
రత్ర ఫలమితి విశిష్టలక్షణయాఽపి కథం తత్సిద్ధిః-అతిరిక్తవ్య

ఙ్గీకారే తు ధర్మిగ్రాహకమానేన తీరస్య శైత్యపావనత్వాదిప్రతీతి
జనకత్వేనైవ సిద్ధేః లక్షణయా కిఞ్చిద్బాధకమిత్యర్థః. యద్యపి
పావనత్వాది ప్రతీతిరేవ ఫలమస్య న పావనత్వాదయస్తథాపి ఫలీభూ
తప్రతీతి పరిచాయకతయా పావనత్వాదేరప్యుపచారాత్
ప్రయోజనత్వమిత్యస్య ప్రయోజనతోక్తిః. వస్తుతస్తు పా
వనత్వాది విశిష్టలక్షణాయాః పావనత్వాద్యుద్దేశ్యకజ్ఞానాన్నా
తిరిక్తతీరస్య ఫలత్వం యుక్తమిత్యర్థః-

ఉపసంహరతి॥

తస్మాల్లక్ష్యప్రతీతే తు పావనత్వాది ధర్మతా: అభిధా
లక్షణాభిధాభ్యాం వ్యఞ్జనైవాత్ర కారణమ్॥

గఙ్గాశబ్దస్య లక్షణయా తీరప్రతిపాదనేన వ్యాపారవిర
మాత్ కథం వ్యఞ్జనయాపి పునః పావనత్వాది ప్రతీతి జనకతేతి
వాచ్యమ్- లక్ష్యేఽస్తిత్వ స్వరూప వ్యఞ్జనయా వాక్యేన వాక్యతా
వత్ ప్రయోజనమానాయాన్వయబోధసంభవేన విరమాభా
వాత్ వ్యఞ్జనారూపాభిధయా పర్యవసానేన శాబ్దత్వాది
త్యాశయః.

అథాభిధామూలామపి వ్యఞ్జనాం సంభావయతి-

అనేకార్థస్య శబ్దస్య వాచకత్వే నియన్త్రితే।
సంయోగాద్యైరవాచ్యార్థధీకృద్వ్యాపృతిరఞ్జనమ్॥

అనేకార్థస్య హరిరామాదిశబ్దస్య సంయోగాద్యైః కస్యచిద
ర్థస్యైవ వాచకత్వేఽన్యప్రయోగస్మారకత్వే నియన్త్రితే ని
యమితే సతి అర్థాన్తరస్మృతిజనన ప్రతిబన్ధేనైకార్థస్మృతి
జనకత్వేఽపి తదన్యార్థావగతిరన్యార్థాన్తరస్య హేతుర్వ్యా
పృతిర్వ్యాపారః సోఽఞ్జనమిత్యభిధీయతే- అత్రాపి యది వ్యఞ్జ
నైవ నాఙ్గీక్రియతే తదానేకార్థశబ్దప్రయోగే శక్తేః ప్రకృ
తమాత్రనియమితత్వాదప్రకృతార్థస్య ప్రతీతిరనుభవసిద్ధా న
స్యాత్ అతస్తదన్యథానుపపత్త్యా వ్యఞ్జనా సమాశ్రయణీయేతి
వ్యాఖ్యానపత్తిరుపదర్శితేతి ధ్యేయమ్॥

సంయోగాదీనాం నియన్తృత్వం హరిణోక్తముదాహరతి॥

సంయోగో విప్రయోగశ్చ సాహచర్యం విరోధితా।

అర్థః ప్రకరణం లిఙ్గం శబ్దస్యాన్యస్య సన్నిధిః।
సామర్థ్యమౌచితీ దేశః కాలో వ్యక్తిస్స్వరాదయః।
శబ్దార్థస్యానవచ్ఛేదే విశేషస్మృతిహేతవః॥

శబ్దార్థస్య హరిరామాది నానార్థకశబ్దార్థస్య సర్వస్యా ప్యనవచ్ఛేదే సత్యవిశేషేణస్మరణే ప్రసక్తే సతి సంయోగాద యోవిశేషస్మృతావేకమాత్రస్మృతౌ హేతవ ఇతి యోజనా॥

అథ సంయోగం లక్షయతి॥

సంయోగస్తు స్వవాచ్యైక నిష్ఠార్థాన్తరసంగతిః।
వృక్షయత్యర్థికాంభూతం శఙ్ఖచక్రధరో హరిః॥

సంయోగో నామ స్వవాచ్యేష్వర్థమవికార్థనిష్ఠార్థాన్తరసంబన్ధః తేనచ సంయోగేన క్వచిదభిధానియమ్యతే యథా శఙ్ఖచక్రధరో హరిరిత్యత్ర శఙ్ఖచక్ర సంయోగేన హరిశబ్దస్యేన్ద్రాది సాధారణస్య శ్రీపతావభిధానియమ్యతే.

విప్రయోగమాహ॥

విప్రయోగస్తు సంయోగాభావ ఏవ నిగద్యతే।
అశఙ్ఖచక్రస్స హరిరపినాకో భవో భవాన్॥

సంయోగాభావరూపేణ విప్రయోగేనాభిధానియమనం యథా అశఙ్ఖచక్ర ఇతి శఙ్ఖచక్రసంయోగాభావేన హరిశబ్దస్యేన్ద్రాదిసాధారణస్య నారాయణేఽభిధానియమ్యతే. ప్రతిషేధప్రసక్తిపూర్వకత్వే నాన్యత్రశఙ్ఖాదిప్రసక్తే రభావేన ప్రతిషేధాసంభవాత్. ఏవమపినాక ఇతి సంయోగాభావేన భవశబ్దస్య సంసారసాధారణస్య శఙ్కరేఽభిధానియమ్యతే విప్రయోగో వియోగ ఇత్యపరే॥

సాహచర్యమాహ॥

సాహచర్యం స్వవాచ్యైకవస్తునా సహచారితా।
వన్దాగుజనమన్దారౌ వనేహి రామలక్ష్మణౌ॥

స్వవాచ్యభూతేషు వస్తుష్వేకస్య వస్తునః పదార్థాన్తరేణ సాయకస్య సహచరితత్వం సాహచర్యం తేన రామలక్ష్మణావిత్యత్ర సౌమిత్రిసాహచర్యాత్ బలభద్రాదిసాధారణస్య రామశబ్దస్య దాశరథావభిధానియమ్యతే॥

విరోధితామాహ॥

సహానవస్థితిర్వధ్యఘాతకత్వం చ విరోధితా।
విసంవిశాంచసంయుద్ధ్యా రామార్జునగతిర్యథా॥

విరోధితా నామ సహానవస్థితిర్వధ్యఘాతకభావశ్చ- తత్ర దినం నిశామిత్యత్ర నిశాపదస్య హరిద్రాసాధారణస్య దినేన సహానవస్థానలక్షణవిరోధాద్రాత్రావభిధానియమః- రామపదస్య భార్గవాదిసాధారణస్య దశాననేన సహ వధ్యఘాతకభావలక్షణవిరోధాద్దాశరథావభిధానియమః- ప్రాఞ్చస్తు బకాపభీమ చిరయోర్నామార్జునగతిస్తయోరితి విరోధిత్వసాధర్మ్యప్రమాణప్రయుక్తే రామార్జునగతిరిత్యత్ర రామార్జునపదయోర్వధ్యఘాతకభావవిరోధేన భార్గవకార్తవీర్యయోరభిధానియమ ఇత్యాహుః- అత్ర వృత్తివార్త్తికకృతః- భార్గవే రామశబ్దస్యాభిధానియమనే సతి తద్విరోధిప్రతిసంధానేనార్జునపదస్య కార్తవీర్యేఽభిధానియమనం తస్మింశ్చ సతి తద్విరోధప్రతిసంధానేన రామపదస్యేత్యన్యోన్యాశ్రయాపత్తేః తస్మాదన్యతరపదస్యావ్యవస్థితార్థత్వాదేవ స్మృతతద్విరోధప్రతిసంధానాదన్యార్థపదస్యాభిధానియమనమితి ప్రాగుక్తమేవాత్రోదాహరణమిత్యాహుః అత్రాపి దార్ష్టాన్తికయోర్భీమసేనబకాసురయోర్విరోధాత్తద్దృష్టాన్తయో రామార్జునపదవాచ్యయోరపి విరోధం సాక్షాన్నత్రాప్రో నిశ్చిత్య పశ్చాద్రామపదస్య భార్గవేఽర్జునపదస్య కార్తవీర్యే చాభిధానియమనసంభవాన్నాన్యోన్యాశ్రయ ఇతి సర్వ్యః॥

అథార్థం లక్షయతి॥

అర్థః ప్రయోజనం స్థాణుం భజ సంసారచ్ఛిదే నుదః॥

అత్ర సంసారచ్ఛేదనరూపప్రయోజనేన స్థాణుశబ్దస్య నృహశూన్యవృక్షసాధారణస్య శఙ్కరేఽభిధానియమ్యతే- చతుర్థ్యా ప్రయోజననిర్దేశ ఏవార్థో నియామకః- స్థాణుం భజ భవచ్ఛిదమితి తృతీయోదాహరణే తు భవచ్ఛిత్త్వం నియామకమితి వివేక ఇత్యాహుః॥

అథ ప్రకరణం లక్షయతి॥

విభుః ప్రకరణం వక్తృశ్రోతృబుద్ధిస్థితం హి యత్।
తానాతి సకలం దేవః ప్రశ్నోఽయం పితరోఽధునా॥

తానాతీత్యత్ర వక్తృశ్రోతృబుద్ధిస్థతారూపప్రకరణేన దేవశబ్దస్య సంబోధ్యేఽభిధా నియమ్యతే॥

అథ లిఙ్గం నిరూపయతి॥

లిఙ్గం స్యాద్వాచ్యాన్తరతో వ్యావృత్తో ధర్మ ఇష్యతే।
జయత్యజగతి శ్రేష్ఠః కుపితో మకరధ్వజః॥

అత్ర సాగరరూపవాచ్యాన్తరవ్యావృత్తేన కోపరూపలిఙ్గేన మకరధ్వజశబ్దస్య మన్మథేఽభిధా నియమ్యత ఇత్యేకే. మకరధ్వజశబ్దస్య మన్మథే ప్రసిద్ధ్యైవ నియమనం న తు కోపరూపలిఙ్గేన అత ఏవ మకరధ్వజశబ్దస్య సాగరపరతయా ప్రయోగే నిహతార్థత్వం వక్ష్యతి. కిన్త్వత్ర కుపితశబ్దవదుపస్థితకుపితోపస్థితిప్రసక్తా మకరధ్వజరూపాభిధా న కుపితశబ్దః కామదేవే నియమ్యతే. న చ కుపితశబ్దో నానార్థ ఇతి వాచ్యమ్. అనేకవ్యక్త్యుపస్థాపనసమర్థస్యైవ నానార్థత్వేనాభిమతత్వాత్ అత ఏవ జాతౌ సకలం దేవ ఇత్యత్రానేకవ్యక్త్యుపస్థాపకతయైవ నానార్థత్వాద్దేవశబ్దస్యాభిధాయా నియమనముక్తమితి మధుమతీకృతః. వస్తుతస్తు కుపితో భూభృదిత్యత్ర కోపలిఙ్గేన భూభృత్పదస్య పర్వతసాధారణస్య రాజ్ఞి అభిధా నియమ్యత ఇతి నవ్యాః. సంయోగోదాహరణే ద్రవ్యసంయోగాదిహ గుణాదిసంబన్ధాదిభేదః॥

అథ శబ్దాన్తరసంనిధిమాహ॥

సామానాధికరణ్యం యస్మిన్నియతార్థపదేన తత్।
శబ్దాన్తరస్య సాన్నిధ్యం దేవోఽవ్యాత్త్రిపురాహితః॥

అత్ర నియతార్థకత్రిపురాహితపదసామానాధికరణ్యరూపేణ శబ్దాన్తరసంనిధానాద్దేవపదస్య విష్ణ్వాదిసాధారణస్య శమ్భావభిధా నియమ్యతే. అత్ర వృత్తివార్త్తికకృతః. సమభివ్యాహృతశబ్దస్య నియతార్థస్యైకత్వాదితి ప్రతీతలిఙ్గాన్నైవ శక్యనియా సమస్యాపి లిఙ్గాద్యుదాహరణేఽపి శబ్దాన్తరసంనిధేరేవ నియా

మకత్వోక్తేః అతో నియంత్రితార్థశబ్దసామానాధికరణ్యం నశ
బ్దాన్తరస్య సన్నిధిః. కింతు నానార్థపదవాచ్యైకార్థసంబన్ధ్యర్థా
న్తరగృహీతసజ్జేతకనానార్థశబ్దసమభివ్యాహార ఏవ. తస్య
చ నిషధం పశ్య భూభృత మిత్యుదాహరణమ్. అత్ర చ జనపద
విశేషసాధారణస్య నిషధపదస్య పర్వతవాచిభూభృత్పద
సంనిధినా పర్వతవిశేషేఽభిధానియమ్యతే భూభృత్పదస్య
చ సర్వసాధారణస్య పర్వతవిశేషవాచినిషధపదసంనిధి
నా పర్వతేఽభిధానియమ్యతే. న చాన్యోన్యాశ్రయ ఇతి వా
చ్యమ్. పదాన్తరసమభివ్యాహృతశబ్దేన తదర్థప్రతిపాదనమభి
ధానియామనాయాపేక్ష్యతే. కింతు స్వాధీనగృహీతసంస
ర్గేఽర్థే శబ్దస్య తస్య యోగ్యస్య తత్సమభివ్యాహారమాత్రం త
థా చ యథా సంబన్ధిదర్శనేన సంబన్ధ్యన్తరస్మృతిస్థలే గృ
హీతసంబన్ధస్య వస్తునో దర్శనమాత్రం సంబన్ధ్యన్తరస్మర
ణాయాపేక్ష్యతే. న తు తద్దర్శనాన్తరం తత్సంబన్ధస్మరణము
పేక్షితం నాన్యోన్యాశ్రయః. తథేహాపి నిషధభూభృత్పదయోరభిధా
నియమనాయ గృహీతస్వార్థసంసర్గకపదాన్తరత్వేన భూ
భృన్నిషధపదసమభివ్యాహారమాత్రమపేక్ష్యత ఇతి తత్తదర్థ
ప్రతిపాదనస్యానపేక్షితత్వాన్నాన్యోన్యాశ్రయః. నన్వేవ
మపి శఙ్ఖచక్రధరో హరిరిత్యాదావపి శఙ్ఖచక్రశబ్దాన్తరసన్ని
ధినైవాభిధానియమసంభవాత్తే ఇతి వ్యర్థం పృథక్ సంయో
గాద్యుదాహరణమితి చేన్నైవమ్. తత్ర శఙ్ఖచక్రాదిశబ్దానాం ని
యతార్థతయా శ్రవణమాత్రాదర్థప్రతిపాదకతయా తత్ప్రతి
పాదితార్థసంయోగాదిభిరభిధానియమనసంభవాత్. న చ
శబ్దాన్తరసన్నిధిరపి తత్రాస్తీతి వాచ్యం. అస్తు తథాపి హరిశబ్దా
దభిధానియమనసమర్థేతదర్థసంయోగాదిరూపే సన్నిహిత
సంబన్ధేనాన్తరఙ్గే శఙ్ఖచక్రాదావుపస్థితే తస్యాపి వాచక
తయా వ్యవహితసంబన్ధేన బహిరఙ్గభూతశబ్దాన్తరసన్నిధి
రోదాహరణమర్హతీతి తస్మాన్నిషధం పశ్య భూభృతమిత్యా
వేవ యోగ్యతాయాం నానార్థతయా నకస్యాప్యర్థస్య ప్రథ
మముపస్థితిస్తత్రైవ బహిరఙ్గస్యాపి తస్య నియామకత్వే న్యా

దాహరణమితినకశ్చిత్సంకరః- ఏవంపరాక్షూర్జున గతిస్తయో
రిత్యత్రాపి శబ్దాన్తర సంనిధిరేవ నియామకః- తథా వ్యాళ
దానేన రాజత ఇత్యత్రాపి శబ్దాన్తర సంనిధి నైవ వ్యాళదాన
పదయోరహిఖణ్డన సాధారణయోర్దుష్ట గజమదజలయో రభి
ధానియమ్యత ఇత్యాహుః- తచ్చిన్త్యమ్- ఏవంసతినిషధ పద
వాచ్యజనపద విశేష సంబన్ధిని రాజన్యపి భూభృచ్ఛబ్దస్యగృ
హీతశబ్దవ్యుత్పత్తికత్వాత్ భూభృత్పదస్య నిషధపదేన జనప
దవిశేషవృత్తావపినియామకతాతుల్యేతినత్రాప్యభిధానియ
మనంస్యాత్ నచసామానాధికరణ్యా నిర్దేశానుపపత్తిజ్ఞానస
హాయేన శబ్దాన్తర సంనిధినాత్రాభిధాయా నియమనమితి
వాచ్యమ్- తత్రాప్యవశ్యకాదౌచిత్యాదేవాభిధా నియమన సం
భవేన శబ్దాన్తరసంనిధివైయర్థ్యాపత్తేః- నచాత్రౌచిత్యావశ్యం
భావేఽపి వ్యాళదానేన రాజత ఇత్యత్రవ్యాళపదవాచ్యార్థా
న్తర సంబన్ధస్యాపి వ్యాళపదస్యగృహీత సంకేతత్వాభావే నౌ
చిత్యానపేక్షణాత్ శబ్దాన్తర సంనిధ్యైవాత్రార్థవిశేష స్మృతిరితి
వాచ్యమ్- తత్రాపివ్యాళపదస్య స్వార్థప్రతిపాదనం వినాన
దానపదేఽభిధానియమన సంభవః- పదాన్తరాభిధానియమ
నస్యతదర్థ సంబన్ధ్యర్థప్రతిపాదకత్వజ్ఞానం వినాఽనుప
పత్తేః ఏవందాన పదస్యాపీత్యన్యోన్యాశ్రయః- నచతదర్థ
సంబన్ధి గృహీతవ్యుత్పత్తికపదస్యైవ తదర్థస్మృతి హేతుత్వం
సంభవతీత్యుక్తమితి వాచ్యమ్- తథాహి గఙ్గాయాం ఘోష
ఇతి లక్షణాస్థలేఽపి తీరరూపార్థ సంబన్ధిపరగృహీతశక్తిక
గఙ్గాపదాత్ పూర్వంతీరస్మృతింవినైవ తీరస్మృత్యాపత్తేః-
తథా హస్తిపదాద్గజస్మృతింవినైవ హస్తిపకస్మృత్యాపత్తేశ్చ-
నచైవం సంబన్ధిదర్శనాత్ సంబన్ధ్యన్తరస్మృతిస్థలేఽపి సంబ
న్ధిత్వజ్ఞానం సంబన్ధ్యన్తరస్మృతిసమయేఽప్యపేక్ష్యం స్యాదితి
వాచ్యమ్- పరమ్పరాసంబన్ధిస్మృతౌ తదపేక్షాయామపి సా
క్షాత్సంబన్ధిస్మృతౌ తదనపేక్షేతి కార్యానురోధేన కల్పనాత్-
అతఏవపదేన శబ్దస్మృతౌన శక్తిస్మృత్యపేక్షా- లక్ష్యస్మృతౌ
తు లక్ష్యస్యశక్యసంబన్ధజ్ఞానాపేక్షాచదృశ్యతే- తస్మాదుభయ

నానార్థపదస్థలేష్వుపస్థిత్యాదినైవాభిధానియమనమ్ । జేహా-
వ్యాప్తిప్రకృతాహితఇత్యాదావేవ శబ్దాన్తరసంనిధినా తన్నియ
మనమ్ । నచ పదాన్తరస్య [illegible]తార్థత్వేన ప్రతిపాదితలిం
గేనైవ తన్నియమనమిత్యుక్తమితివాచ్యమ్ । తద్గతగుణక్రియ
యోరేవ లిఙ్గత్వేన వివక్షితత్వాత్ । నచ తద్గతాసాధారణధ
ర్మమాత్రస్యైవ లిఙ్గత్వమపి వివక్ష్యతామితి వాచ్యమ్ । స్వతన్త్రే
చ్ఛానాం ప్రాచాం నియోగపర్యనుయోగానర్హత్వాత్ । అన్య
థా తదర్థజ్ఞానబుద్ధిమాత్రస్య లిఙ్గత్వవివక్షాయాం సంయోగసా
హచర్యాదీనామపి లిఙ్గాన్తర్భావేన సంయోగస్యదుష్పరిహరత్వా
దితి దిక్ ॥

అథ సామర్థ్యమాహ ॥

సామర్థ్యం నాస్త్రార్థకోఽకిలస్తోఽయం మధునాపికః ॥

అత్ర కోకిలపదకారణసామర్థ్యేన మకరన్దాదిసాధా
రణస్య మధుశబ్దస్య వసన్తైకదేశచైత్రమాసేఽభిధానియమ్య
తే । నచాత్రార్థభేదః తత్ప్రయోజనేనాభిధానియమనమ్ ।
ఉక్తేషు కార్యేణ । కార్యం చానిష్టరూపమపి సంభవతీతి మ
హాన్భేదః । యత్ర హేతుత్వమాత్రం తత్రార్థో యత్ర తచ్ఛా
క్తం తత్ర సామర్థ్యమితి వా భేద ఇత్యాహుః ॥

అథౌచితీమాహ ॥

ఔచిత్యమన్వయయోగ్యత్వం పాతు వో దయితో ముఖమ్ ॥

అత్ర పాత్విశబ్దస్య సుఖసమర్పణదుఃఖనిర్వారణతదుభయా
నుకూలవ్యాపారాదిసాధారణస్య దయితాముఖే స్వరూపే
ణ సుఖసమర్పణాద్యయోగాత్తదనుకూలవ్యాపారాత్మని సాం
ముఖ్యే సమభివ్యాహృతపదార్థాన్వయయోగ్యతారూపే
ణౌచిత్యేనాభిధానియమ్యతే ॥

అథ దేశమాహ ॥

దేశః పురాదిర్భాత్యత్ర నగరే పరమేశ్వరః ॥

అత్ర నగర ఇతి దేశేన పరమేశ్వరశబ్దస్య శఙ్కరాదిసాధారణ
స్య రాజన్యభిధానియమ్యతే । యద్యప్యత్ర నగరభానరూప
లిఙ్గేన తన్నియమనం సంభవతి తథాపి తదస్ఫురణదశాయాం ।

దేశస్యాపి నియామకతేతి ధ్యేయమ్. నగరస్య రాజనిష్ఠత్వా
భావేఽపి తన్నిష్ఠరాజ్ఞః సంబన్ధరూపేణ సంయోగేనాత్రానియ
మనస్యేత్యాహుః॥

అథ కాలమాహ॥

కాలో నిశాన్తస్యాస్య చిత్రభానుర్విరాజతే।

అత్ర నిశారూపకాలేన రవిసాధారణస్య చిత్రభానుపదస్యాగ్ని
రభిధానియమ్యతే. ఆదిపదాద్దివసవసన్తాదిగ్రహః. తత్ర
దివసే చిత్రభానుర్విభాతీత్యత్ర రవిః, వసన్తే పున్నాగో భాతీత్య
త్ర వృక్షగజసాధారణస్య పున్నాగపదస్య వృక్షమాత్రాభిధానియ
మనమిత్యాహుః॥

అథ వ్యక్తిమాహ।

పుంలిఙ్గాదిర్యథా వ్యక్తిర్మిత్రం మిత్రశ్చ రాజతః।

అత్ర రవిసుహృత్సాధారణస్య మిత్రశబ్దస్య నపుంసకలిఙ్గేన
సుహృది పుంలిఙ్గేన రవౌ చాభిధానియమ్యతే॥

ఉదాత్తాదిస్వరశ్చ స్యాదిన్ద్రశత్రురితి శ్రుతౌ।

ఉదాత్తానుదాత్తాది స్వరశ్చ స్యాత్ ఇన్ద్రశత్రుర్వర్ధస్వేత్యా
ది శ్రుతావేవాభిధానియామకో న తు కావ్యే. తథా హి. శత్రుశ
బ్దో శాతయితే రుపజనితస్తత్ర ఇన్ద్రశత్రుపదే యద్యాద్యస్యేకా
రస్య ఉదాత్తత్వం తదా బహువ్రీహిర్బహువ్రీహౌ పక్షే చ ఇన్ద్ర
శ్శత్రుశ్శాతయితా యస్యేతీన్ద్రస్య శాతయితృత్వమ్. యది చాన్త
స్య శత్రుశబ్దవర్తిన ఉకారస్య ఉదాత్తత్వం తదా షష్ఠీత
త్పురుషః. తథా చేన్ద్రస్య శత్రుశ్శాతయితేతి వృత్రస్య శాతయి
తృత్వం లభ్యత ఇతీన్ద్రశత్రుపదస్య స్వరభేదేనార్థద్వయే ప్ర
సక్తే ఆద్యుదాత్తస్వరేణ ఇన్ద్రస్య శాతయితృత్వేఽభిధానియమ్య
తే. నను సుభుస్స్వం చుపితేత్యపాస్తమశనం త్యక్తాః కథా యోషి
తాం దూరాదేవ వివర్జితాస్స్రక్ఛయస్స్రగ్గన్ధమాపాదయః.
+మోఘం రాగిణి ముఖ్యమస్యప్యవసతే తృష్ణే ప్రసీదాధునా త
త్యంతత్యక్తస్వరూపా భవన్తి దయితే సర్వామమూర్ధ్వా దిశి ఇత్యగస్త్యో
స్య దృష్టిఇతి పదస్య ప్లుతస్వరేణ సప్తమ్యన్తత్వభ్రమనిరా
కరణాయోక్తత్వం ద్వితీయగణత్వ వ్యావర్తనేన దయితా

యాం దృష్టిత్యారోషేణ తత్సంబోధనస్య సూచనద్వారా చక్షుష్కోపార్థవిశేషోఽభిధానియమనం దృశ్యత ఇతి చేన్న తథాపి తత్ర దృష్టిదృష్టశబ్దయోర్భిన్నత్వేనానేకార్థప్రతిపాదనసమర్థైకశబ్దత్వరూపనానార్థశబ్దత్వాభావేన ప్లుతస్వరస్య నాభిధానియామకత్వమ్. కింతు ప్రకృత్యన్తరసూచకత్వమేవ. వస్తుతస్తు ఉదాత్తాదిస్వరాణాం యద్యపి కావ్యేషు నాభిధానియామకత్వం తథాపి కాకుస్వరస్య కావ్యేష్వభిధానియామకత్వమస్త్యేవ. తథాహి — తరుణతా తరుణీద్యుతినిర్జితద్రఢిమ తత్కుచకుడ్మలయుగం తథా। అనలసంగతితావదముపైతు నో కుసుమచాపకులాకులితాసజన్॥ మన్మథకుడ్మకారచాతుర్యజనితం యౌవనదినకరకిరణసంపాదితదార్ఢ్యం దమయన్తీస్తనఘటద్వయం నలసంగత్యభావ ఏవ అనలస్యైవ హ్యాస్యం గతిస్తయా తావదముపైతు నో ఇత్యత్ర నఞో నిషేధసాధారణస్య కాక్వా విధావభిధానియమ్యతే. న చ నఞో నిషేధార్థత్వేనైవ నవిధ్యర్థత్వమపీతి కథం నఞో విధావభిధానియమనమితి వాచ్యమ్. అవ్యయానామనేకార్థత్వేన నఞో విధ్యర్థత్వస్యావ్యవిరోధాదన్యథోక్తస్థలే విధిప్రతీతిర్న స్యాత్కాకోరపఠితత్వేనార్థవత్త్వాభావాత్ నచైవం కాకుం వినాపి నఞా విధిప్రతీతిః కదాచిద్భవేదితి వాచ్యమ్. కేషాంచిత్పదానాం ద్యోతకత్వాభావే అర్థవిశేషప్రత్యాయకత్వాభావస్య స్వభావసిద్ధత్వాదత ఏవ ధాతూనామనేకార్థత్వేపి తిష్ఠతిధాతోః ప్రఉపసర్గాభావే గమనరూపార్థవిశేషప్రత్యాయకత్వాభావస్య స్వసిద్ధ ఇతి ధ్యేయమ్. వస్తుతస్తు బ్రాహ్మణా౩ సంగచ్ఛేతి లౌకికవాక్యే ప్లుతస్వరేణ దూరస్థబ్రాహ్మణోఽభిధానియమ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్॥

స్వరాదయ ఇత్యత్ర ఆదిశబ్దేనాభినయాపదేశాదయో గృహ్యన్తే. తత్రాభినయో వివక్షితార్థస్వరూపప్రదర్శకో హస్తాదివ్యాపారః. యథా — ఎద్దహమెత్తత్థణియా ఎద్దహమెత్తేహిం అచ్ఛివత్తేహిం। ఎద్దహమెత్తావత్థా ఎద్దహమెత్తేహిం దిఅహేహిం॥ (ఏతావన్మాత్రస్తనీ ఏతావన్మాత్రాభ్యామక్షిపత్త్రాభ్యామ్-

ఏతావన్మాత్రావస్థా ఏతావన్మాత్రైర్దివసైః) ఇదంచ శైశవే ప్ర
ణయినం పరిత్యజ్య దేశాన్తరంగతస్య కాలాన్తరే స్మృతవతః కా
మినీవచనమ్. అత్రాక్షిపద్మాభ్యాం కామరసమాఖ్యామక్షి
భ్యామ్. ఉపలక్షణత్వతీయే యథా. అత్రస్థాల్యవైకాల్యావస్థావి
శేషకాలప్రదర్శకహస్తవ్యాపారైరేతావన్మాత్రపదస్యస్థాల్యా
దివిశేషేఽభిధానియమ్యతే. ఉపదేశో నామవివక్షితార్థస్యశ్రో
తృగ్రాహితయానిర్దేశః. యథా. —ఇతస్సదైత్యః ప్రాప్తశ్రీ
ర్నేత ఏవార్హతి క్షయం। విషవృక్షోఽపి సంవర్ధ్య స్వయం ఛేత్తుమ
సామ్ప్రతమ్. ఇదం సురాభ్యర్థితతారకాసురనిగ్రహస్యచతు
ర్ముఖస్యవచనమ్. అత్రఇతఇతిస్వాత్మనిర్దేశేన తస్యవక్తరి పరమే
ష్ఠిని అభిధానియమ్యతే. ఇదమత్రావధాతవ్యం. యత్రతునా
నార్థశబ్దస్యానేకస్మిన్నర్థేఽభిధానియామకమవిశిష్టమ్.
తత్రనాన్యతరస్మిన్నభిధానియమ్యతే నియామకాభావాత్. య
థా. —సర్వదో మాధవః పాయాత్ యో గఙ్గాం సమదీధరత్ ॥ ఇత్య
త్ర హరిహరయోరర్థయోరపి తుల్యతయా ప్రకరణమవిశిష్టమి
తి. యః అగఙ్గోవర్ధనం కృష్ణావతారే గాం భూమించ వరా
హావతారే సమదీధరత్ సర్వదస్సమాధవశ్శ్రీపతిః పాయాది
త్యర్థే. యః గఙ్గాం జాహ్నవీం సమదీధరత్ స ఉమాధవః పార్వతీ
పతిః సర్వదా పాయాదిత్యర్థే చాభిధైవ వ్యాపారోఽతఏవ
తత్రశ్లేషాలఙ్కార ఇత్యధమకావ్యత్వమాహుః. యత్రతుసం
యోగాదిభిరర్థాన్తరవిషయాభిధా నియమనేఽప్యనేకార్థశబ్దా
దర్థాన్తరప్రతీతిస్తత్ర నాభిధాతస్యా అన్యత్రనియమితత్వాత్,
నాపి లక్షణా ముఖ్యార్థబాధాద్యభావాత్.
అపితు వ్యఞ్జనైవ వ్యాపారః. న చాభిధాయా ఇవ వ్యఞ్జనాయా
అపి ప్రకరణాదినా నియమనేన తథాపివతన్నిర్వాహ ఇతి వా
చ్యమ్. తస్యా ధర్మిగ్రాహకమానేన ప్రకరణాద్యనియమ్యత్వస్యైవ
సిద్ధేః. అతఏవ కావ్యస్యశ్లిష్టస్యప్రాకరణికాంశవర్ణనియన్త్రి
తాభిధావ్యాపారస్యాప్యసభ్యపదార్థాన్తరప్రత్యయహేతోః
పదస్యహేయత్వమ్. అన్యథాతత్రాభిధాయా ఇవ వ్యఞ్జనాయా
అపిప్రకరణాదినానియన్త్రితేనసత్యసభ్యార్థాన్తరప్రత్యయాను

స్యతాత్ ౧ యస్యావనంయాని రుదారవాచామిత్యాదావక్లీలి
ఖ్యతోక్షుదిపస్యాత్ - తస్మాత్ — సంయోగాదిభిరభిధాశక్తిలితా
యత్రముగ్ధతామితి। అథాన్యస్తురావకిము నైవ్యఞ్జనమేవతుముఃత
త్రేతి- అత్రవృత్తివార్త్తికకృతః — అసావుదయమారూఢః కాన్తి
మానారక్తమణ్డలః। రాజాహరతిలోకానాం హృదయంమృ
దుభిఃకరైః॥ ఇత్యాదౌ ప్రాకరణికేఽర్థే ప్రకరణవదప్రాకరణి
కేఽపి రాజకరమణ్డలాది శబ్దానాం పరస్పరాన్వయయోగ్యస్ప
ఋతి తద్గర్భిత్యా ధనతేజాదివాచినాం సమభివ్యాహారరూపత
,మభిధానియమన మస్తీత్యర్థద్వయస్యాపి ప్రాకరణికత్వ ఇవ
ప్రాకరణికా ప్రాకరణికరూపత్వేఽప్యర్థయోత్రాభిధైవ వ్యా
పారః- యథోక్తపదసమభివ్యాహారస్యాపి నానార్థపదవా
చ్యైకార్థ సంబన్ధార్థాన్తరగృహీతసంకేతక నానార్థశబ్ద
సమభివ్యాహారరూపశబ్దాన్తరసంనిధిత్వేన ప్రకరణవదభిధా
నియామకత్వాత్ -ద్యుమ్నాని యతార్థపదసంనిధిరేవ శబ్దాన్తర
సంనిధిరిత్యుచ్యతే- తైరప్యుక్తస్థలేఽర్థాన్తరప్రతీతౌ తదుభ
యసిద్ధత్వే నార్థద్వయానుకూలానేకపదసంఘటనాత్మకం ని
యామకాన్తరమవశ్యమాస్థేయమ్- నచాప్రాకరణికేఽర్థాన్తర
రూపమేకమేవ నియామకం ప్రాకరణికేతు తచ్చప్రకరణం
చేతినియామకాధిక్యాత్తత్రైవాభిధాస్యాదితివాచ్యమ్- ప్రకర
ణాదీనాం ప్రత్యేకమభిధానియమనసమర్థతయా తేషు కస్యచి
దపి సమవధానేఽస్త్యైతిసామగ్రీపుష్కలేతి కింతద్బాహుళ్యేన-
యత్రాప్యేకమేవ పదం నానార్థమప్రాకరణికేఽపి తాత్ప
ర్యం, యథా — అన్ధకద్విరదధ్వంసీ దేయాత్వ శ్యాచసన ప్రియ
మిత్యాదౌ తత్రాపి సమభివ్యాహృత ద్విరదపదప్రతీత గజవి
రోధాత్మకమప్రాకరణికేసింహేపి మఖ్యాచనపదస్యాభిధానియా
మకమస్త్యేవ- యత్ర తు — యస్యావనంయాని రుదారవాచామి
త్యాదావక్లీబే నైవ తాదృశంనియామకంతత్రాపి బుభుత్సితార్థ
స్యాసక్తసమునసస్తముల్లఙ్ఘ్యాన స్యాదుగర్థాదౌ ప్రవృత్తివత్ప్ర
కరణాదియన్త్రితస్యాపి శబ్దస్యతముల్లఙ్ఘ్య నైనవిషయస్యాభావాద
వక్లీబేఽపి ప్రవృత్తిరితి నవ్యాపికక్తివిషయే వృత్తిరఙ్గీకార్యా

యది చైవంవిధాని నియామకాని నాదీయన్తే తదోదాహృతస్థ
లేషు వ్యఞ్జనావ్యాపారో మాస్తు తథాహి- ప్రకరణాదిక ము
ల్లఙ్ఘ్య వ్యఞ్జనావ్యాపారేణైవార్థాన్తరప్రత్యయో న సర్వత్ర
వక్తుం శక్యతే- ప్రకరణాదీనామభిధానియామకకల్పనస్య వై
యర్థ్యాపత్తేః. తద్భిన్నాద్యష్టార్థం కిన్తు సైన్ధవమానయేత్యా
దావేకార్థే పరనానార్థస్థలేఽర్థవిశేషస్మృతివ్యవస్థార్థం
తదస్తు తత్రవ్యంజనావ్యాపారేణార్థాన్తరప్రత్యయస్స్యాత్తదా
కథమేషా వ్యవస్థా సిద్ధ్యేత్ నహ్యభిమతానభిమతక్షేత్రసాధార
ణస్య జలాశయస్యాభిమతక్షేత్రగామినీమేకాం కుల్యాం వి
ధాయాభిమతక్షేత్రగామినః కుల్యాన్తరస్య కల్పనే జలస్యాభిమ
తక్షేత్రైకగామిత్వవ్యవస్థా కృతా భవతి- తథాచ యత్రైకవయి
కస్య ముఖ్యార్థాయాః ప్రాకరణికేఽర్థే తాత్పర్యం యత్ర
చాశ్లీలదోషస్తత్రైవ వ్యఞ్జనావ్యాపారోఽస్త్వేష న పరత్ర తాత్ప
ర్యస్థలే చ ప్రకరణాదస్త్వనుక్తానామప్యభిధానియామకత్వాభ్యు
పగమాదన్యార్థస్తత్ర వ్యక్తికల్పనా పరిశ్రమః. కిం చ మద్వ్యర
క్తిత్రయే వ్యక్తిరుదితేఽప్యభిధావ్యాపారః- తథాహి- యోని
శక్తిరభిధా తదానీం ప్రాకరణికేఽపి సామర్థ్యాత్. యది చ
కావ్యప్రకాశోక్తరీత్యా శక్యార్థప్రతిపాదకత్వరూప
శబ్దనిష్ఠవ్యాపారస్యాఽప్యస్త్యేవ నహి తత్ర ప్రాకరణికశక్య
ప్రతీత్యుపపత్తేః శబ్దాదన్యజ్జనకం నచ శబ్దస్యైవ తత్ప్రతిపాద
కత్వేన శక్తిగ్రహాపేక్షేతి వాచ్యమ్- తద్వ్యగ్రహీతశక్తికస్యాపి
తత్ర వ్యఞ్జనయార్థాన్తరప్రతీత్యుపపత్తేః- ననుశక్త్యా ప్రతి
పాదకత్వమభిధా సా చార్థవిశేషేణ ముఖ్యార్థశక్తిగ్రహాప
ేక్ష్య ముఖ్యార్థప్రతిపాదనవ్యవధానేన తత్సంబద్ధార్థాన్త
రప్రతిపాదనరూపాయా లక్షణాయా అప్యభిధాత్వప్రసఙ్గా
త్ తథాచ ప్రాగేవానుమానేన ప్రకరణేన ప్రాకరణికార్థో
పస్థాపనం క్రమపతితే తద్వ్యవధానేనార్థాన్తర ప్రతిపాదనం
నాభిధేతి చేన్న- తద్విషయశక్తిగ్రహాపేక్ష్య తత్ప్రతిపాదనమ
భిధేతి విశేషణేనైవ సామఞ్జస్యే సాక్షాత్త్వవిశేషణస్య గురుత్వా
త్ తథా విశేషణే సర్వదో మాధవః పాయాత్ స యోగం గాం దధే

భవతి ఇత్యత్ర శబ్దాన్తరపక్షే ఏకపదత్వేన గఙ్గాయామిత్యత్ర ఘోష ఇతి
త్యర్థప్రతీతిరైక్యపక్షే త్వగస్త్యో వేధసంగాం భూమిమితి
పదభఙ్గశ్లేషేన గోపదస్య భూమౌ ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాభావాచ్చ
విశేష్యేణార్థప్రతీతిరిత్యనుభవసిద్ధత్వేన తత్రాభిధావిరహేఽపి
తదభావాపత్తేః. కించ — కలాపభూషణం సేవే నీలకణ్ఠం గుహాశ్ర
యమిత్యాదౌ ప్రకృతాప్రకృతోభయపరే యత్ర ప్రకృతశబ్ద
శివపక్షే చన్ద్రమస్యప్రసిద్ధతరమప్రకృతబర్హిణపక్షేతు బర్హే
ప్రసిద్ధతరం కలాపపదం తత్ర ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాదప్రకృతార్థ
ప్రతీతేరేవ ప్రాథమికత్వేనాప్రకృతేఽభిధాప్రకృతే వ్యక్తిరితి
వైపరీత్యాపత్తిః. ప్రకరణముల్లఙ్ఘ్యాపి ప్రసిద్ధపదార్థస్యైవ ప్రథ
మస్మృతేః. అతఏవ — ద్వ్యర్థప్రసిద్ధేఽర్థే ప్రయుక్తం నిహ
తార్థమిత్యుక్తలక్షణస్య నిహతార్థస్య కావ్యదోషత్వమ
భ్యుపగమ్యతే ప్రసిద్ధితఏవాప్రకృతార్థప్రతీత్యా ప్రకృతార్థ
ప్రతీతివ్యవధానాత్. నచ నిహతార్థస్య దోషత్వాత్ తత్ప్ర
యోగోఽధమకావ్య ఏవ తథాస్థలేఽపి కావ్యేషు నసంభవతీతి
వాచ్యమ్. శ్లేషయమకాదిష్వదుష్టైర్నిర్దోషత్వాభిధానాత్ — దే
వోఽన్ధకక్షయకరో బర్హిపత్రప్రియోఽవతాత్ అన్ధకాసుర
స్య క్షయం నాశం కరోతీత్యన్ధకక్షయకరః బర్హి శిఖీపత్రం
వాహనం యస్య స బర్హిపత్రో గుహః స ప్రియో యస్య స తథా
తాదృశో దేవశ్శఙ్కరోఽవతాత్ అన్ధకానాం క్షత్రియప్రభే
దానాం క్షయం గృహం కరోతీతి తథా బర్హిణః శిఖినః ప
త్రం పిఞ్ఛం ప్రియం యస్య స తథా తాదృశో దేవః కృష్ణః అవ
తాదిత్యత్ర శఙ్కరపక్షే నిహతార్థస్య బర్హిపత్రపదస్య కృ
ష్ణపక్షే నిహతార్థస్యాన్ధకక్షయపదస్య ప్రయోగదర్శనాచ్చ
తస్మాచ్ఛబ్దస్యార్థప్రతిపాదనోపయోగితత్ప్రత్యాసత్తిరూ
పధర్మభేద ఏవ వృత్తిప్రయోజకో నతు శక్త్యభావే ప్రతిపాద్య
గతసాక్షాత్త్వవ్యవహితత్వభేదశ్శక్తిశక్యసంబన్ధరూపప్రతిపా
ద్యప్రత్యాసత్తిభేదేనాభిధాలక్షణయోర్భేదదర్శనాత్తద్భే
దాభావేచ ప్రసిద్ధాప్రసిద్ధగోచరశబ్దశ్లేషస్థలే లక్షితలక్షణా
స్థలే వ్యఞ్జకైకవ్యఞ్జకస్థలే చాభేదాద్వ్యఞ్జకోపస్థాపకత్వవ్యవ

హితత్త్వభేదే సత్యప్యభిధాలక్షణావృత్త్యతిరిక్త వృత్త్యన్తరస్యా
శ్చైతన్యప్రతియోజకస్యావ్యవస్థాపకస్యభావాత్త్వవిశేషణస్య
రయోగాత్తద్విషయశక్తిగ్రాహకస్య తత్ప్రతిపాదకత్వమే
వాభిధేత్యప్రకృతార్థేఽభిధావ్యాపారోదుర్వారః తస్మాత్
ప్రకృతాప్రకృతోభయపరే ప్రకృతోభయపరఇవాభిధైవవృ
త్తిః తథచస్థితేషుచ పదార్థేషు ఆకాఙ్క్షాదిసహకారివశాదు
భయవిధవాక్యార్థప్రత్యయఇత్యప్రస్తుతవిషయేన పదార్థ
ప్రతీతయే వ్యఞ్జనా నాపి వాక్యార్థప్రతీతయే వ్యఞ్జనోపయు
క్తా చ - యత్తుప్రాచామప్రస్తుతే శబ్దశక్తిమూలవ్యఞ్జనావృ
త్త్యభిధానం తదప్రస్తుతార్థప్రతీతిమూలకే యథోదయమా
రూఢః ఇత్యాదివిశేషణవిశిష్టః పృథివీపతిస్సర్వాన్నిత్యధ
నైలోకస్యహృదయం రఞ్జయతి ఏవం తథావిధశ్చన్ద్రోమాస్య
మసైః కిరణైరిత్యాదిరూపేణ ప్రతీయమానే ఉపమాద్యర్థా
లఙ్కారే వ్యఞ్జనావశ్యంభావదృఢీకరణాభిప్రాయేణ నతు త
త్రాపి వస్తుతో వ్యఞ్జనాస్తీత్యభిప్రాయేణ — ఆచ్ఛాదితాంయత
దిగమ్బరముచ్చకైర్గామాక్రమ్యచస్థితముదగ్రవిశాలశృఙ్గమ్। మూ
ర్ధ్నిస్థలత్తుహినదీధితికోటిమేనముద్వీక్ష్యకో భువినవిస్మయతే
గిరీశమిత్యాదీనాం శబ్దశక్తిమూలోపమాలఙ్కారధ్వనేరప్యు
దాహరణత్వేనతైరపిలిఖితత్వాత్ — ఉపోఢరాగేణవిలోలతా
రకం తథాగృహీతం శశినానిశాముఖమితి శ్లేషాపాదితవిశేష
ణసాధారణ్యనిమిత్తక సమాసోక్త్యలఙ్కారోదాహరణే రాగా
దిశబ్దానామప్రస్తుతేప్యభిధావృత్తైరేవ శ్లేషవ్యవహారేణ
స్ఫుటీకరణాచ్చ- నచతత్రసర్వత్రాఽప్రస్తుతయోరపి నాయి
నోః ప్రస్తుతే శశిన్యవచ్ఛేదకత్వేనాన్వయాన్నతత్రతయోస్స
ర్వథైవప్రకరణసంభవ ఇతివాచ్యమ్- విశేషణసామ్యాదప్ర
స్తుతస్యగమ్యత్వే సమాసోక్తిరితిలక్షణానురోధేనాప్రస్తుత
ప్రతిపత్తేర్విశేషణసామ్యాధీనత్వేనాప్రస్తుతస్య ప్రకరణ
సంబన్ధావగమాత్ ప్రాగేవ తద్విశేషణస్యాభిధాయా వాచ్య
త్వాత్ ప్రస్తుతేఽపమానత్వాదినా యథాకథంచిత్ తత్ప్ర
కరణసంబన్ధస్యాప్యత్రాపిసంభవాచ్చసర్వథాప్రస్తుతాసంబద్ధా

ప్రస్తుతస్య వ్యక్తీకరణవిషయగోచరత్వాభావాత్ । నన్వేవం
శబ్దశక్తిమూలాలఙ్కారధ్వనేరాచ్ఛాదితాయాం దిగమ్బరముద్రో
దాహరణసత్త్వేపి తస్మాల్లోకే ప్రస్తుతధ్వనిర్లుప్యేత నిరలఙ్కారే అప్ర
స్తుతార్థ ఏవ వస్తుధ్వనేరుదాహరణీయత్వాత్ తత్రచ
ద్వయోరభిధాఙ్గీకారాదితి చేన్న । యత్ర ప్రస్తుతేఽర్థేఽభి
ధయైవ ప్రతిపద్యమానే తస్మాదుపమానాభిధేయం వస్తు ప్రతీయ
తే తత్ర తదఙ్గీకారాదితి యథా — శనిరశనిశ్చ తముచ్చైర్నిహన్తి
కుప్యసి నరేన్ద్ర యస్మై త్వమ్ । అత్ర హి అశనిశబ్దస్య ప్రస్తుతాద్వ
జ్రాదన్యస్మిన్ సమభివ్యాహృతశనివిరుద్ధాశనిరూపేఽర్థేఽభి
ధయైవ ప్రతిపద్యమానే విరుద్ధావపి త్వదనువర్తనార్థమేకం కార్యం
కురుత ఇత్యుపశ్లోక్యస్య ప్రభావాతిశయః ప్రతీయతే ఇత్యేవం
చ ప్రాచీనైరపి శబ్దశక్తిమూలోఽనుస్వానధ్వనిరుదాహృతః - నన్వే
వం ప్రస్తుతార్థపర్యాలోచనలభ్యయోరేవ వస్త్వలఙ్కా
రయోర్వ్యక్త్యుపగమే తత్రార్థశక్తిమూలైవ వ్యక్తిస్స్యాదితి
పృథగర్థశక్తిమూలధ్వనేశ్శబ్దశక్తిమూలో ధ్వనిర్న స్యాదితి
చేన్నైవం తథాత్వేఽపి ప్రస్తుతాప్రస్తుతోభయసాధారణశ
బ్దసాపేక్షతయా ప్రస్తుతమాత్రపరపర్యాయశబ్దాన్తరపరివృ
త్త్యసహిష్ణుత్వేన చ తతస్తస్య పృథక్త్వవ్యవస్థితేరేవ మన్యే
త్యపి ప్రస్తుతశక్త్యైవ వ్యక్త్యనుపగమే సంభావితాః
క్షుద్రోపద్రవా నిరసనీయా ఇత్యాహుః - అత్ర బ్రూమః - య
త్రాత్ర ముసాపుదయ మూర్ధాధ ఇత్యాదౌ ప్రాకరణికార్థా
ప్రకరణవద ప్రాకరణికార్థేఽపి నానార్థపదవాచ్యతాదర్థ
సమ్బన్ధస్యాన్తరగృహీతసఙ్కేతక నానార్థశబ్దసమభి
వ్యాహారలక్షణశబ్దాన్తరసన్నిధిరభిధానియామకోఽస్తీత్యప్రా
కరణికార్థే స్మృతిరప్యభిధయైవ స్యాదితి తదయుక్తం నియ
తార్థవాచకసమభివ్యాహారఏవ శబ్దాన్తరసన్నిధిర్నియామకో
రూప ఇత్యుక్తతయా శబ్దాన్తరసన్నిధేరేవ తత్రాభావాత్.
అస్తుమాతాదృశనానార్థశబ్దసమభివ్యాహారలక్షణశ్శబ్దా
న్తరసన్నిధిస్తథాప్యుక్తస్య శబ్దాన్తరసన్నిధేః ప్రాకరణికా

భేదద్వయస్య సాధారణత్వేన ప్రాకరణికాభేదాభిధానియమ
నహేతుత్వాసంభవేనా సంజాతప్రతిపత్తేః ప్రకరణేన
ప్రకృతార్థే ఏవాభిధాయా నియమనాన్నాభిధయాఽర్థాం
తరస్మృతిసంభవోన నైవముప్యుక్తస్థలే ఽర్థాన్తరప్రతీతిర
నుభవసిద్ధత్వే నార్థద్వయానుమాలానేక సంఘట నానార్థకస్య
శబ్దాన్తరసంనిధౌ కేవలత్రప్రయోజకత్వమాస్థేయ మిత్యుక్త
మితి వాచ్యమ్. సత్యస్తస్యసన్నిధానాసహకారితయైవ తత్ప్ర
యోజకత్వం యుక్తం నత్వభిధా సహకారితయా తస్యాః ప్ర
కృతార్థ ఏవ ప్రకరణేన కృప్తనియత్వం నన్వేవమపి అర్థకర్ద్వ
రదధ్వంసీ దేయాస్త్రియాన్వసత్స్విత్యుయమిత్యాదావుత్తద్విరదా
దిపదప్రతీత గజవిరోధాది రూపము ప్రకృతార్థేఽప్యభిధాని
యామకమస్తి తత్ర కాగతిరితిచేత్తత్రాపి ప్రకరణస్య నియామ
కాన్తరాపేక్షయా బలవత్త్వేన తద్విరోధ సత్యుక్తనియామ
కాన్తరస్యాప్యభిధా నియమనహేతుత్వా సంభవాత్. అత
ఏవ యమకాభాసన వృత్తభజ్జకరణే కృష్ణాభాగనాలోకనతా
తవిస్మయాదిత్యత్ర ప్రసిద్ధిప్రాచుర్య సాహచర్యయోః సాధారణ
స్మృతి ప్రయోజకయోః సత్త్వేపి ప్రకరణాద్వృత విశేష
స్మృతిరేవ జాయతే నచ ప్రకరణవిశేషస్య స్మృతి
నియామకత్వే వ్యంజనాయాం కథం పదార్థా
న్తరస్మృతిస్స్యాదితి వాచ్యమ్. ప్రకరణస్యాభిధామాత్రని
యమనహేతుత్వేన ప్రకారాన్తరేణ తత్స్మృతౌ బాధకాభా
వాత్. నచ ప్రకరణస్యాభిధా నియామకత్వకల్పనం దృష్టా
ర్థం కింతు నానార్థకశబ్దస్థలే అర్థవిశేష స్మృతి వ్యవస్థార్థమ్.
తద్యదితత్త్రాపి వ్యంజనయాఽర్థాన్తర స్మరణం తదాకృతం తస్య
నియామకత్వకల్పనయేతి వాచ్యమ్. ఏకార్థపరనానార్థ స్థలే
నైన్ధవమానయేత్యాదావేవార్థాన్తర స్మృతిపత్తి బన్ధార్థత్వే
నతత్కల్పనస్యార్థవత్త్వాత్. తత్రనానార్థస్థలత్వేఽపి వ్యంజనా
సామాన్యతోఽభిధానియామకత్వేన కౢప్తస్య ప్రకరణస్య
నైకార్థపరనానార్థస్థలేఽభిధా నియామకత్వే సిద్ధేఽను
భూయమానస్యార్థాన్తర ప్రత్యయస్య వ్యంజనామన్తరేణాని

ర్త్వపి తత్కల్పనావశ్యకత్వాభావాత్ ఏతేన యదప్యుక్తం శ
బ్దాన్తరసాన్నిధ్యాదేరపి విశేష్యస్మృతినియామకత్వాన్నజ్గో
రే సైన్ధవమానయేత్యేకార్థపరనానార్థస్థలే వ్యంజనయాఽపి
నార్థాన్తరప్రతీతిః అసాధురయమూరూఢ ఇత్యనేకపరనా
నార్థస్థలేషు వ్యంజనయాఽర్థాన్తరప్రతీతిరితి వ్యవస్థానస్యార్
అవిశేషాత్ తత్ర శబ్దాన్తరసాన్నిధ్యాదేరభావాత్ ఏకార్థ
పరస్థలే నార్థాన్తరప్రతీతిః అనేకార్థపరస్థలేషు తత్సత్వా
దర్థాన్తరప్రతీతిరితి తేషాం వ్యంజనాసహకారిత్వం [illegible]కా
ఽప్యస్త్వయం తద్వారం తత్రాపి తేషామభిధానియామకత్వక
ల్పనమేవేతి తదపి పరాస్తమ్. ఏకార్థపరనానార్థస్థలే నా
నార్థస్థలత్వావచ్ఛేదేన ప్రకరణస్యాభిధానియామక
త్వేన క్లృప్తతయాఽనేకపరనానార్థస్థలేఽపి ప్ర
కరణే నాభిధానియమనావశ్యకత్వాభావాత్ శబ్దాన్తరసాన్ని
ధ్యాదేర్వ్యఞ్జనాసహకారిత్వకల్పనస్యాప్రామాణికత్వాత్. ఏ
వం చాశ్లీలస్థలేఽపి వ్యఞ్జనయైవాశ్లీలార్థప్రతీతిసంభవే ప్ర
కరణస్యాభిధానియామకత్వసంకోచకల్పనమయుక్తమ్.
యదప్యుక్తమ్. తద్విషయకశక్తిగ్రహమపేక్ష్య తత్ప్రతిపా
దనమభి[illegible] సాక్షాత్ప్రకృతార్థప్రతిపాదకేఽప్యస్త్యేవేతి తదపి
న. తద్విషయకశక్తిగ్రహస్య తత్ప్రతిపాదనే కిం సాక్షాదపేక్షా
త్ర వివక్షితా కిం వా పరంపరయా ఆహోస్విత్ సాక్షాత్పర
మ్పరాదానీస్యే నాపేక్షామాత్రం నాద్యః తద్విషయకశక్తిగ్ర
హస్యాప్రకృతార్థప్రతిపాదనే సాక్షాదపేక్షాఽభావాత్
నచాత్ర తద్విషయకశక్తేరనపేక్షాయామపి గృహీతశక్తికస్య
నార్థాన్తరస్మృతిప్రసక్త్యభావేన ప్రకరణస్య తత్రనియామ
కత్వోపపత్త్యా వ్యఞ్జనానుప్రవేశాత్ తస్మాత్తద్విషయకశక్తిగ్ర
హస్య ప్రకరణనియామకత్వప్రయోజకత్వేఽపి తత్ప్రతిపాద
నే సాక్షాదపేక్షా నాస్త్యేవ. నాపి ద్వితీయః. ఘటాదిపదస్యా
ఘటాద్యర్థప్రతిపాదనే తద్విషయకశక్తిగ్రహస్య సాక్షాదపే
క్షితత్వేనాభిధానస్యాత్. నాపి తృతీయః. ఛత్రిణో గచ్ఛ
న్తీత్యత్ర లక్షణయా ఛత్రచ్ఛత్రిప్రతిపాదనేఽప్యన్యథా

త్వాత్- పదతద్విషయశక్తిగ్రాహకాపేక్ష్య తత్త్వతావచ్ఛేదక
ప్రకారేణ తత్ప్రతిపాదన ముభిధా ప్రతిపాదకవ్యుత్పత్తిస్తత్ర చ
విషయసాధారణ్యేనైకసాధర్మ్యగస్య తత్త్వేనైవ లక్షణయా ప్రతి
ప్రతీతి ర్వ్యుత్పత్తిత్వేనైవేతి వాచ్యమ్- తత్రాపి వ్యుత్పత్తిత్వే
నైవ వ్యుత్పత్తి ప్రతీతేః- యది నైకసాధర్మ్యగస్య తత్త్వేనైవ తత్ప్ర
తీతిం కార్యత్రియతే తథా త్వవచ్ఛేదకత్వ ప్రకారకత్వమార్య
పాంపదార్థఘటితత్వేన తత్త్వతావచ్ఛేదక ప్రకారేణ విశేష్య
పేక్షయా సాక్షాత్త్వవిశేషణస్యైవ లఘుత్వాత్ యది వ్యుత్పత్తి
నాగవ్యుత్పత్తిస్తత్రాభిధయా ప్రతీతిర్లక్షణయా త్వవ్యుత్పత్తి ప్ర
తీతిరజహల్లక్షణాను సారిణ్యేవేతి మతం తదానీమపి సైన్ధవమా
నయేత్యత్రేకార్థపరనానార్థకలాభవేన నానార్థపదతా
వచ్ఛేదకైన ప్రకరణాదేః ప్రకృతార్థాభిధామాత్రనియమ
నత్రయోజకత్వకల్పనాదప్రకృతార్థవ్యఞ్జనాయా ఏవావశ్యం
వాచ్యత్వేన వ్యఞ్జనాయా అసాధర్మ్యమేవ తద్విషయ శక్తిగ్రా
హాంసాక్షాదపేక్ష్య తత్ప్రతిపాదన మభిధేత్యేవమర్థవాచ్యత్వా
త్ తద్విషయశక్తిగ్రాహ్యస్సాక్షాదపేక్షితత్వంచ తదర్థస్మృ
త్యనుకూలసిద్ధ్యర్థ మనపేక్ష్యత్వేనతి తదర్థస్మృత్యర్థమ
పేక్ష్యత్వం తతశ్చ వ్యుత్పత్తినాగవ్యుత్పత్తిత్యత్ర లక్షణయా వ్యు
త్ప్యవ్యుత్పత్తిస్మృత్యనుకూల వ్యుత్పత్తిమాత్రస్మృతిసిద్ధ్యర్థమేవ త
ద్విషయక శక్తిగ్రాహస్యాపేక్షితత్వాన్నాభిధా అనేకార్థప
దనానార్థస్థలేఽప్యప్రకృతార్థ విషయకశక్తి గ్రాహస్యాప్ర
కృతార్థస్మృతిప్రతిబంధకద్వారా ప్రకృతార్థప్రకరణేనాభిధా
నియమన ఏవోపయోగిత్వేన తదర్థస్మృతిహేతువ్యఞ్జనాస్మ
త్యనుకూలాభిధానియమన సిద్ధ్యర్థమేవాపేక్ష్యతయా న సా
క్షాదపేక్ష్యత్వమితి నతత్రాప్యభిధాఽవకాశః ఏవంచ సా
క్షాత్త్వవిశేషణేఽపి యోగక్షేమం సముద్ధరతీత్యత్ర వైకుణ్ఠప
క్షే అగణ్యోదర్యాసంగాం భూమిమితి పదశక్తిశేషస్యోపపన్న
త్వాయా ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాభావేన వికల్పార్థప్రతీతావప్ర
కృతార్థేన వ్యఞ్జనావృత్తిః తత్రాపి తద్విషయకశక్తిగ్రాహస్య
తదర్థస్మృత్యర్థమనపేక్షితత్వాత్ వస్తుతస్తు ప్రకృతార్థ

పరిసిద్ధిప్రాదుర్యవిఘటనస్య తదస్య సంయోగో నియతార్థత్వేఽపి
పాదస్యాకాంక్షేష్వనయుక్త ఏవ శ్లేషయమకాదిషు నియతార్థ
త్వస్య వృత్తిభిర్నిర్దోషత్వాఘటనం చ ప్రకృతార్థపరిసిద్ధిపర
,సంయోగ ఏవ అతఏవ ప్రకృతార్థే ప్రసిద్ధివిధుర ప్రయో
గయమకాదిష్వపి దుష్టత్వవ్యవహారో లోకసిద్ధః యదప్యు
క్తం ప్రాచాము పరిస్తుతే శబ్దశక్తిమూలవ్యంజనాఖ్యవ్యాపా
రాభిధావదపరిస్తుతార్థపరీతిమూలకోపమాద్యలఙ్కారే వ్యంజ
నావ్యాపారావశ్యం భావపరం నత్వపరిస్తుతార్థేఽపివ్యంజ
నాస్తిత్వపరమితి- తదపినయుక్తమ్— భ్రమిమరతిమలసహృ
దయతాం ప్రళయంమూర్ఛాంతమశ్శరీరసాదమ్। మరణం చ
జలదభుజగజం ప్రసహ్య కురుతే విషం వియోగినీనామిత్యత్ర
విషశబ్దశక్త్యూహ్యం గరళంజలదస్య భుజగత్వరూపణరూపస్య వా
చ్యస్య సిద్ధికృదితి కావ్యప్రకాశికాయాం కణ్ఠత ఏవ గరళ
స్య విషశబ్దవ్యఙ్గ్యత్వాభిధానేన ప్రాచాం పరిస్తుతార్థవ్యంజ
కాస్తిత్వాభిప్రాయనిరాసాసంభవాత్ సమాసోక్త్యాదిస్థలే శ్లే
షవ్యవహారోఽపి రాగాదిశబ్దానాం నానార్థత్వాభిప్రాయేణన
త్వప్రకృతేఽభిధాస్తిత్వాభిప్రాయేణ- నన్వేవం— తనిరతని
ర్వృతమసుచైర్భిన్నబాహ్ని తప్యసి నరేన్ద్ర యస్మైత్వమిత్యత్రాతని
త్వేన ప్రస్తుతాద్వర్ణాదన్యస్య సమభివ్యాహృతశనివిరుద్ధస్యా
ర్థస్య వ్యంజనయా ప్రతీతేః శబ్దశక్తిమూల వస్తుధ్వనిరితి
తత్తుంశక్యతయా విరుద్ధావపి శనితద్విరుద్ధౌ ద్వావపి త్వదను
వర్తనార్థమేకం కార్యం కురుతఇత్యుపశ్లోక్యస్య ప్రభావా
తిశయప్రతీతేః తత్ర శబ్దశక్తిమూలవస్తుధ్వనిరితి ప్రాచాంతావ
ద్వ్యస్తభావనమయుక్తంస్యాదితి చేన్న- విరుద్ధావపి త్వదను
వర్తనార్థమేకంకార్యం కురుతఇత్యస్యాపి వస్తునోఽర్థ
తత్త్వాలోచనాలభ్యత్వేఽభిధాశక్తిమూలధ్వనివిషయతా
కింతు ప్రకృతాప్రకృతోభయసాధారణశబ్దసాపేక్షతయా
శబ్దశక్తిమూలధ్వనివిషయతైవేత్యభిప్రాయేణ ప్రాచాంతథో
క్తిరితిసంక్షేపః న్యాయమతానుసారిణస్తు శక్తిగ్రాహకత

సంస్కారోద్బోధవశేనాప్రాకరణికార్థస్మృతేరపి ప్రథమమ
మనాయాసేనైవ ప్రకరణాదీనాం నాభిధానియామకత్వం
కింతు లిఙ్గవిధయా తేషాం తాత్పర్యగ్రాహకత్వమాత్రం తతశ్చా
ప్రాకరణికాద్యర్థానాం తాత్పర్యగ్రాహకప్రకరణాద్యభావే
న్వయబోధావిషయత్వేఽపి స్మృతిరనివార్యేత్యాహుః॥
ఏవం వ్యంజనాయా అఙ్గీకార్యతాముపపాద్య తాం లక్షయతి॥

వాచ్యలక్ష్యవిభిన్నార్థధీకృద్వ్యాపృతిరఞ్జనమ్ ౪

ఇదం చ శబ్దార్థోభయనిష్ఠవ్యంజనాసాధారణం లక్షణమ్- తా
దృశశబ్దవ్యాపృతిశ్శబ్దవ్యంజనాయా అర్థాన్తరధీహేతురర్థ
వ్యాపృతిరర్థవ్యంజనాయాః అర్థస్య శబ్దవద్వాచ్యలక్ష్యధీ
హేతుత్వాభావేనార్థాన్తరే వాచ్యలక్ష్యవిభిన్నత్వవిశేషణాభా
వేఽప్యదోషాదితి ధ్యేయమ్.

ఏవమభిధాలక్షణావిలక్షణాం వ్యంజనాం నిరూప్య యల్ల
క్షణార్థమియం నిరూపితా తం వ్యంజకం శబ్దం లక్షయతి॥

వ్యంజనేనార్థధీహేతుశ్శబ్దో వ్యంజక ఇష్యతే।
సామోదసుమనోజాతజుష్టో జయతి మాధవః॥

అత్ర శబ్దపదం కాకాక్షిన్యాయేన లక్షణే లక్ష్యే చ సంబధ్యతే-
తేన లక్ష్యమాత్రాన్వయే వ్యంజకేఽర్థేఽతివ్యాప్తిః- లక్షణమా
త్రాన్వయే వ్యంజకమాత్రస్య లక్ష్యత్వాపత్త్యా వ్యంజకేఽర్థే
వ్యాప్తిరితి నిరస్తమ్- అత్ర వ్యంజనయార్థధీహేతుత్వం ఫలోప
ధానం వివక్షితమ్ అతో న వాచకేఽతివ్యాప్తిః- యథా— సా
మోదై రానన్దసహితైః సుమనోజాతైర్దేవసమూహైః జుష్ట
స్సేవ్యో మాధవో ముకున్దో జయతీత్యత్ర ససౌరభపుష్పకదమ్బ
భవో వసన్త ఇత్యర్థాన్తరాణాం వ్యంజనయా ప్రతీతిహేతవ
స్సామోదాదిశబ్దా వ్యంజకాః- యథా వా, — భద్రాత్మనో దు
రధిరోహతనోర్విశాలవంశోన్నతేః కృతశిలీముఖసంగ్రహస్య।
యస్యానుపప్లుతగతేః పరవారణస్య దానాంబుసేకసుభగస్స
తతం కరోఽభూత్। అత్ర భద్రాత్మనశ్శోభనాకృతేః దురధిరో
హతనోర్దుర్ధర్షవపుషః విశాలవంశోన్నతేః బహుళసత్కులాన
మహత్త్వశాలినః కృతశిలీముఖసంగ్రహస్య సంగృహీతశరస్య

అమృతస్రవకరైః స్వపదభ్రతజ్ఞానస్య ఉపకారకస్య శ్రమనికాయ
కస్య ఉత్కస్య రాజ్ఞః కరోహస్తస్పర్శఘుం దానాద్యు సేకేన ప్రతిపా
దనార్థం మమపాత్రజలసేచనేన సుఖగోఽభూదిత్యభిధయా ప్ర
తిపాద్యమానే మద్రమ్యగేహాద్దద్యయా తిక్తామ్యత్ప్రాప్తక్ర
మాత్ప్రకృతవాక్యార్థే తత్సన్నిహితయా పరారోహణసామర్థ్యాల
క్ష్మాస్థితసముచ్చాయస్య కృతప్రథమరసంగ్రహస్య విష్ణో
ర్హార్యోపాగమనస్య యస్య వర్ధనోత్కృష్టస్య గజస్య ముఖ్యాద
ర్థో మదజలసేక సుఖగోఽభూదిత్యప్రకృతార్థశ్శబ్దశక్తిమూల
వ్యంజనయా భద్రాదిపదైః ప్రతిపాద్యతే.

నన్వత్ర ప్రకృతార్థేషు శబ్దశక్తిమూలయా వ్యంజనయా ప్రతి
పాదితేషు ప్రకృతార్థస్యాప్రకృతార్థేన ప్రతీయమానమౌప
మ్యం కిం శబ్దశక్తిమూలధ్వనేరేవ విషయః కింవాఽర్థశక్తిమూ
లధ్వనేరిత్యాకాంక్షాయామాహ॥

అత్రార్థప్రత్యయద్వారేణోపమాదేస్తు యా మతిః।
తస్యాం చ శబ్దశక్త్యుత్థా వ్యంజనైవైవ కారణమ్॥

అత్ర శబ్దశక్తిమూలవ్యంజనాస్థలే ప్రకృతార్థప్రతీతిద్వారా
ప్రకృతాప్రకృతయో రుపమాలబ్ధాఽ తస్యాశ్చ విరతనిశ్చితయుక్త్యా
రిత్యత్ర విరుద్ధావపి త్వదనువర్తనార్థమేకం కార్యం కురుతోఽ
హో తే ప్రభావాతిశయ ఇత్యేవంభూతస్య వస్తునశ్చ యా ప్ర
తీతిస్తస్యామపి ప్రతీతా శబ్దశక్తిమూలా వ్యంజనైవ హేతుః- న
నుతత్రోపమాదేః ప్రస్తుతాప్రస్తుతార్థపర్యాలోచనాలభ్యత్వా
దర్థశక్తిమూలధ్వనివిషయతైవ యుక్తేతి చేన్న - తథాత్వేఽపి
ప్రకృతాప్రకృతోభయ సాధారణశబ్దసాపేక్షతయా ప్రకృతి
మాత్రపరపర్యాయశబ్దానపేక్షిత్వేన శబ్దశక్తిమూలధ్వనివిష
యతాయా ఏవ తత్రౌచిత్యాదితి ధ్యేయమ్॥

నన్వేవముక్తరీత్యా ఉపమాదౌ వ్యజ్యమానే ప్రకృతాప్రకృ
తార్థయోః కిమంగత్వం నాయాయాతమేవ నేత్యాహ॥

యతోఽర్థాధియముత్పాద్య శబ్దోఽర్థాంతరత
బుద్ధికృత్। తతోఽర్థో వ్యంజకశ్శబ్ద సహ
కారితయా మతః॥

అత్రయతో ఽర్థాన్తరప్రతీతిమాత్రాయాః శబ్దతత్వాత్ ప్రతీతం
జనయతి తతో ఽర్థో ఽపి శక్తి గుణ కారితయా వ్యఞ్జకో ఽయమితి
న చైవమర్థస్యాపి వ్యఞ్జకత్వే తత్ర శబ్దశక్తిమూలత్వరూపైవ
పాతురితి కథము క్తమితి వాచ్యమ్ శబ్దస్యైవ తత్ర ప్రాధాన్యా
త్ ప్రాధాన్యేన వ్యపదేశా భవన్తీతి న్యాయేన తథోక్తమితి ధ్యే
యమ్

ఇతి పణ్డితశ్రోత్రియ కాష్ఠ ప్రదీపాఖ్య విశ్వామిత్రసాగ్నిచిత్య మ
హ్యాజిదతిరాత్రయాజి సర్వతోముఖయాజి శ్రీనివాసదీక్షిత తన
యస్య కామాక్షీగర్భసంభవస్య శ్రీమదర్ధనారీశ్వరదీక్షిత సు
తస్య రఙ్గనాథాలఙ్కారశాస్త్రవిశారదస్య శ్రీ కామచూడామణిదీ
క్షితస్య కృతిషు కావ్యాదర్శే ద్వితీయ ఉల్లాసః

శ్రీమద్భగిరినాథాయ నమః ।

కావ్యదర్పణః.

తృతీయ ఉల్లాసః.

——శ్రీః——

అథ నిరూపితానాం శబ్దానాం దర్శయత్యుల్లాసే ప్రతిపాద్యమాహ-

వాచ లక్ష్యవ్యఙ్గ్యభేదేనార్థాస్త్రయః ప్రతిపాదితాః।

తేషామిదానీం వ్యఞ్జకత్వమధునా ప్రతిపాద్యతే॥ ౧.

పూర్వోల్లాసే వాచకలక్షకవ్యఞ్జకభేదేన త్రివిధానామపి శబ్దానాం వ్యఞ్జకత్వం ప్రతిపాదితం। ప్రకృతే తేషాం వాచకాదిశబ్దానాం వాచ్యలక్ష్యవ్యఙ్గ్యభేదేన త్రివిధా అర్థాః ప్రదర్శితాః। సంప్రత్యర్థవ్యఞ్జకత్వప్రతిపాదనావసరే త్రివిధానామపి తేషామర్థానాం వ్యఞ్జకత్వం ప్రతిపాద్యతే। యద్యపి పూర్వోక్తత్రివిధానామర్థానామపి వ్యఞ్జకత్వముక్తమ్- ప్రతిపాదితం తథాపి విశేషేణ తత్ప్రపఞ్చనమ్- ఇదానీం తత్ప్రకారవిశేషప్రదర్శనార్థముచ్యతే- యదర్థానాం ప్రకారవిశేషప్రదర్శనార్థముద్యమ్. ౧...అర్థానామపి వ్యఞ్జకత్వం పునరాచార్యా ఇతి ధ్యేయమ్. ...తేషామపి సర్వత్ర తత్తద్వ్యఙ్గ్యార్థప్రతిపాదనాయ వక్త్రాదివైశిష్ట్యం సహకారి భవతీత్యాహ-

వక్తృబోద్ధవ్యకాకూనాం వాక్యవాచ్యాన్యసన్నిధేః।
ప్రస్తావదేశకాలాదేర్వైశిష్ట్యాత్ప్రతిభాజుషామ్। యో-
ఽర్థస్యాన్యార్థధీహేతుర్వ్యాపారో వ్యక్తిరేవ సా॥ ౨౫.

అత్ర బోద్ధవ్యపదమన్త్రాణాం తినస్తయా బోధయితవ్య ... రంనతువాచ్యపరమతోనవానైరుక్త్యమ్ కాకుర్ధ్వని వికారః- ప్రస్తావః ప్రకరణమ్- అర్థస్య వాచ్యలక్ష్యవ్యఙ్గ్యభేదేన త్రివిధస్య- అత్ర కావ్యగతే ప్రకృతే ... వైశిష్ట్యేన జ్ఞాతానాం సహృదయానాం యోఽర్థాన్తరధీహేతురర్థస్య వ్యాపారః సోఽపి వ్యక్తిరేవ వ్యఞ్జనైవ- అత్ర వక్త్రాదివైశిష్ట్యసహకారేణ ప్రతిభాజుషాం త్రివిధస్యార్థస్య వ్యఞ్జకత్వం లక్షణయోర్నిరూపణం ... వక్త్రాదివైశిష్ట్యప్రదర్శనాత్- ఏవం చ యద్యర్థానాం వ్యఞ్జకత్వే

ప్యక్తే తదాదాకార్త్స్న్య [illegible] స్థానపరధిర్ద్వ్యక్షరా-
సత్రైకం పర్యవసానం [illegible] ప్రాప్యాభ్యక్షం ఖలు
కార్యమ్ - ఏకాద్రిచతుర్వ్యఞ్జనం [illegible] కాప్తా
త్వ [illegible] ద్వాదశో [illegible] వ్యఞ్జనత్వేన సహకారిత్వతస్య
సకరూపత్వేన్యుక్తమ్. ౮౪.

అథ త్రివ్యఞ్జనస్య సహకారితాముదాహరతి-

అమ్బరాన్తే [illegible] తరిత్వం [illegible] ।
ఇత్యన్ [illegible] త్రివ్యఞ్జనా [illegible] ॥ ౮౫.

[illegible] త్రివ్యఞ్జనానాం [illegible]
సైనార్థతయా [illegible] యథా — అ
[illegible] సహ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] - [illegible]
[illegible] జలముద్ధ [illegible] గృహీత్వ [illegible]
[illegible] గృహీతో [illegible]
[illegible] త్రివ్యఞ్జనత్వమిత్ర [illegible]
[illegible] - [illegible]
[illegible] త్రివ్యఞ్జనకతాం
[illegible] సైనార్థన [illegible] వ్యజ్యతే. ౮౫.

అథ ద్వివ్యఞ్జనస్య సహకారితామాహ-

[illegible] ।
[illegible] ద్వివ్యఞ్జన [illegible] ॥ ౮౬.

[illegible]
[illegible] - [illegible]
అథ ద్వివ్యఞ్జనకతాం [illegible] సైనార్థతయా [illegible]
[illegible] - యథా — [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] మహా[illegible] . ఇయం [illegible]
[illegible] నాయికా [illegible]
[illegible]
[illegible]
అత [illegible] -

[illegible] మేవం [illegible] । ౨
[illegible] ॥ ౪ .

ఇదంనా[illegible] [illegible] తంమూలం [illegible] నాయికా
[illegible]
[illegible] నాను[illegible] [illegible]
[illegible] యథావా — [illegible]
[illegible] లక్షణైః । [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ఇదం [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] దశా[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] కుసుమ[illegible] యుక్త [illegible] [illegible]
[illegible] నాయక [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] యుక్త[illegible] - [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] .... [illegible]
[illegible] [illegible] ॥
ఇదం ప్రణయకోపేన [illegible] [illegible]
[illegible] నాయికా యా వచనమ్ - [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] - యథా వా — [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] - [illegible] [illegible]
[illegible] సఖీవర్ణనాద్యుక్తం నాయికం [illegible] నాయికా[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] - [illegible]

[illegible] - [illegible] - [illegible]
[illegible] [illegible] ॥

దానీయమితి స్వయం యోగ్యత్వే వాక్యవైశిష్ట్యజ్ఞానాత్ సఖ్యాః ప్రియతమా-
హ్వానార్థం మత్ప్రస్థాపనం కపోలకంపాదిభిర్విజ్ఞాతం చేత్యాశయేన వ్యభిచా-
రాధ్వని అనురాగవశీకృతా దయితాయాంచ శఠప్రియన్య-
వృత్తాంతవ్యంగ్యానీ జారేణ్య సహ త్వద్గమనం నాయకకారణం
వ్యజ్యతే ౬.

అథ వాచ్యవైశిష్ట్యజన్యార్థవ్యంజనా యథా -

ఉద్దేశోఽయం సరసకదలీశ్రేణిశోభాతిశాయీ
కుంజోత్కర్షాంకురితరమణీవిభ్రమో నర్మదాయాః ।
కించైతస్మిన్ సురతసుహృదస్తన్వి తే వాంతి వాతా
యేషామగ్రే సరతి కలితాకాండకోపో మనోభూః ॥ ఇత్యత్ర సంకేతస్థానం
యతాం ప్రత్యుక్తిః. నర్మదాయా ఉద్దేశః - ఉద్దేశ్యత
ఇత్యుద్దేశః. తేన నర్మదాయాః ప్రదేశో జనైర్దృశ్యతే
మునికటాక్షజనరాహిత్యం వ్యజ్యతే. సరసకదలీపంక్తీనాం
శోభాతిశాయీ ఇతి కాంతారస్య నిబిడత్వం వ్యజ్యతే. కుంజానాముత్కర్షేణాంకురితో రమణీ-
నాం విభ్రమః సంభోగసంభ్రమో యస్మిన్ తథా తేషు కుంజ-
నేషు రమణీయమంగళమనోవృత్తిర్వ్యజ్యతే. కిం
చాతో సుఖితే సురతసుహృదః సురతజనితశ్రమాపనయనే
సుహృత్త్వాత్ వాంతి తేన చిరకాలసంభోగసౌలభ్యం వ్య-
జ్యతే. వాతా వాంతి తేభ్యః సూర్యకిరణస్పర్శాభావః
ప్రతీయతే. యేషామగ్రే మనోభవః సరతీతి
వాత్స్యాయనసంకేతత్వం వ్యజ్యతే. మనోభవస్పర్శ ఉద్దీ-
పనత్వేన ఇత్యేవం విధవాచ్యవైశిష్ట్యజ్ఞానాత్ రతార్థం ఆగ-
తేతి వ్యజ్యతే ౭.

అథాన్యసన్నిధివైశిష్ట్యజన్యార్థవ్యంజనా యథా-

ఏకాకిన్యేవ యామ్యాం జలార్థం ప్రథమాయగాః । ఇ
త్యేతదన్యసన్నిధౌ బుద్ధివైశిష్ట్యజన్యం వచః ॥ ౮

[illegible] సంబంధి [illegible] కావ్యార్థ

[illegible] స్థానమితి వ్యజ్యతే . యథా — [illegible]

[illegible] అత్రా [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] . [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] సంబంధి [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] తదా [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] వాక్యార్థ సంధ్యానం [illegible] వ్యజ్యతే. ౮. ౯.

[illegible] ఉదాహరణం.

[illegible] । [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] వ్యజ్యతే. యథా — [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] . [illegible]

[illegible] . [illegible]

[illegible]

[illegible] వ్యజ్యతే . ౮ .... ఉదాహరణం.

[illegible] । [illegible]

[illegible] ॥ ౧౦ ॥

[illegible] . [illegible]

[illegible] . [illegible] . [illegible]

[illegible] [illegible].

[illegible]. [illegible].

[illegible].

[illegible] యథా — [illegible]

[illegible]

[illegible] ౧౦.

కాలవైశిష్ట్యమాహ.

[illegible]

[illegible] కాలవైశిష్ట్య [illegible] ॥౧౧॥

అత్రాన్వయి కాలవైశిష్ట్య [illegible] యథా — [illegible] గురుజన [illegible] ॥ [illegible] గురుజన [illegible]

[illegible] ౧౧.

[illegible]

శ్రుత్వా [illegible] రాణా [illegible] దిచతాశ్శ్వస్య దన్న్రిమాగధ। [illegible]
[illegible] యాజతా — దాన్యరోవాన నిస్త్ర రి [illegible] యాశాస్త్ర
[illegible] సారత్రి) యాత్రా) ప్రాశ్య సయము [illegible] స్వర [illegible] నక్తం [illegible]
[illegible] । అనిం పురగత వ్యర్థం [illegible] ప్రైదశి [illegible]
[illegible] నైవాదస్త్రస్య నివారితం ప్రసగనం సంకొ [illegible]
ద్వార [illegible] నిరిన్త్రిరి [illegible] ధాన రహితె సతి సం [illegible]
త ఇతి యావత్ లావణ్య [illegible] ద్వయ [illegible]
[illegible] వ్యతస [illegible] గాథ [illegible] పీడనం [illegible]
[illegible] వ్యజ్యతె - [illegible] నవ్యశో [illegible]
[illegible] ప్రదేశస్య [illegible] వ్యజ్యతే - [illegible]
[illegible] పురత [illegible] ముఖం [illegible]
[illegible] మితి యావత్ - [illegible]
[illegible] చవేలాచన [illegible]
[illegible] యావత్ । [illegible]
[illegible] యాచేష్టయా [illegible]
[illegible] నాగన్త్వం [illegible]
[illegible] ధూమా [illegible] మేవాగన్త్వ [illegible]
[illegible] వ్యజ్యతే - [illegible] పరిహరణం
[illegible] మితి
[illegible] - [illegible] నాగత [illegible]
[illegible] వ్యజ్యతే - [illegible] రూపా
[illegible]
[illegible] - [illegible] వాం [illegible]
[illegible] హరణం [illegible]
[illegible] - [illegible]
[illegible]
[illegible] - [illegible]
[illegible] మితి వాచ్యమ్ - [illegible]
[illegible]
[illegible] - [illegible]

[illegible] .... [illegible]

[illegible] ।

[illegible] ॥ ౧౪.

[illegible]

[illegible] :-

[illegible] ।

[illegible] ॥ ౧౫.

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౬.

[illegible]

[illegible]

[illegible].

శ్రీహయగ్రీవాయ నమః.

కావ్యదర్పణః.

చతుర్థ ఉల్లాసః.

యద్యపి నిరుక్తస్వరూపగుణాలఙ్కారశబ్దార్థయుగళం కావ్యమిత్యుక్తం లక్షణే కావ్యవిశేష్యభాగతయా శబ్దార్థయోః స్వరూపనిష్కర్షః తద్విశేషణతయా గుణాలఙ్కారయోః స్వరూపస్య ప్రాగేవ నిరూపితత్వేన విప్రతిపన్నానాం దోషాణాం చ నిరూపణమపి తథాపి తస్య దర్శనాయ ప్రత్యుదాహరణతయా ధర్మిణోఽపి కావ్యస్య సాకల్యేన నిరూపిత ఏవ తత్స్వరూపే దోషాభావ ఏవ తద్ధర్మా ఇత్యుక్తత్వాత్ప్రతియోగినో దోషస్య ధర్మా గుణాలఙ్కారాశ్చ నిరూపితా ఇతి ఉక్తం కావ్యభేదనిరూపణమవశిష్టం. తత్రాపి ప్రాధాన్యాదుత్తమకావ్యస్య తదేవ ప్రథమం నిరూపణీయం. తచ్చ సహృదయహృదయానన్దైకహేతుభూతం సాక్షాద్రసధర్మత్వం గుణానామలఙ్కారాణాం చ తదుపకారకత్వమిత్యాదీనాం తన్నిరూపణాధీననిరూపణత్వేన ప్రథమతః సర్వస్వరూపం నిరూపణీయమిత్యభిప్రేత్య ప్రథమం ధ్వనికావ్యం విభజతే.

ధ్వనిర్హి లక్షణాముఖ్యాభిధామూలో ద్విధా భవేత్ । సామాన్యతో ద్విధా ప్రోక్తో ధ్వనస్తద్ధ్వనినిష్ఠితైః ॥
తత్రాద్యో లక్షణామూలే వాచ్యం స్యాదవివక్షితమ్ ।
వివక్షితం చాన్యపరమభిధామూలకధ్వనౌ ॥ ౧ ॥

ధ్వనికావ్యం లక్షణామూలమభిధామూలం చేతి సామాన్యతో ద్వివిధమ్. తత్ర లక్షణామూలధ్వనౌ వాచ్యమవివక్షితం భవతి అతశ్చావివక్షితవాచ్యమిత్యుచ్యతే. అభిధామూలధ్వనౌ వాచ్యం వివక్షితమపి వ్యఙ్గ్యనిష్ఠం భవతీతి అంచ వివక్షితాన్యపరవాచ్యమిత్యాహుః. యద్యప్యభిధామూలధ్వనిరేవ ప్రథమముద్దిష్టస్తథాపి సూచీకటాహన్యాయేన లక్షణామూలస్య ప్రథమం నిరూపయితుం తద్భేదద్వయస్య ప్రథమముదాహరణమ్.

తత్ర వివక్షితాన్యపరం లక్షణామూలధ్వనిం లక్షయతి–

తాత్పర్యే లక్షణామూలో మూఢవ్యఙ్గ్యోఽవివక్షితః॥ ౨౪॥

లక్షణామూలత్వే సతి గూఢం యద్వ్యఙ్గ్యం తస్య ప్రాధాన్యే సత్యవివక్షితవాచ్యధ్వనిః– తాత్పర్యే ప్రాధాన్యే ఇతి వ్యుత్పత్తి రానాయ లక్షణామూలత్వం– అగూఢే ఉపసర్జనే వ్యఙ్గ్యే నేతి వక్తుం [illegible] గూఢా [illegible] గూఢమప్యఙ్గ్యస్య [illegible] తాత్పర్యే మూఢవ్యఙ్గ్యస్య ప్రాధాన్యే వ్యక్తః. ౨౪.

అథైతమవాన్తరవిభాగేన విభజతే–

అర్థాన్తరే సంక్రమితే వాచ్యేఽత్యన్తం తిరస్కృతే।
ద్వివిధో లక్షణామూలస్స్యాదాద్యస్సనయూదితః॥ ౩౪.

లక్షణామూలో ధ్వనిః అర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యోఽత్యన్తతిరస్కృతవాచ్యశ్చేతి ద్వివిధః ౩౪.

వాచ్యస్యార్థాన్తరత్వేన పరిణామాయ బాధనే।
అర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యమాహుస్తదా ధ్వనిమ్।
శృణు మే వచనం వత్స కురు భక్తిం రఘూత్తమే॥ ౫.

యత్ర వాచ్యార్థోఽనుపయుజ్యమానోఽర్థాన్తరత్వేన పరిణమతి తదార్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యో ధ్వనిః– యథా శృణు మే వచ ఇత్యత్ర తథాఽనుక్త్వాపి అధోక్షజే భక్తిం కుర్వితి కథనసంభవే శృణ్విత్యనుపయుక్తమాకర్ణనరూపాదర్థాదుపాదేయత్వాదిరూపాకర్ణనరూపార్థాన్తరే సంక్రమితమితి [illegible] తథా శృణ్వి త్యనేనైవ వచనస్యానుక్తసిద్ధత్వాద్వచనమిత్యనుపయుక్తం [illegible] వచనవిశేషాత్మకోపదేశరూపతయా పరిణమతి తత్ శృణుమదుపదేశం శ్రద్ధాపూర్వకం శృణ్వితి లక్ష్యతే తేన మద్వచనమవశ్యమనుష్ఠేయమితి వ్యజ్యతే- యథా వా–

త్వామస్మి వచ్మి విదుషాం సమవాయోఽత్ర తిష్ఠతి। ఆత్మీయాం మతిమాదాయ స్థితిమత్ర విధేహి తత్॥ అత్ర త్వామస్మి వచ్మీత్యత్ర [illegible] వచ్మీత్యుక్తే తదా [illegible] స్థానత్వమితి [illegible]

పి తథన భంగవాక్యేనా మాత్యనువయుక్తం తదనభిహితపుత్త్రా
ణో వదేశరూపతయా పరిణమతి - తథాత్వామిత్యస్యాపి అర్థా
ంతర సిద్ధత్వామిత్యస్యానుపయుజ్యమానం తస్యార్థాంతరం ప్రాప
ణార్థాం లక్షయతి - తథాహమిత్యపి తస్మిన్నర్థే సైవ సిద్ధత్వా
దనుపయుజ్యమానం తస్యాల్పకార్యస్యానిరూపకత్వం లక్ష
యతి - తథా త్రియామితి గురూపదేశం వినా ఉత్పత్తిగతాస్వ
ప్రథమాస్వ్యక్తస్థితప్రసరణాలక్ష్యతే - మతిమితి నాట్యశాస్త్ర
పరిశీలన శాలిమతిర్లక్ష్యతే తథా త్వామస్మిన్నర్థే తథైవ కల్పనా
ర్థ్యస్యానిరూపజ్ఞో ఽహం తస్యాస్యాధ్యాహాసి త్వాముపమి
త్యాదీ పరిణమతి - తేన మద్వచనమవశ్యమనుష్ఠేయమితి వ్య
జ్యతే - ఆత్రియాం మతిమిత్యేతచ్చాపి గహనాస్వత్వార్థిస్వ
స్థితప్రసరం నాట్యశాస్త్రపరిశీలనశాలినీం మతిమితి పరిణ
మతి - తేన తాదృశమత్యా త్వయైవ విద్వజ్జనానురంజనం క
ర్తవ్యమితి వ్యజ్యతే - అత్ర మూర్తద్వయస్యైవాభిధానయో
గ్యత్వాన్న తాగదభావే నానాన పదమర్థాత్యన్తతిరస్కృతవా
చ్యధ్వనేః ప్రాప్తిం లక్షయతి - తేన చ ప్రాప్తస్య తద్యోగా
త్పర్వ్య ధానావధానతయైవ స్థాతవ్యమితి వ్యజ్యత ఇత్యాహుః -
ఇదం చాతిహాస్యాపహాస - నచ చతుర్థి గచ్ఛన్తి త్యర్థైన
తి తామస్తకృథమియమజహత్స్వార్థాయ్యర్థత ఇతి వాచ్యమ్ -
వాచ్యస్యార్థాన్తరత్వేన పరిణామాభావా వాచ్యతావచ్ఛేదకా
వచ్ఛిన్న పరిత్యాగేన పదజన్యోపస్థితివిషయత్వం తదవచ్ఛి
న్నాపిచ్ఛిన్నవృత్తి సాధారణ్యైకసార్థగత్యన్తత్వాదైవోపస్థి
తిరస్కృతిత్వయస్ - ఇదమూర్ధ్వయంచ వాక్యస్యార్థాన్తరసం(క్ర)
మితత్వోదాహరణముపదస్యార్థాన్తత్వేఽప్యుదాహారిష్యతే -
ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్. ౫.

అథాత్యన్తతిరస్కృతవాచ్యం లక్షయతి.

వాచ్యార్థత్వేనానుపయోగ్య స్యాదత్యన్తతిరస్కృత
తమ్మ(ప్రి)యత్వయోగ్యత్వాత్తద్వ్యంగ్యద్రష్టేనితిం
.. ॥ ౬ .

యత్ర వాచ్యార్థస్యార్థాన్తరపరిణామాభావాద్వాచ్యస్య యోగ్య

గ్యం తత్రోత్పన్న తిరస్కృతవాచ్యతాభ ధ్వనిః - యథా ప్రియతమ్వరయేవర్యతి గోవదకిణనాయకత్వస్యారోగాద్వ పరితలక్షణయా తదభావః ప్రతిపాద్యతే - తథా శ్రుణ్యమా నాపి తద్విరోధిలక్ష్యతే - తేనచైవం కార్యకారిణ్యపిత్వయిమ యాసాన్త్వమేవోచ్యతే తదితఃపరంవా నైవంకార్యమస్మా యమితివ్యజ్యతే - యథావా — ఉపకృతంబహుయత్ర కిము చ్యతే సుజనతా ప్రథితా భవతా పరమ్। విదధదీదృశమేవ స దా సఖే సుఖితమాస్వ తతశ్శరదాం శతమ్ ॥ ఇదముత్పన్నాప కారిణం ప్రతి కస్యచిద్ధితోపాత్తస్య వచనమ్ - బహూపకృ తముపకారః కృతో యత్త్వయోపకారిణ బహు వక్ష్యామి తి విస్త రసంరమ్భేణ యత్ప్రతిఫణితిః - కిముచ్యతఇతి వస్తుర్విరోధా త్తయాస్యాపాలఙ్కారితో ప్యుపకారిత్వస్వ వచనస్య నిషేధః - భవతా సుజనతా పరం సౌజన్యమేవ ప్రథితా ప్రథూకృతా - హే సఖే తత ఈదృశ ముక్తకారమేవ సదావితన్వన్ సంవత్స రాణాం శతం సుఖితంయథాభవతి తథాఽస్త్వ వర్తస్వ విరో ధిలక్షణ యోపకారిణానుపకారస్యాఽఽ జైన్యాద్దౌర్జన్యం తథా సైనావిధానం సఖ్యనాశాత్ఽపం సౌఖ్యనాశః శతా సంవత్సరశ తావస్థానన తద్వైపరీత్యంచ లక్ష్యతే - తేనచైవ మపకారి ణ్యపి మయాసాన్త్వమేవోచ్యత ఇతి స్వస్యమహాశయత్వా వ మపకారిణ్యశతేఽపి మయాసోఢమతోఽపకర్తుస్తవ సమకి విపత్ప్రత్యన్తా ఇతివా వ్యజ్యతే - అత్ర విరోధిన్యుపకార శ బ్దాస్మ్యభ్యార్థాగస్యోఽపి నైతివహల్లక్షణా - యద్యపి పారో క్షసాధ్యవసానమూలకత్వ కొందవివక్షితవాచ్యకో దాహృతం భవ తి - తథాపి తేషామర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్య తిరస్కృత వాచ్యయోరేవ యథాయథమన్తర్భావసంభవాన్నపృథగు క్తాఇతి ధ్యేయమ్. ఽ .... ౯. ఏవంలక్షణామూలధ్వని ము క్త్వాభిధామూలధ్వనిం నిరూపయతి -

యత్రస్తు వాచ్యవిశిష్టయాం మాధవవ్యఙ్గ్యప్రత్యాయనకః।
సంశ్లేషయోభిధామూలో ద్వివిధస్సోపదిశ్యతే। అసం
లక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యభాత్మనా ॥ ౭౫.

యత్ర హి వాచ్యస్య వివక్షితత్వం సతి గూఢవ్యఙ్గ్యప్రాధాన్యం తత్రైవ ధ్వనిః అత్ర వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గగుణీభూతవ్యఙ్గ్యే ఉక్తివ్యాప్తివారణాయ వ్యఙ్గ్యప్రాధాన్యేతి అగూఢరూపగుణీభూతవ్యఙ్గ్యే తద్వారణాయ గూఢేతి. లక్షణామూలధ్వనౌ తద్వారణాయ వాచ్యవివక్షాయామిత్యుక్తమ్. నన్వత్ర వాచ్యస్య వివక్షితత్వం న వక్తుమిష్టత్వమవివక్షితవాచ్యే ఉక్తిగతత్వాత్తత్రాపి పదాద్వాచ్యం వాచ్యాల్లక్ష్యమిత్యుపస్థితత్వాదివాచ్యేపి వివక్షాసత్త్వాత్ నాపి స్వప్రతీతివిశ్రాన్త తాత్పర్యకత్వం వ్యఙ్గ్యప్రాధాన్యే నాసంభవాదితి చేన్న. ఆకాఙ్క్షాయోగ్యతాసత్త్వమేవ వాచ్యస్య వివక్షితత్వం తచ్చాస్మిన్ వ్యక్తిత్యాదావనుపయోగాద్వాచ్యస్యానాకాఙ్క్షా ఉపకృతం బహుత్వతో తద్యోగ్యతైతి భవతి వాచ్యవివక్షాయామిత్యనేన లక్షణామూలధ్వనివ్యావృత్తిరిత్యాశయః. అయం చాభిధామూలో ధ్వనిరసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యభేదేన ద్వివిధః. లక్ష్యవ్యఙ్గ్యక్రమ ఏవ సంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్య ఇత్యుచ్యతే. తత్రైతస్య ప్రాధాన్యమాదిప్రదర్శం ప్రక్రమమసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యస్య నిదర్శనమితి కేచిత్. అన్యే తు నూతనటీకాకారా రసస్య ప్రాధాన్యేన నిదర్శనం నచైకస్యైవ శృఙ్గారస్యానేకభేదా ఇతి వక్ష్యమాణత్వేన తదభివ్యఞ్జకానామసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యభేదస్యానేకవిధత్వమభిప్రేతమితి వాచ్యమ్. తథాప్యసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యత్వేన రూపేణైకస్యైవ వక్ష్యమాణత్వాత్. నచైవమప్యసంలక్ష్యక్రమస్య లక్ష్యక్రమాభావరూపత్వాత్ తన్నిరూపణాధీననిరూపణత్వేన ప్రాక్ప్రదర్శనం యుక్తమితి వాచ్యమ్. అలక్ష్యక్రమత్వం హి న లక్ష్యక్రమాభావః కింతు నియతయోరివ తయోః పరస్పరవిరహవ్యాప్యత్వమేవ నతు ప్రతియోగ్యనుయోగిభావ ఇత్యాహుః. నను ప్రథమం శబ్దస్యార్థవగంతురో విభావాది ప్రతీతిస్తతో రసస్య లక్ష్యత్వాదలక్ష్యక్రమత్వమత్ర కథమితి చేత్. సత్యమ్. తథాపి విభావాది ప్రతీతేరసాభివ్యక్తేశ్చ క్రమో న లక్ష్యత ఇత్యలక్ష్యక్రమత్వమ్. న చ శబ్దార్థప్రతీత్యనన్తరం విభావాదయ ఏవ ప్రతీయన్తే న తు తదనన్తరం

ప్యో౽భివ్యఞ్జక ఇతి వాచ్యమ్ - తత్సంభావాపాదకత్వేఽపి తస్యా
భివ్యక్తి తస్య చ మహిమ్నా మమశక్యత్వాత్ - తథా హి — కథం
కథంచిన్న్యస్య స్వైరం ధనుష్కరోత్కర్షణయన పరిభైః క్షుణ్ణైస్వార్త్వ
లతాయుపరామివ । అహమహమికయా ప్రవిశంత్రియం ఘనస్తనిథ్వ
నిం కిమపి కిమపి ధ్యాయన్నాస్త్యనయా మనసి స్థితి ॥ అత్ర రా
మస్తనితాదయ ఉద్దీపనవిభావా రోమాంచాదయోఽనుభావా రా
మతదభివ్యక్తాశ్చస్త్రావేగత్రాస్యాదయో౽వ్యభిచారిణస్త ఏవాత్ర నా
ను భూయస్త్రి కింతు విప్రలమ్భశృఙ్గారరసో౽వ్యభివ్యజ్యత
ఏవేతి సహృదయ హృదయమేవ ప్రమాణమ్ - న చ తత్తాదృ
శా వాదిప్రతీతే రసాభివ్యక్తేశ్చ యౌగపద్యాత్క్రమో నవర్త్య
త ఇత్యవిద్యత నక్రమ ఇత్యేవ వక్తుముచితం నత్వలక్ష్యక్రమత్వ
మ్ ఇతి క్రమస్యాభావాదితి వాచ్యమ్ - నిర్హేతుకరసాభివ్య
క్తౌ సర్వదా తదభివ్యక్తి ప్రసఙ్గః శబ్దశ్రవణమాత్రస్య హేతు
త్వే౽పి శబ్దశ్రవణానన్తరం సర్వత్ర తదభివ్యక్త్యాపత్తిః - వి
భావాదివ్యఞ్జకశబ్దస్య హేతుత్వే చ విభావాదీనామేవ లాఘవా
త్ హేతుత్వమిత్యస్తి క్రమః సతు ఉత్పలపత్రశతభేదనన్యాయేన
పత్ర ప్రతీతేస్త్వ ప్రవృత్తితయా శతపత్రపత్రశతభేదనక్ర
మవద్గతిరితశ్రవణమనుమితిక్రమవచ్చ నసం లక్ష్యత ఇత్య
సంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్య ఇత్యేవ వక్తుముచితమితి తాత్పర్యః. ౨౫.

తత్ర ప్రథమోద్దిష్టమసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యం లక్షయతి-

> రసభావతదాభాసభావశాన్త్యాదిరక్రమః । భిన్నో
>
> భాసైన స్వరత్వేషో౽లక్ష్యవ్యఙ్గ్యక్రమస్తథా । ౨౬.

తస్యాశ్చ్యర్థాదయః భావాదయాది విషయాతతి న్యస్త
పాద యో౽వ్యభిచారిణశ్చ తదాభాసో రసాభాసో భావా
భాసశ్చ భావానాంనిత్యవాదీనాం శాన్తిః ౩ ఉదయః
వ్య భావోదయ భావసంధి భావశబలతా యథాప్రాధా
న్యేన వ్యఙ్గ్యత్వే తదానీమయం లక్ష్య క్రమవ్యఙ్గ్యధ్వనిః - అత్ర త
దాభాసశాన్త్యాదయ ఇతి వక్తుం శక్యత్వే౽పి భావశాన్త్యాదయ
ఇతి మదీయ భావమధ్యనిపాతో రసశాన్త్యాదిప్రతిషేధార్థః ।

ధాహి రత్యస్య హి న కాస్యచిదప్యాసంభవః - తస్య నిత్యత్వేన చ
హేతుమత్త్వాత్ - నాపి న ధీశబలతైవ సంభవతి - స్థాయిభా
వస్యైవ నాపి వ్యక్తం వలనే రసత ప్రసఙ్గ నభివ్యక్తిః తస్మాదల
సేతి రసతా పర్యవసానే వ్యభిచారి వేద్యాన్త రతాయా ఇత్యాహుః -
కేచిత్తు భావశబ్దస్య ముఖ్య గ్రహణం వ్యభిచారి భావానామేవ
తస్మాద్ భావశబ్దప్రతిపాద్యత్వమితి . దోషయుక్తమిత్యాహుః ౮౪

ననురసాదీనాం వ్యఙ్గ్యత్వే రసవత్ప్రేయ ఊర్జస్వి సమాహి
తాదయోఽలఙ్కారా ఏవ తేచ గుణీభూత వ్యఙ్గ్యప్రస్తావ ఏవ
వక్తుముచితా న తు ధ్వనిప్రస్తావ ఇత్యత ఆహ -

భిన్నా రసాద్యలఙ్కారాదలఙ్కార్యతయా స్థితాః । ౯.

ప్రాధాన్యేనాభివ్యజ్యమానా రసాదయః - తథాచ రసా
దీనాం యదాఽప్రాధాన్యం తదా రసవదాదయోఽలఙ్కారా
స్తే చ గుణీభూతవ్యఙ్గ్యప్రస్తావ ఏవ వక్ష్యన్తే - యదా తు తేషాం
ప్రాధాన్యం తదాఽలఙ్కార్యా ఏవ తే ఇతి ఇహ తదభిధానం యు
క్తమ్ - రసభావాదిధ్వనీనా ముదాహరణం తు రసనిరూపణప్ర
స్తావే స్ఫుటతరం లక్ష్యత ఇతి నేహ ప్రపఞ్చ్యత ఇతి ధ్యేయమ్ -
యదా రసాదయో వ్యజ్యన్తే తదానీ మసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్య
ఇత్యుక్తమ్ - తత్ర ప్రసఙ్గాత్ప్రసాది స్వరూపం లిలక్షయిషు
రాదౌ రసస్వరూపమాహ -

కారణాన్యథ కార్యాణి సహకారీణి యాని చ । ర
త్యాదేః స్థాయినో లోకే తాని చేన్నాట్యకావ్య
యోః । విభావా అనుభావాస్తత్కథ్యన్తే వ్యభిచారి
ణః । వ్యక్తస్స తైర్విభావాద్యైః స్థాయీభావో రస
స్స్మృతః ॥ ౧౧.

లోకే హి యావన్నోద్భవన్నచిత్తవృత్తేరుత్పత్తిస్య కారణభూతా
దర్శనేన శ్రవణేన వా ప్రీతిరుత్పద్యతే తత్ర తదీయలావణ్యా
లఙ్కారాదిభిస్తస్యైరుద్యానముఖ్యపవనరణచన్ద్రాదిభిరుద్దీపితా
సా ప్రీతిరుత్కణ్ఠాముఖకటాక్షాదిభిర్లాసకారేణ పరిణమతే -
... కార్యేణ ప్రీతిం కరోతి మాదకత్వేన - తత్ర ప్రతిరథస్య ...

యం తజ్జ్ఞానజనకయోరార్యామాశ్రిత్య జ్ఞానేకదా గృహాదౌ
యః కార్యభూతస్తు తదనుభవప్రత్యక్షాదిస్తాదిభిశ్చ తదుత్పాదనస్య
జ్ఞేకాశ్చ ప్రత్యక్షాయన్తే తదనన్తరం సహృదయం పూర్వప్రత్యేకస్థానా
స్తర్గానుషానే సాప్రతీతిరుత్తరోత్తరముజ్జృంభతే చిత్తాదయశ్చ
సహకారిణస్తత్రస్థితిః. ఏవంరసాన్తరేష్వప్యున్నేయమ్. తథాచ
లోకే కావ్యనాట్యవ్యతిరిక్తాయాం కారణాయాం వ్యవహారస్థితౌ
స్థాయినో రత్యాదేస్తస్య యాని కారణాని నాయికానాయ
కరూపాణి ప్రతీయమానాన్యలఙ్కరణోద్యానచన్ద్రసమీరణా
దీని చ యాని రత్యాదేశ్చ కార్యాణి కటాక్ష భుజా
క్షేపస్తమ్భస్వరభేదరోమాఞ్చాదీని యాని రత్యాదేః సహ
కారీణి సంభోగహేతుభూతాని నిర్వేదచిన్తాదీని తాని యాని కా
రణాదీని నాట్యే అభినయప్రధానే వ్యాపారేణ సాధితా
రయోగ్యకావ్యే గుణాలఙ్కారాదిభిః ప్రాణ్యవ్య సందర్భిత
విశేషదయాదిభ్య స్తదా కారణానివిభావా ఇతి కథ్యన్తే విశే
ణ రత్యాదయో విభావ్యన్త ఇతి వ్యుత్పత్తేః. యాని తు కా
ర్యాణి తాన్యనుభావా ఇత్యుచ్యన్తే. రత్యాదికం చానుభావయ
న్త్యనుభావయన్తీతి వ్యుత్పత్తేః. యాని తు సహకారికారణాని
తాని వ్యభిచారిణ ఇతి కథ్యన్తే. వివిధమాభిముఖ్యేన చరన్తీతి వ్యు
త్పత్తేః. ఏతైరుక్తరూపైర్విభావాద్యైర్వ్యక్తో విశేషేణోక్తః పా
నకరసన్యాయేన మిశ్రణేనాస్వాదనీయతాం ప్రాప్తః స్థా
యీ చిత్తాదివదనపాయిత్వేన స్థాయీ భావో రత్యాదిర్నో రస
ఇతి రసతత్త్వవిత్పరిజ్ఞాతః. ఉక్తం హి భరతేన. విభావాను
భావవ్యభిచారిసంయోగాద్రసనిష్పత్తిరితి. అత్ర చ సూత్రే
సంయోగపదం నిష్పత్తిపదం చాన్యథాన్యథా తద్వ్యాఖ్యా
తారో వ్యాచక్షతే. తత్ర భట్టలోల్లటప్రభృతయః. ద్వివిధో
విభావ ఆలమ్బనవిభావ ఉద్దీపనవిభావశ్చేతి. తత్ర యానాలమ్బ్య
విషయాశ్రయత్వేన రత్యాదయో జాయన్తే తే నాయికానాయకాద
య ఆలమ్బనవిభావాః. తదీయాలఙ్కారాదయశ్చన్ద్రసమీరణా
దయశ్చ జాతం రత్యాదికముద్దీపయన్త్యభిలాషాద్యాకారేణ
పరిణమయన్తీతి వ్యుత్పత్తేరుద్దీపనవిభావాః. కార్యాణ్యనుభా

త్యం రత్యాదిర్భావో జాయతే - యద్యప్యుద్దీపనానాంచన
త్యాదిజనకత్వం తథాపి విశేషకారణాభావజనకత్వాత్తేషా
మపి కారణత్వమిత్యేయమ్- అనుభావాః కటాక్షభుజాక్షేపా
దయః స్వస్వకారణైర్జాయమానాః స్వేదవేపథుప్రభృతయస్సాత్త్వికాశ్చ వి
త్యాద్యమనశ్చ తైరనుభావైః కార్యరూపైరభివ్యక్తోఽపి ర
త్యాదిభావః ప్రతీతియోగ్యతాం నీయతే - వ్యభిచారిణస్త్వన్య
మానపిర్వేదాదిత్రయస్త్రింశద్భావైరుపచీయతే - ఏవంచ
స్థాయివిభావయోః కార్యకారణభావః స్థాయ్యనుభావయోర్జ్ఞా
ప్యజ్ఞాపకభావః స్థాయివ్యభిచారిణోః పోష్యపోషకభావః స్స
మ్బన్ధస్సంయోగశబ్దార్థాః - ఉత్పత్తిర్జ్ఞప్తిః పుష్టిశ్చ నిష్పత్తిశ
బ్దార్థాః - తతశ్చ విభావైర్జనితోఽనుభావైః ప్రతీతో వ్యభిచా
రిభిః పుష్టో రత్యాదిభావో ముఖ్యో రసస్స చ వస్తుతస్సీతాది
గోచరో రామాదావేవ వర్తతే - స ఏవ రసః కావ్యేషు విభావా
దిప్రతిపాదకైః పదైరభిధాఖ్యయా ముఖ్యయైవ వృత్త్యా సా
మ్యాద్యైః ప్రతీయమానో రస ఇత్యుచ్యతే - యథా చ రసప్ర
తీతిః కావ్యేష్వభిధయైవ తథా పశ్చాదుల్లాసే భట్టలోల్లటమ
తోపన్యాసప్రస్తావే వక్ష్యతే - నాట్యే తు రామాదావనుకార్య
ఏవ స్థితో రత్యాదిభావో రామాద్యనుకర్తరి నటే రామతా
మాత్రాద్యారోపాత్తతాత్రిసన్నిధానాదికైః ప్రతీయమానో రస
ఇత్యుచ్యతే - తథా చ విభావాదిజన్యో రసో రామాదావనుకార్య
ఏవాధునాతు న కుత్రాపి రసోఽవస్థితః కింతు నటే కేవలం సామా
జికైరారోప్యత ఇత్యాహుః. శ్రీకణ్ఠకాదయస్తు భవతు కా
వ్యేష్వభిధయైవ రసప్రతీతిః నాట్యే తు కించిద్విశేష
[illegible] తాదాత్మ్యత్వేన భావనాగానాన్యస్త్రాదౌ
వ్యప్రతీతే రసప్రతీతి విరోధితయా తత్ప్రతీత్యనురోధేన తథాపి
[illegible] కించ సంయోగనిష్పత్తిపదద్వారా రత్యాద్యుపాధి
రతా కల్పనీయేత్యుక్తం తస్మాదేవం వ్యాఖ్యేయమ్ లోకేహి చ
తుర్విధా ప్రతీతి స్సముచ్చిత్యాఖ్యా సంశయసాదృశ్యప్రతీతిభేదా
త్ [illegible] రామ ఏవాయమితి రామత్వస్యేయం ఛేదరూపా
ప్రతీతిః యాచాయమేవ రామ ఇత్యనయోర్యోగవ్యతిరేకాదిరూపా

జ్ఞానాతస్య నటస్య తత్త్వాద్యోగ్యత్వచ్ఛేది కాదాచిత్కం చ పరా
మోఽయమితి రామత్వేనావగాహినీ ప్రతీతిర్నాస్త్యేవ సమ్యక్
ప్రతీతిః యః సన్ రామః సోఽయమితి బాధకరహితా రామోఽయమి
తి మిథ్యాప్రతీతిః - అయం రామో న వేతి ధీస్తు సంశయః రామస
దృశోఽయమితి ప్రతీతిస్సాదృశ్యధీః - ఏతాభ్యశ్చతుర్భ్యో ధీభ్యః
ప్రతీతిభ్యో విలక్షణా రామోఽయమితి నిర్గళితావధారణరూపా
ప్రతీతిరనుకర్తరి నటే జాయతే - యథా చిత్రతురగే తురగ ఏవా
యమిత్యాదిప్రతీతివిలక్షణా తురగోఽయమితి ప్రతీతిస్తద్వత్ -
న చ ప్రతీతేస్సమ్యక్త్వం మిథ్యాత్వం చేతి ద్వైవిధ్యమేవ తత్ప్ర
థం తదుభయవిలక్షణా ప్రతీతిరుచ్యతే - కథం చ నటే రామత్వ
ప్రతీతిర్మిథ్యా ప్రతీతివిలక్షణా చేతి వాచ్యమ్ - సత్యమ్ - తస్య త
ద్వానీం తద్యథ్యమితి సమ్యక్త్వే బాధకరాహిత్యం మిథ్యా
త్వే చ బాధకమిత్యుక్తరూపే నటవిషయక ప్రతీతౌ తద్విశేష్యకా
దివిషయత్వాభావాత్ బాధకరహితత్వాభావాచ్చ తదుభయ
వైలక్షణ్యమవిరుద్ధమ్ - న చ రామత్వేనావగాహినీ ప్రతీతేరప్ర
తీత్యవగ్గత్వేన తద్వైలక్షణ్యావశ్యంభావేఽపి సావధారణ
ప్రతీతివైలక్షణ్యకథనమసఙ్గతమితి వాచ్యమ్ - అతిరిక్తస్య
తస్య చ తథాత్వేన సాదృశ్యప్రతీతావపి నిర్గళితత్వాన్తర
సంప్రతీత్యసఙ్గతయా తద్వైలక్షణ్యస్యాపి తత్ప్రతీత్యనురూప
ప్రతీతావవశ్యవాచ్యత్వాత్ - ఏవం చ సాదృశ్యప్రతీత్యాఽనవ
విషయీకృతేఽపి తేనైవ నటేన యథా కారణకార్యసహకా
రిణోఽభినయేన ప్రకాశ్యన్తే తథా కారణాదయో విభావాను
భావవ్యభిచారివ్యపదేశ్యాః భవన్తి - నను కథం నటేన విభావ
ప్రకాశనం కథం వా తేన తత్కార్యస్యోదాదిప్రకటనం తస్మిం
స్తత్కారణవిభావాద్యభావాదితి చేన్న — సేయం మమాఙ్గేషు సు
ధారసచ్ఛటా సుపూరకర్పూరశలాకికా దృశోః - మనోరథ
శ్రీర్మనసశ్శరీరిణీ ప్రాణేశ్వరీ లోచనగోచరం గతా ॥ అత్ర సే
యమిత్యాద్యర్థానాం ద్యోతకాని ప్రకాశితాని వచనానుభావానీతి
ప్రతీయన్తే - మమాఙ్గేష్వితి ఉపాత్తవచనేన దర్శనమాత్రేణ
[illegible]

త్వం సుకుమారానుభావ ద్వినిర్ణయముక్తం కాత్మ తేనకర్పూ
రకలాకీలాయాః ప్రథమలస్మిన్ధకీలలేహ్యాతయాః ప్రతీయమాన
త్వే - తాదృశ కర్పూరకలికా ఢీ తా లో క జేన నాయి
కాధరాలోచనానన్దకన్దలనకుతుకిత్వం ప్రతీయమానత్వేనసా
దృశమనోరథా ప్రపన్నాలిఙ్గనాదివిషయాభిలాషవిశేష నై
షా ౧ కరిణీకిః అత్యయ్యనంపర - అత్ర మనోరథానాంమ
నోరథత్రిధర్మత్వేఽపి మనసుఖితిగిరాణాం తద్విషయక మ
నోరథైర్నసుస్పర్శత్వాదాఽవ్యయోగవ్యవచ్ఛేదార్థకమ్ - అ
నేననిరన్తరమనోరథవిషయతా ప్రతీయమానా - హ్రీణస్య
త్వకేన హ్రీణానాం ప్రత్యుత్పత్తికరత్వం వ్యజ్యత ఇతి ధ్యే
యమ్ - ఏతాదృశానాం సంభోగశృఙ్గారవిషయాణాం మాల
మ్బనవిభావవిషయాణాం కావ్యానామనుసంధానబలాత్తథా
దైవ దహామతిరఘూదపలాయతనాత్రియావియుక్తస్య । అ
నిరళవిలోలజలదః కాలస్సముపాగతస్త్వాయమ్ ॥ అత్ర చకుల
ధ్వస్తలోచనయా తయా హసుత్ర దైవాద్దరదృష్టవశాద్వియుక్త
శ్చ నిబిడవలయానబలాహకో ఽయం కాలశ్చ సముపాగత ఇతి
చ తారాభ్యాం వియోగజలదకాలసముపాగమాభ్యాంయో ర్యాగ
మహాద్భుతత్వోఽవర్ణః ప్రతీయమానత - ఏతాదృశానాం
విప్రలమ్భశృఙ్గారవిషయాణాం ఉద్దీపనవిభావవిషయాణాం
కావ్యానామనుసంధానా న్నిజగుణకమనీయతాకారణత్వ కృ
హితార్థగుణనిశాపరీచినా ద్విభావానాం తాదృశ్యగుణని
కర్షైవనస్సన్నిధానాద్యభావేఽపితత్కార్యకారిణాం తోమాఖ్యా
దీనాం చ న కేవలం ప్రకాశన మ్యువసన్నమ్ ఏవం చ కావ్యానుస
న్ధానా ద్విభావస్య ప్రత్యక్షాదౌ హిమాఖ్యాదీనాం రోమాఞ్చాదిభి
ర్వ్యభిచారిణాం చో[illegible] తత్ప్రధవసంపాదకనస్యతా
వద్గోచరస్త్వితి ప్రతిపత్తృసహృదయేన వాచ్యప్రతీతిమతాం సహా
[illegible] తనప్రవృత్తిలయానామాదిశైర్యేషు ప్రతీతిసన్ని
[illegible] నానోఽనుమీయతే - నచ భావాదీనాం నచేత్య
ప్రతీత్యాదికం తత్త్వద్యనుమితిరితి వాచ్యమ్ - సహృదయా
[illegible]

ర్వానంతర భావరూపవిశేషదర్శనదశాయామపి నటిత
ద్ధమ్ - నటే రామత్వారోపేణ ప్రియత్వస్యానుశిష్టత్వాత్ - నటే
వం స్థాయిభావోఽనుమేయత్వేఽపి వ్యభిచారివచ్చమత్కార కారితా
నభ్యుపేతి వాచ్యమ్ - చమత్కారకారిత్వం తదభావేఽప్యా
నుమేయత్వనిబన్ధనం కింతు వస్తుస్వభావాయత్తమ్ - అతఏ
వానుమీయమానాపి కామినీహృదయాహ్లాదాయ ప్రభవతి -
తతశ్చానుమీయమానస్యాపి రత్యాదేరానన్దజననే ప్రకర్షకా
ష్ఠాగతం చమత్కారకారిత్వమవిరుద్ధమ్ - అనుమానంతు
రామోఽయం సీతాలక్షణప్రీతిప్రకర్షవిశేషాశ్రయస్తద్విభా
వాదిమత్త్వాద్వ్యతిరేకేణాహమివ - యద్వాతు స్వకాన్తావిష
యకప్రీతిప్రకర్షాశ్రయ ఇతి సాధ్యం తథాహమివేత్యన్వయీతి
ద్రష్టవ్యమ్ - అయమత్ర నిష్కర్షః - చతుర్విధప్రతీతివిలక్షణ
యా రామోఽయమితి ప్రతీత్యా విషయీక్రియమాణేన నటేన
కావ్యానుసంధానాత్ శిక్షాబలాచ్చాభినీతైర్విభావాదిభిస్సూ
చ్యమానోఽపి రత్యాదిరనుమీయమానస్సామాజికై
శ్చర్వ్యమాణో రస ఇతి - ఇతశ్చ సూత్రగతం సంయోగపదం వ్యా
ప్తిరూపసంబన్ధపరం నిష్పత్తిపదంచానుమితిరూపసామాజి
కచర్వణాపరమిత్యాహుః. భట్టనాయకాస్తు తటస్థీభూతన
టగతత్వేన రత్యాద్యనుమితౌ చమత్కారో న స్యాత్ యది చ
వస్తుసౌన్దర్యబలాద్యథా తథా వ్యుపస్థితౌ చమత్కారస్తథా
త్వాకారాదిపదాదపి ఉపస్థితౌ చమత్కారస్స్యాత్ కించ
తస్య పూర్వమనుపస్థితేర్వ్యతిరేకవ్యాప్తిగ్రహస్యాసం
భవాన్నానుమితిసంభవః - నచ రామోఽయం సీతాలక్షణత
త్యాశ్రయః తద్విషయకవిభావాదిమత్త్వాదితి రత్యాశ్రయత్వ
మేవ సాధ్యం రతిశ్చోపస్థితైవేతి న వ్యాప్తిగ్రహానుపపత్తిరితి
వాచ్యం తద్విశిష్టకథానాయకనాయికానిష్ఠవిభావాదిరత్యాశ్రయవిష
యత్వేనానుమితే రసోఽపి తదీయత్వపర్యవసానమితి వాచ్యమ్ - ఏ
వమపి రసాస్వాదనస్య ధారావాహిన రూపతాపత్తేః స్యాత్ సిద్ధ
సాధనేన పక్షతావచ్ఛేదకావచ్ఛేదేనానుమిత్యనన్తరానుమితయా
తస్యాంశభాగాత్ స్వదానన్తరానుమిత్యయా పునఃపక్షతాసంభ

వక్ష్యతి వాక్యమ్ - తస్యచ విగలితవేద్యాన్తరతయా తదాస్వాద
మధ్యకవేనుదయాత్ - నచతస్మిన్ నటే తాదృశ కర్తృత్వాద్య
నుమితస్యానన్తరం సామాజికాత్మని రసఉత్పద్యత ఇతి వాచ్యమ్ -
సామాజికే తజ్జనకవిభావాది సామగ్ర్యభావాత్ అతఏవ సామా
జికాత్మని రసోఽభివ్యజ్యత ఇత్యపి న్యాయ్యమ్ - తత్ర తదభివ్య
ఞ్జకవిభావాదిసామగ్ర్యభావాత్ - కించ విభావానుభావాదీనాం
రామాద్యపేక్షయా స్వాత్మ సాధారణానాం స్వస్య తదయోగ్య
యత్వాత్సాధారణీకరణం తదనన్తరమ్ అభిధా లక్షణాభ్యాం భి
న్నః కావ్యనాట్యయోర్భావకత్వాఖ్యో వ్యాపారోఽవశ్యమఙ్గీక
ర్తవ్యః ఇతరథా రామాద్యసాధారణానాం విభావాదీనాం సా
ధారణ్యేన ప్రతీతిర్న స్యాత్ తేనచ వ్యాపారేణ సాధారణీక్రియ
మాణస్స్థాయీ రత్యాదిస్సోఽరజస్తమోఽనభిభూతసత్త్వాభ్యుద
యోద్రేకాత్ప్రకాశమానోయ ఆనన్దస్తదాత్మికాయాస్సంవిదో
యా విగలితవేద్యాన్తరతా తత్తుల్యేన భోగాఖ్యేన వ్యాపారేణ
భుజ్యమానో రస ఇత్యుచ్యతే। తదయం నిష్కర్షః। కావ్య
నాట్యయోరభిధా లక్షణాభ్యాం భిన్నేన భావకత్వాఖ్యవ్యాపా
రేణ సాధారణీకృతో భోగాఖ్యేన వ్యాపారాన్తరేణ సహృద
యైర్భుజ్యమానో రత్యాదిస్స్థాయీ రస ఇతి - తతశ్చ సూత్రే
సంయోగపదం సాధారణీకరణపరం నిష్పత్తిపదం భోగపర
మిత్యాహుః. శ్రీమదభినవగుప్తాచార్యపాదాస్తు వక్ష్యమా
ణరీత్యా విభావాదిసాధారణీకరణభోగయోరుపపత్తావతిరిక్తవ్యా
పారద్వయకల్పనమయుక్తమ్ - కించాస్మిన్ పక్షే రసో విభా
వాదిభిర్జన్యతే జ్ఞాప్యతే అభివ్యజ్యతే వా - నాద్యౌ ద్వావుక్తత్వాత్ -
నాన్త్యః అభివ్యక్తేస్త్వయైవ దూషితత్వాత్ - తస్మాదేవం వ్యా
ఖ్యేయమ్ - సర్వేషాంహి శ్రోతౄణాం ప్రేక్షకాణాం వా నిత్య
సుఖాత్మకో రత్యాది స్థాయీ వాసనారూపేణాత్మని తిష్ఠ
తి - తతశ్చ ప్రౌఢకావ్యనాట్యయోః [illegible] స్థలే సహృదయానామా
దిభిః కారణైస్తచ్చేష్టాదిభిః కార్యైస్తదనుమితైశ్చిన్తాద్యై
[illegible] సహకారిభిశ్చ స్థాయీభూతరత్యాద్యనుమానే పునః
పునశ్శీలనేన ప్రజ్ఞాతిశయవత్తాదృశానాం సామాజికానాం

కావ్యేషు సంబద్ధైర్నాట్యేష్వభినేతృభిరాకారైర్వ్యాసమా
త్తా నాస్థితస్య రత్యాదేః స్థాయినో విభావన మఙ్కురణకార్య
ణం క్రియతే తాదృశైః కార్యైరనుభావనమనుభవవిషయతా
నీతా క్రియతే - సహకారిభిర్వ్యభిచారిభిః విశేషేణాభిముఖ్యే
న చరణం సఞ్చారణం సుప్రకటత్వం క్రియతే - అతఏవ కావ్యేనా
ట్యేచ కారణాదయో విభావాదిశబ్దైర్వ్యపదిశ్యన్తే - తేచ విభా
వాదయః కావ్యేషు నాట్యేషుచ సాధారణ్యేనైవ ప్రతీయన్తే
నతు మమైవైతే శత్రోరేవైతే తటస్థస్యైవైతే ఇతి సమ్బన్ధవిశే
షస్వీకారేణ - నాపినమమైవైతే నశత్రోరేవైతే నతటస్థస్యైవై
తేఇతి సంబన్ధవిశేషపరిహారేణాపి ప్రతీయన్తే - తథాహి — శ్రు
ష్యద్వృదమవాప్య కేళికలయా సాదుగ్ధాయా దూరస్థయా కాన్తేన
స్ఫురితాధరణవత్పదం భ్రూసంజ్ఞయాఽఽయాచితే । ఆచ్ఛాద్య
స్మిత పూర్ణ గణ్డఫలకం చేలాఞ్చలేనాననం మన్దాన్దోలిత కుణ్డ
లశ్రుతికయా తన్వ్యావిధూతం శిరః ॥ ఇత్యాదికావ్యేషు యఏతే
నాయికాదయ ఆలమ్బనవిభావాయేచ పుష్పవృన్తాదయ ఉద్దీ
పనవిభావాయేచాధరస్ఫురణాదయోనుభావాయేచ తదభివ్య
ఞ్జితౌత్సుక్యాదయో వ్యభిచారిణశ్చ నహి తే మమైవైత ఇత్యా
సమ్బన్ధవిశేషపరిహారం నియమం వా పురస్కృత్య ప్రతీయన్తే
కిం తు సాధారణ్యేనైవ తతశ్చ కావ్యశ్రవణనాట్యాభినయేన
విభావాదీనాం సాధారణ్యేన ఉపస్థితౌ తద్బలాత్తత్కాలే సా
మాజికానామహమితి పరిమితప్రమాతృతా విగలతి వేద్యాన్తర
సమ్పర్కశూన్యసాధారణరూపః ప్రమాతృభావశ్చోన్మిషతి - త
థోన్మిషితప్రమాతృభావైశ్చ సామాజికైః స్వస్వాత్మని సూ
క్ష్మరూపేణావస్థితో జ్ఞానవత్స్వరూపో రత్యాది స్థాయీ విభా
వాదిప్రతీతిప్రబలేనైవ సమావిర్భూతః సాధారణ్యేన గోచరీక్రి
యతే - నచాన్యస్య స్థాయిభావాది సాధారణ్యాత్ కథమన్యస్య
స్థాయినస్సాధారణ్యమితివాచ్యమ్ - వ్యఞ్జకస్యసాధారణ్యాద్వ్యఙ్గ్య
స్యాసాధారణ్యానుపపత్తేః - నచసాధారణ్యేన ప్రతీతానా
మస్యమితివాచ్యమ్ - సహృదయహృదయసంవాదస్యైవ సా

నత్వాగ్న నచ జ్ఞానాభిన్నస్య స్థాయినః కథం జ్ఞానగోచర
తా విష్వగ్విషయిణావస్యభేదగత్వాద్వతి వాచ్యమ్ - జ్ఞా
నాభిన్నస్యాప్యస్య [illegible] స్థాయినో౽పి ప్రకాశమానత్వాద
నేకవ విషయతోపచారాత్ - నచైతాదృశ స్థాయిని కిం ప్ర
మాణమితి వాచ్యమ్ - చర్వణైవ ప్రమాణమ్ - నచైవమభివ్యక్తస్థాయి
నశ్చర్వణాచర్వ్యతేతి వాచ్యమ్ - విభావాదిజ్ఞానసంవలనదశాయా
మేవ తస్యాభివ్యక్త్యభ్యుపగమేన తజ్జ్ఞానవిరహదశాయాం
తన్నివృత్తేరభ్యుపగమాత్ - నచైవం విభావాదీనాం తదభి
వ్యక్తిహేతుత్వే స్థాయినస్తే పృథగనుభూయేరన్ తతశ్చ రస
స్య సంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యత్వవిరోధః భావసంవలిత ఏవ
స్థాయ్యనుభవ ఇష్యతే చ విభావాదీనాం వ్యఞ్జకత్వానుపప
త్తిరితి వాచ్యమ్ - యద్యపి విభావాదయః ప్రథమం శబ్దేనాభిహి
తేన వా ప్రత్యేకం జ్ఞాయన్తే [illegible] యథా పానకరసే శ
ర్కరామాధుర్యం మరీచఫలరసాస్వాదకత్వాది [illegible]
[illegible] చానపహ్నుతమిథస్సమత్కారాతిశయమనుభూయన్తే
తథా తే విభావాదయస్స్థాయినా సంవలితా అనపహ్నుతమిథ
స్సమత్కారమనుభూయన్త ఇతి అస్తి క్రమస్తథాపి యథా
[illegible]నిశ్రవణవాప్తిస్మరణపరామర్శ [illegible]మితీనాం క్రమ
[illegible]త్వేపి [illegible]మితీనాం ఝటితిత్వానుమిత్యుదయాత్ క్రమో
న లక్ష్యతే తథాత్రాపి విభావాదిప్రతీతీనాం విభావాదిసంవలిత
స్థాయ్యనుభవస్య చ ఝటితిత్వాత్ క్రమో న లక్ష్యత ఇత్యసం
లక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యత్వమవిరుద్ధమ్ ఏవం పానకరసన్యాయేన వి
భావాదిసంవలితతయా చర్వ్యమాణస్థాయీ నటే రామాదిప్ర
తీతిదార్ఢ్యాత్ [illegible] యథా యథా చర్వణా [illegible]
[illegible] ప్రకృతే తథా తథా హృదయం ప్రవిశన్ని
[illegible] సర్వాఙ్గమభివ్యాప్య [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

కార్యత్వమేవ తత్ర ప్రసిద్ధం తత్రాపి విభావాద్యుక్తిరూపాత్ప్రాక్ సుఖాదేర్వ్యక్తేరనుభవసిద్ధత్వాద్వాచ్యం - నచైవమేకఏవరసస్స్యాత్సుఖాత్మకస్య స్థాయినఏకత్వాదితి వాచ్యమ్ - విభావాదిభేదేనభవత్యవస్థితేః - నచైవం కరుణాదావపి ప్రతిపత్త్యనుపపత్తిరితి వాచ్యమ్ - లోకేహి స్వరూపతో యస్మాద్యదుత్పత్తిస్తస్మాదిష్టజ్ఞాయమానాత్తదుత్పత్తిః కస్యచిద్భావాద్యదిత్యవిరోధః తదయం నిష్కర్షః - సామాజికేషు నిత్యసుఖాత్మకస్స్వాత్మరూపేణ స్థితస్స్థాయీ శబ్దేనాభినయేనవా విభావాదిషు ప్రత్యేకం ప్రతీయమానేష్వప్యపరాద్యవస్థాం ప్రాప్తశ్శబ్దాదినా సాధారణతయైవ ప్రతీతైస్తైర్విభావాదిభిరభివ్యక్తతయా స్వయమపిసాధారణతయైవ పానకరసన్యాయేనవిభావాదిసంవలితతయాచర్వ్యమాణశ్చమత్కారైకఘనశ్శృఙ్గారాదికో రసఇతి - నను విభావాద్యన్వయవ్యతిరేకానువిధాయినో రసస్యానిత్యత్వమేవ యుక్తమితి చేన్న - తథాసతి విభావాదినాశేఽపి తస్యనాశాప్రసంగాత్ - నచాన్యత్ర ద్విత్వాదివన్నిమిత్తనాశనాశ్యతేతి వాచ్యమ్ - తత్రాపి సంఖ్యాయా నిత్యతయా అపేక్షాబుద్ధేర్వ్యఞ్జకత్వమాత్రేణాభ్యుపగమాన్నిత్యసుఖాతిరిక్తస్య రసస్యానభిధానేన తస్య కార్యత్వాయోగాచ్చ - నచ తర్హి జ్ఞాప్యోఽస్త్వితి వాచ్యమ్ - స్వాత్మరూపేణ స్థితస్య స్థాయినస్సాక్షాత్కారతయా ప్రతీతస్య విభావాద్యుపయోగేన పూర్వంసిద్ధస్యతస్యవహ్న్యాదివదభావేన జ్ఞాప్యత్వానుపపత్తేః - నచైవం సిద్ధస్యైవ ఘటాదేర్దీపాదివ్యఙ్గ్యతేతి ప్రాగసిద్ధస్యతస్య కథంవిభావాదివ్యఙ్గ్యతేతి వాచ్యమ్ - విభావాదిసంవలితతయా చర్వ్యమాణతస్య వ్యక్తిత్వలౌకికత్వేన వ్యఙ్గ్యత్వస్యాభ్యుపగమాచ్చర్వణీయతయా తస్యప్రకటమానత్వాత్ - నచ కారకజ్ఞాపకభిన్నత్వాద్భావః తస్యతదంవ్యఞ్జకత్వం నక్వాపి దృష్టచరమితి వాచ్యమ్ - అన్యత్రాప్యదృష్టత్వేఽపి తదస్వరూపస్య కార్యత్వజ్ఞాప్యత్వానుపపత్తేస్తస్యప్రతీతేశ్చ సర్వానుభవసిద్ధతయా ప్రకటమానత్వేనాత్రా తదీయాపి ద్వయవ్యఞ్జకస్య కల్పనాయాస్సమ్యక్త్వాత్ - ప్రత్యక్షానస్య

తత్కారణస్య లౌకికత్వసిద్ధ్యాపత్తేః · న చ తర్హి రసస్య
కార్యత్వవ్యవహారానుపపత్తిరితి వాచ్యమ్ - చర్వణాయాః కార్యతయా
రసస్యాపి వ్యక్తినివృత్త్యా కార్యత్వవ్యవహారోపపత్తేః - ఇ
యం చ రసప్రతీతిః ప్రత్యక్షాదిప్రమితేర్విలక్షణైవ తస్యాః ఘ
టపటాది బాహ్యపదార్థవిషయతయా లౌకికత్వాదస్యాశ్చా
త్మనిత్యసుఖప్రకాశరూపత్వాత్ తద్యోగిత్వమితతయా
ప్రాప్యత్వభిన్నతయా జగదధ్యక్షయన్తి యోగినస్తజ్జ్ఞానాదపీయం
విలక్షణా తాదృశయోగిజ్ఞానస్య తాటస్థ్యేనైవ జగదవభాస
కత్వాదస్యాశ్చ స్థాయ్యభిన్నతయైవ విభావాదివిషయత్వాత్ త
దనుభవమిత్యాద్వైతీయాత్మ రూపం ప్రత్యవసిత యోగిజ్ఞానాద
పి విలక్షణేయం తాదృశయోగిజ్ఞానస్య వేద్యసంస్పర్శరహి
తత్వాదస్యాశ్చ విభావాద్యపరామర్శప్రధానత్వాదతో లోక
విలక్షణేయం రసప్రతీతిః ఏవం చైతాదృశాలౌకికప్రతీతిప్రకా
శరూపత్వేన రసస్య జ్ఞాప్యత్వ వ్యవహారో భాక్త ఔపచారిక ఏవ-
న చ తస్య ముఖ్యం జ్ఞాప్యత్వమస్త్వితి వాచ్యమ్ - కింతజ్జ్ఞా
పకం - నిర్వికల్పకం సవికల్పకం వా - నాద్యో రసప్రతీతేర్విభా
వాదిసంవలనావగాహితయా నిర్వికల్పకత్వానుపపత్తేః । నా
ప్యన్త్యః సవికల్పకవిషయత్వే రసస్య సవికల్పకాన్తర విషయ ఘ
టాదివద్వర్ణనైక సారతా లోకోత్తరానన్దరూపతా స్వసం
వేదనమాత్రసిద్ధతా చ న స్యాత్ - న చైవమితరనిషేధస్యేతరవి
ధానాన్తరీయకతయా రసప్రతీతేర్నిర్వికల్పకభిన్నతయా సవి
కల్పకత్వం సవికల్పకభిన్నతయా నిర్వికల్పకత్వం చేత్యుభ
యాత్మకత్వం విరుద్ధమాపద్యేతేతి వాచ్యమ్ · ఉభయాత్మకస్య
మపి పూర్వవల్లోకోత్తరతామేవ తస్యాభివ్యనక్తి న విరోధమ్ ·
తద్ధితస్వప్రకాశాత్మస్వరూపసంవిదస్తృతీయకోటిరపి స
న్త్యనుభయాత్మకత్వాదపి నోభయాత్మకత్వమిత్యవసేయమ్ - తత్ర
మాత్రాంగత్వం సంయోగపక్షే సంవలనపరమ్ - నిష్పత్తిపదం చా
భివ్యక్తిపరమ్ - యద్యపి కావ్యనాట్యేఽపి విభావాద్యనుసం
ధానవేలా స్థాయిభావానాం సుఖవిశేషజనకత్వేన సవిక
ల్పకత్వవ్యవహారః - తథాపి పరమార్థతో నాన్యథా

స్యానుభావ్యత్వమపర్యవసానమ్ . తతశ్చైతదతిరిక్తస్య స్థా
యిభావస్య గౌరవాద్విభావాది సంవలితతయా అభివ్యక్త
మాత్రస్వరూపం సుఖమేవ రసోఽనుభూయత ఇత్యాహుః.

నను మాత్రేభ్యో విభావాదీనాం మిలితానాం విధానే ఽయు
క్తిః. ప్రత్యేకమేవ తేషాం రసాభివ్యక్తిసమర్థత్వాత్ . అతో
విభావైర్వా వ్యభిచారిభిర్వా శృంగారాదిరసనిష్పత్తిరేవ
కర్తవ్యమితి చేన్న . తేష్వమేకైకస్యానేకరససాధారణతయా
నైకాన్తికత్వేన మిలితానామేవ రసాభివ్యఞ్జకత్వాత్ . తథా
హి. వ్యాఘ్రాదయో హి భయానకస్యేవ వీరాద్భుతరౌద్రా
ణామపి విభావాః కస్యచిత్ కిల వ్యాఘ్రాత్ [illegible] ప్రమాదో [illegible]
[illegible] కస్యచిత్ క్రోధః దృశ్యతే అన్యస్య కుతూహ
లవిస్మయౌ తే ఇతరః క్రుధ్యతీతి నైకాన్తికమైకాన్త్యమ్.
తథా అశ్రుపాతాదయ శ్శృంగారస్యేవ కరుణభయానక
యోరప్యనుభావాస్తథాహి - యథా శృంగారేఽనుభావ స్తథైవా
శ్రూణి ముఞ్చతి - తథా పరః పరదుఃఖేన శోచన్నశ్రూణి ముఞ్చతి - భ
యానకస్పర్శాదంగాద్భయాదశ్రుముఞ్చతీత్యనుభావానామనై
కాన్త్యమ్. తథా చిన్తాదయ శ్శృంగారస్యేవ వీరకరుణభయా
నకానామ్. తథాహి - యథా విప్రలమ్భే చిన్తా తథైవాన్యా
న శోకేన భయేనాపీతి వ్యభిచారిణామనైకాన్త్యమ్ - తతశ్చ
విభావాదీనాం ప్రత్యేకమనేకరససాధారణ్యాన్నైకైకమాత్రా
దేకస్యాపి రసస్యాభివ్యక్తిరితి మిలితానాం గ్రహణమ్ - సుమిలితానా
మపి యత్ర సాధారణ్యం యథా శృంగారరౌద్రయోరస్త్రాణ్యా
హ్యేవ కామినాః క్రుణపత్వేన చ శాన్తత్వేన చ పరివ్రాట్సా
మకయోః ప్రతిభి విషయతా [illegible] రసవిభావత్వ మపి
తస్యైకయానుభావత్వం వినా [illegible] వ్యభిచారిత్వం చ
తత్రైకం [illegible] మితి చేన్మన్యతే - తత్రైకమపి తస్యాసాధారణ
స్యాసాధారణమన్యం వ్యభిచారిణమనుతాపం చాశ్రిత్య రస
[illegible] రసాభివ్యక్తిరిత్యాహుః - ననూభావాదీనాం ప్రత్యేకమపి ర
సాభివ్యఞ్జకత్వం దృశ్యతే - తథాహి — వియదలిమలినాంబుగర్భ
మేఘం మధుకరకోకిలకూజితైర్దిశాం శ్రీః । [illegible]

ణాదిష్వర్థేష్వ — ప్యనితి పరవయిత్రి ప్రసీద ముగ్ధే। ఇయం
ధారాధిరూఢమానతయా ప్రసాదకాలానభిజ్ఞాం కాముకీ ముగ్ధాం
ప్రతి ప్రసాదం నైతు కామాయాఽస్య భార్యేత్యుక్తిః। ముగ్ధే అనభి
జ్ఞానభిజ్ఞే ప్రసీదేనాఽఽనతమవ ప్రసాదావసరః। కుతః। నభో
ముత్సార్యతే జలగర్భ మేఘదన్తురితం మేఘస్య విశేషణద్వ
యమాహాద్దీపకతాధిక్యం ద్యోత్యతే। గర్భాధ్రమరాణాం మా
లానాంచ మాలతీవిటపానాం శిఖాగ్రాభిశయాఽఽభ్యుత్థీతే। వర్ణ
స్త్ర ఇవ వసానస్యాపి కోకిలరుతం కలినమ్మకమవేతి న కాలవిలో
ధ ఇతి ధ్వన్యతే। భూమిర వ్యభిచారాద్రవ్యాభిషాషాణ దా
రుణా వతీ। పస్యోర్వియతి డిత్థు దివినా చ భూష్యాపి నిధాతుం నశ
క్యతే। మారేపరాం ప్రాణధారణకథేతి వ్యజ్యతే। యాదిక
ప్రాణాగ్నస్త్రాణాయ మానోన్నతం ప్రియాయ। నద్రష్టుముచ్ఛ్వాసా
తి మన్యసే తదపి నాస్తి। యతోఽయం ప్రణతిపరశ్చ। అత్ర
పలం దయిత ఇత్యాలమ్బనవిభావో వియదిత్యాద్యుద్దీపన వి
భావశ్చ విభ్రమోఽనఘ్రాణ్యనుభావ వ్యభిచారిణా పుష్యతా చారిత్ర
హాభివ్యక్తిః అతోఽత్ర విభావమాత్రస్య రసాభివ్యఞ్జకతా ద్యో
త్యతే। తథా — పరిమృదితమృణాలీమ్లానమఙ్గం ప్రవృత్తిః క
థమపి పరివారప్రార్థనాభిః క్రియాసు। కలయతి చ హిమాం
శోర్నిష్కలఙ్కస్య లక్ష్మీమభినవకరిదన్తచ్ఛేదకాన్తః కపోలః॥
శరీరమభిరతసన్తాపవశేన పరితో మృదితమతి సద్వల్ గ్లానమ్। అ
నేనవై వర్ణ్యరూపోఽనుభావో వ్యజ్యతే। ఆహారాద్యభిక్రి
యాస్వపి పరివారప్రార్థనాభిరేవ ప్రవృత్తిర్న తు స్వత ఇతి
ప్రవృత్తిర్యావైన స్మృతిరూపః ప్రకర్షరూపో వాఽనుభావో
ద్యోత్యతే। వ్యభిచారిణాయాస్తు రత్యైవా ప్రత్యక్షత్వాత్। క్రి
యామాన్ద్యస్య చ ప్రత్యక్షత్వాద్ వ్యభిచారిత్వస్య ప్రాక్ర్తాభావస్య
హానుభావానన్తరత్వం వేత్యాహుః। తద్వ్యక్తిస్తు గమ్యతే। దన్త
శతవిలోకనే నిష్కలఙ్కస్య హిమాంశోర్లక్ష్మీం కలయతీత్యనేనాపి
వర్ణ్యత్వం విశద్ధమ్ ఏవమనుభావమాత్రం విలక్షణోఽపి రసాభివ్య
క్తిరపి కేవలా। తథా — దూరాదుత్సుకమాగతే వివలితం సంభాషి
ణి స్ఫారితం సంశ్లిష్యత్యరుణం గృహీతవసనే కోపాఞ్చితభ్రూ

గమ్ । మానివ్యాకరణానతివ్యతికర బాష్పప్రపూర్ణం
నాట్యఘూర్ణితమపి ప్రవిష్టచతురం జాతా గప్రేమపి-
మారిపిరియుద్దృష్టి సత్యాత్యేకం ధ్యవత్యప్రాత్యేకం చేతనత
త్వత్రాపి తదభివ్యఞ్జకవ్యాపారవ జ్ఞాతమితి యావత్ । అ
తాత్పర్యం స్ఫుటన్. అగతేవివలితమితి లజ్జా-సంభాషిణిస్ఫారిత
ముత్ఫుల్లమితి హర్షః ఆక్షిప్యత్యరుణమితి కోపః- భ్రూసంకోచ
నినానూయా బాష్పప్రపూర్ణతయా ప్రసాదవతి వ్యభిచారి
ణామేతాని నిబద్ధనమ్ । యద్యపి ప్రసాదోసవ్యభిచారిణ త
రంగితస్తథాపి తేన స్వహేతుభూతా రతిరుపలక్ష్యతే శాస్త్రా
ర్థానుసన్ధానే సాహిత్య నిర్ధారణా హి మతిరత్రాపి ప్రసాదాస్త్రా
మాన ఇతి మతన శాస్త్రానుసన్ధానేన ప్రాప్యమాణతో యతశ్చ
తః ప్రసాద ఎవోదితః ఇత్యర్థనిర్ధారణావశ్యంభావాత్ తాత్పర్యముః
ఏవం చాత్ర వ్యభిచారిణామేవ వ్యఞ్జకత్వం దృశ్యతే । తతః క
థం మిలితానామేవ వ్యఞ్జకతేతి సూత్రాదారోక్తం సఙ్గచ్ఛత ఇ
తి చేత్ సత్యం తథాప్యేతేషాం విభావాదీనాం రసాన్తరసాధా
రణ్యాభావే నాసాధారణత్వాత్ స్వానుకూలే రసే తద్వ్యయాత్ ఏవ
త్రైవ రసవ్యఞ్జకతా నతు ప్రత్యేకం రసప్రతీతేర్విభావాది త్రిత
యసంవలితత్వాయివిషయత్వస్వాభావ్యాత్ । నన్వేవం కార్య
స్యైకస్య ధర్మాణాం యథా కార్యమన్యయనాదిప్రతీత్యను
రోధేనానుపాత్తా అపి విభావాదయోఽనుమిత్యాక్షేపేణోపస్థి
తా రసప్రతీతౌ విషయా ఇత్యుక్తం స్యాత్ తత్ర కష్టకల్పన
యాపత్తిర్వక్ష్యమాణో దోషః ప్రసజ్యేతేతి చేన్న-
యత్రేత్యనుభావవిభావయోరుపాత్తయోరపి ప్రణిధానగమ్య
త్వం తత్ర ప్రతీతివిలమ్బేన దోషస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । అత్ర
నానుమితేరాత్మపరస్పరా సంభవరసావగీత్వేన ప్రతీత్యవిశ
వ్యాపకత్వాత్ముః । అన్యేతు విభావాదీనామసాధారణ్యే ప్రత్యేక
త్వం వ్యఞ్జకత్వసంభావనాదితరాక్షేపకల్పనాయుక్తా । వ్యఞ్జ
నావసాయకత్వ తద్విశేషితదానాపాదకత్వే నాదోషత్వాత్ । అ
త ఏవ మాధ్యాహ్నిక దీపప్రకాశాది వ్యఞ్జకభేదేఽపి వ్యఙ్గ్యభే
దాభావాదో రసాభివ్యక్తిషు తృణారణిమణ్యాదివన్న తదా

శ్చ్యవన్తే కార్త్స్న్యేన సన్దోహమిత్యాహుః - తథా సాయాస్య
లక్షణస్తు రసత్వమాహ - నవరసత్రిమార్గాశ్రయైః రససంజ్ఞకైః తా
వచ్ఛేదకత్వేన తత్ప్రసిద్ధేః - తస్య బాధకాభావాత్ భావాదిరపి ఉ
పాధిర్వేత్యాహుః .

అథ ప్రస్తావసఙ్గతయా రసం విభజతే -

శృఙ్గారహాస్యకరుణా రౌద్రవీరభయానకాః । బీ
భత్సాద్భుతసంజ్ఞౌ చేత్యష్టౌ నాట్యరసాః స్మృతాః ॥ ౧౨.

అత్ర నాట్యరసా ఇతి వాచ్యే యన్నాట్యగతానాం తత్కార్యేష్వ
పరాపి రసోఽస్తీతి ద్యోతయితుమ్ - తథా చ నాట్యేఽపి నరాణాం
చమత్కారకారిణోఽష్టావేవ రసాః శాస్త్రేషు యస్మాత్స
మత్కారిత్వమతస్తేషామేవోపనిబద్ధస్స్వభావ ఇతి తాత్ప
ర్యమ్ - శాన్తోఽపి నాట్యే పోష్యస్వయం .

తత్ర శృఙ్గారం లక్షయతి -

స్థాయీ రతిర్యత్ర స శృఙ్గారరసస్స్మృతః ॥ ౧౩

రతిర్నామ యోయం రసో యస్య విషయః ప్రీతిః ఏకైవ నిత్య
స్సుఖవిశేషస్సర్వేషు రసేషు స్థాయీతి పక్షే తత్ర ద్విధా
విభిరఙ్కురాదరాగిణీ యమానం నిష్కాన్తం సుఖమేవ రతిహాసాది
సంజ్ఞాం లభతే - తత్ర విభావాది సంవలితతయా చర్వ్యమాణ
స్తత్రైవ శృఙ్గారహాస్యాదిరససంజ్ఞాం లభత ఇతి తాత్పర్యమ్.

తమేవ శృఙ్గారం విభజతే -

సమ్భోగవిప్రలమ్భాత్మా శృఙ్గారో ద్వివిధో మతః ॥ ౧౪.

తత్ర సమ్భోగం విభజతే -

సమ్భోగోఽత్రాలిఙ్గనాదిభేదాద్యద్యప్యనేకధా ।
తథాపి కామినీకాన్తారబ్ధభేదాద్ద్విధా మతః ।
యథా యథా కిరత్యేషా కటాక్షవిక్షేపం ప్రియః ।
తథా తథా వహత్యేష సాన్ద్రీ[illegible] ॥ ౧౫.

తత్ర సమ్భోగో యద్యపి నాయికానాయకయోః పరస్పరా
లోకనసమ్భాషణాలిఙ్గనచుమ్బనాదిభేదాదనేకవిధస్స్యా
దపి - తథాపి తదవాన్తరభేదానామానన్త్యాత్ప్రతిగణయితుమ
శక్యతయా ప్రాధాన్యతో నాయికారబ్ధో నాయకారబ్ధశ్చేతి ద్వి

ఋద్ధిః తత్ర యథా నాయకస్యధర్మః నాయికారబ్ధస్య ఆరబ్ధస్య ధర్మా
నాయకారబ్ధస్య సమ్భోగాదిస్థ వ్యః । తత్ర నాయికారబ్ధే నా
యక ఆలమ్బన విభావః । కటాక్షవిక్షేపాదిరనుభావః । తదనుమిత
మౌత్సుక్యం వ్యభిచారి । నాయకారబ్ధే తు నాయికాలమ్బ
న విభావః । రోమాఞ్చాద్యనుభావః । తదనుమిత మౌత్సుక్యం వ్యభి
చారీతి ద్రష్టవ్యమ్ । యథా వా — శూన్యం వాసగృహం విలో
క్య శయనాదుత్థాయ కించిచ్ఛనైర్నిద్రావ్యాజముపాగతస్య సు
చిరం నిర్వర్ణ్య పత్యుర్ముఖమ్ । విస్రబ్ధం పరిచుమ్బ్య జాతపుల
కామాలోక్య గణ్డస్థలీం లజ్జానమ్రముఖీ ప్రియేణ హసతా బా
లా చిరం చుమ్బితా ॥ అత్ర వాసగృహం శూన్యం విలోక్య శయ
నాచ్ఛనైః కించిదుత్థాయ ప్రియస్యానురాగశోధనాయ కపట
నిద్రాముపాగతస్య పత్యుర్ముఖం సుచిరం నిరీక్ష్య విస్రబ్ధం
పరిచుమ్బ్య జాతపులకాం పత్యుర్గణ్డస్థలీమాలోక్య నమ్రము
ఖీ బాలా హసతా ప్రియేణ చిరం చుమ్బితేతి వాచ్యార్థః కస్య
చిద్భావుకస్య సహృదయమాత్రవిదాం గోచరః । శూన్యవాసగృహ
విలోకనముత్థానస్య ఉత్థానం ముఖనిర్వర్ణనస్య తచ్చ పరిచు
మ్బనస్య తచ్చ పులకోద్గమస్య తదవలోకనఞ్చ లజ్జాయాః సా
చ ముఖావనతేః సా చ ప్రియకృతచుమ్బనస్య కారణభావమాలమ్బ
తే ఇత్యర్థాన్తరైః ప్రతీయమానాలంకారాణాం గోచరః ధ్వ
న్యధ్వని వాస్తు సమ్భోగశృంగారస్య సర్వజ్ఞైక వేద్యమాత్రస్య ::
తథాహి శూన్యమితి పదేన తయా చుమ్బనయోగ్యతా వాసగృ
హమితి నిర్జనత్వాది సామగ్రీ సమగ్రతయోద్దీపకతా విలోక్య
ఇతి విలోకనస్య పౌనఃపున్యలక్షణో విశేషస్తేన చ మూర్ధ్నా
యః కించిదుత్థాయేతి పూర్వకాయమాత్రేణ శయ్యాపరిత్యా
గః తేన చ నాయకోరుసన్ధానిరోధకాణ్డతాశఙ్కా తస్మిన్నిత్యస్య
స్థానే ఊరుసంశ్లేష పత్యురుత్థానభీరుతా ఉపాగతస్యేతి
మిథ్యానిద్రా పునః పునః ... చ ... నిద్రా
... తయా చుమ్బితుం ముహుః కాంక్షితమితి ...
... సుచిర నిర్వర్ణనా ...
... ...

ప్రాగేతన నైపుణ్యం తదత్యంతం తాదృశత్వమాత్రం తదుభ-
య్యముత్కర్షో స్త్రీత్వం విశ్రబ్ధమస్యాః తన్వ్యాః కాంతాయాః కి
తాకార్ష్ణ్య పరిచుమ్బ్యేతి చుమ్బనస్య కరణత్వాత్ వ్యస్త్యస్య కా
వ్యత్రిర్గాత్రపులకాదితి పులకాదానుభావాదిత్యర్థః అత
శ్చేతి తత్పదవలోకనమాత్రేణాద్యయమర్థో నయనోన్మీలనత
దనిత పులకిత్యయమర్థః తేన లజ్జాదిభయాదస్య ముఖా
వనమేఽపి నహ్యంతస్త్యంగతు లజ్జయైవ స్వయం నతముఖస్థితః
తత్వ్యంతి పాశ్చాత్యదర్శస్య ప్రియోగతి ప్రతివిదా కార్త్స్న్యేన
తస్యార్థక పైత్రము విషయత్వం హాసతేతి తదనురాగ లజ్జా
నతస్య హర్షాతిశయా భావేతి చుమ్బనే పర్యాప్తకత్వం
చిరమితి యావతానమయైన లజ్జామవధూయ సమ్భోగ శ్రీ
ప్రాకాష్టాకారః తావతా లం చుమ్బితేతి వ్యజ్యతే. అత్ర విశ్ర
బ్ధపరిచుమ్బనాన్తం శృఙ్గారస్య నాయికారబ్ధత్వం ప్రియోగ
హాసతేత్యాదౌ నాయకారబ్ధత్వం చ. తేన సమ్భోగశృఙ్గార
ద్వయమపి హాభివ్యజ్యతే. అత్ర నాయకవిషయరతేర్నాయి
కైవాలమ్బనవిభావః. శూన్యవాసగృహాదిరుద్దీపనవిభావః.
కించిదుత్థానాదిరనుభావః. తదనుమితా త్రపాదయో వ్య
భిచారిణః. నాయికావిషయరతేర్నాయికైవాలమ్బనవిభా
వః హాసోఽనుభావః తదనుమితహర్షాదయో వ్యభిచారిణ ఇతి
ధ్యేయమ్. అత్ర సమ్భోగస్య ద్వయారబ్ధత్వేఽపి ప్రాధాన్యే
న నాయికారబ్ధత్వాన్నాయికారబ్ధస్యైవేదముదాహరణమి
త్యలమ్. ద్వయోరపి నాయకారబ్ధో యథా — త్వం ముగ్ధాక్షి వినైవక
ఞ్చులికయా ధత్సే మనోహారిణీం లక్ష్మీమిత్యభిధాయిని ప్రియ
తమే తద్వీటికాసంస్పృశి. శయ్యోపాన్తనివిష్టసస్మితసఖీనే
త్రోత్సవానన్దితో నిర్యాతశ్శనకైరలీకవచనోపన్యాసమా
లీజనః. హే ముగ్ధాక్షి త్వం కఞ్చులికయా వినాపి ఏవ మనో
హారి. మనోహారిణీం లక్ష్మీం ధత్స ఇతి అభిధాయిని ప్రియతమే
తద్వీటికాం సహో బన్ధనగ్రన్థిం సంస్పృశతి సతి రిరంసావిర్భా
వన శయ్యోపాన్తనివిష్టసస్మితరాధయా సఖీనాయికా తస్యా
నేత్రోత్సవనేత్రోల్లాసనానన్దిత ఆలీజనోఽలీకవచనా

తస్యార్థమ్ — దశరథస్తాన్యాంశ్యతి స్వపాకారస్యపట్టలీమ్-తదు పాంకారయిష్యామియా కాథ్యాం స్వైరమాస్యతామ్ ఇత్యాదిక తాన్యదావ్యధావోవచసాం చవ్యాస్తో యత్ర కియాయాం నా యథాభవతి తథాశసై లేశైక తోయగకర్ణమానస్య శబ్ద- వపాత్యాల్ నిర్యాత ఇత్యత్రైనాయికా విషయక రతేర్నాయ కాలవ్యసం తద్వికా స్వకానాదిక మనఃభావః అభిధాయి వి వగన్యితి అభిధాన సంస్పర్శనయోకేక కాలస్వ ప్రతితె ప్రదనుమిత కాలాతుపర్వ లక్షణమాత్యైక్యం వ్యభిచారితి తే ప్యాగోవ్యద్యతే ....విప్రలమ్భం లక్షయతి-

> అభిలాషవియోగేర్ష్యాప్రవాసైశ్శాపతః పు
> సంస్పృష్టో విప్రలమ్భః పఞ్చధా పరికీర్తితః ॥౧౭౩.

తత్రాభిలాషహేతుకం లక్షయతి -

> ప్రాక్సఙ్గతయోర్యూనోరనురాగేఽపి జాగ్రతి।
> అయోగః పారతన్త్ర్యాద్యైర్విప్రలమ్భోఽభిలా
> షః। భూయోఽపి కిం ను పశ్యామి ప్రియం మన్మథస
> న్నిభమ్॥౧౭౪.

పూర్వసఙ్గతి విరహితయోర్నాయకయోరనురాగే సమగ్రేఽ పి పారతన్త్ర్యాద్దైవాద్వా కుతోఽపి హేతోరసఙ్గమోఽభిలా షహేతుకో విప్రలమ్భః- అయం చ పూర్వవద్ద్వివిధః - నాయి కాకర్తృకో నాయకకర్తృకశ్చేతి - తత్రాద్యస్యోదాహృతం పీయూషదా నాదౌ ద్వితీయో యథా — ప్రియతమాః ప్రియయస్యైతిఖ్యాతిచయాదుద్వాష్పరాగోదయా స్త్రా ప్తా ముగ్ధదృశో విసర్గమధురా స్పృష్టాభవేయుర్న్వయి। యాస్వన్తఃకరణస్య బాహ్యకరణవ్యా పారరోధక్షణాదాశంసాపరికల్పితాస్వపి భవత్యానన్దసాన్ద్రో లయః॥ అభిలాషహేతుకే విప్రలమ్భే ప్రథమః పరిరమ్భే మనసస్స్వ ప్రియసంభావ్యాదాధాశావస్థాభవస్తీతి కథ్యతే- తత్రసమ్భావ్యదశా మాసన్నస్య మాధవస్యేయం మాలతీ-ముగ్ధదృశోఽనతి ప్రాప్తి భయాజ్జనరచయా మద్గావిలానుషక్తా వభిజ్ఞా ప్రసంగనాన్యథాస్య మాంటాల్గ నిసర్గమధురాస్వభావసుస్వరా ప్రాప్తా వాక్యవివాసో

తరాశ్చేష్టా విలాసా విశేషా మయిప్రేవ్రిష్ణార్థా అనుకూల్యా
లినః కిమ్పునేయుః - ప్రేమచ దర్శనాద్యానన్త్రిత గాఢావ్య పర్యా
తాప్రీతిః - తదుక్తమ్ — సన్దర్శనాదిజనితా ప్రీతిః ప్రేమేతి కథ్య
తఇతి - తథా ప్రణయస్స్నేహశ్చ కిమ్పునేయుః ప్రణయశ్చ
ప్రకృష్టం ప్రేమైవ. తదాహ — ప్రేమనీతం ప్రకర్షం చేత్తదా
ప్రణయ ఉచ్యత ఇతి - తథా రతిదయా ముగ్ధాధరాగో దయా
శ్చ కిమ్పునయుః - ప్రణయఏవ గాఢత్వాద్రఞ్జనక్షమో రాగ ఇత్యు
చ్యతే - తదుక్తమ్ — రాగోఽభిధీయతే గాఢః ప్రణయో రఞ్జనక్ష
మ ఇతి - యూనోశ్చేష్టావ్యాపారా సాపరి కల్పితాస్వపి ముకూరత
మాత్రవిషయాస్వపి మనసో బాహ్యేన్ద్రియ ప్రవృత్తి విరోధి
లయో ర్వ్యాపారతాం గతాశ్చ భవతి - నన్వియ మవస్థా మూ
ర్ఛాపాఠీకరణీత్యనుక్తామనన్యసాధ్యా ఇతి - అయమభిలాషే వి
ప్రలమ్భ శృఙ్గారే -

చక్షుఃప్రీతిర్మనస్సఙ్గ స్సఙ్కల్పోఽథ ప్రజాగరః।
అరతిస్స్యాజ్జ్వరః కార్శ్యం లజ్జాత్యాగోఽథ మోహమూర్ఛనే।
దశావస్థా భవన్త్యేతా విప్రలమ్భేఽభిలాషజే ॥ ౧౯.

తత్ర చక్షుః ప్రీతిం లక్షయతి -

చక్షుః ప్రీతిస్తు కథితా తదాలోకనరతిః। తత్ర
వ్యానిమిషం కాన్తమూసీద్ధితాత్ప్రేతేవహా ॥ ౨౦.

యథా వా — చిత్రే భవన్తం లిఖితం విధాయ నిధ్యాయ నిధ్యా
నిద్రుపదత్యాః - ప్రాస్త్రాద్ర గాకార ఇదానీ మేష తావేఽపిమా
న ప్రీతిమాధమ కాన్తమ్॥ ఇయం చక్షుఃప్రీతిః శ్రవణప్రీతేరప్యు
పలక్షణం। యథా — సఖీజనానాం సరసోక్తి గుమ్ఫైర్వృత్తి
రాయాహరిణేక్షణాయాః। త్వద్వర్ణనా కర్ణన సామనస్య మత్
క్షాతాయాం శ్రవసః ప్రయాణ్॥

మనస్సఙ్గస్తు మనసస్తదేకాయత్తతా సదా। సఙ్కల్పం
నేక మతిజ్ఞాత్యాతాం ప్రతిజ్ఞీషితం మనః। తత్ర
తత్ప్రేరితమతేః ... పాణిగ్రీనాతయమ్ ॥ ౨౧.

యథా వా — చిరాయ చిన్తామ్బుధిమూర్తికాముకాత్మ మేత్యవ
తస్ప్రహం గమనోఽభోః. అప్పావ రాకేమ్బ్రశ్చర్యాయ. చలా

[illegible] ....అథశఙ్కా:-

[illegible] సంకల్పం [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥

యథావా — [illegible]
[illegible]
[illegible] ....అథత్రాసః:-

త్రాసస్తు [illegible] ।
[illegible] ॥ ౨౮౫.

యథావా — [illegible]
[illegible]
[illegible] ....అథశ్రాన్తిః:-

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౨౮౬.

యథావా — [illegible]
[illegible]
[illegible] ....అథసంజ్వరః:-

సంజ్వర [illegible] ।
[illegible] ॥ ౨౮౭.

[illegible]
[illegible]
అథ కార్శ్యమ్.

కార్శ్యం [illegible] ।
[illegible] ॥ ౨౮౮.

యథావా — [illegible] కార్శ్య [illegible]
[illegible]
[illegible] ....అథలజ్జా:-

లజ్జా [illegible] ।
[illegible] ।

భ్రంసుకుప్యోర్విరహయోర్యపఙతి మృత్యుర్లీ సాధకస్య॥ ౨౯॥
యథా వా — భవత్ప్రియస్య జ్వరహావిశ్రీసక్తే సా తేషు పరైర్పుత్ర తః పురోయా- సైవ స్వయం గాయతి సా ప్రియస్య యశోఽ- సితస్య యక్షవంశకేతోః.

శ్రియస్వప్నదయథాజ్ఞానం త్వన్మయం గాత్రే సాంగతః॥

యథా వా — హారిస్వమేతిత్యభిరమ్యకిరం విధుర్వ్యథాభిత్యవలో క్యదస్ప్రం. పద్మానురాగిస్ఫురతీతి ధ్యానం ప్రేత్యుప్రియం గో పయతే నిజం సా.

మృతిస్తు మరణోద్యోగః పశ్యన్నిస్తుం స్వసాహసా॥ ౩౦.
సాక్షాన్మరణస్యాశోభనత్వాత్తదుద్యోగ ఏవ మృతిః- ప్రత్యుజ్జీవ నసంభావనాయాం మరణమప్యుపనిబధ్నన్తి-తదయుక్తం- అన్యతరమరణేఽన్యస్య జీవనే కాతర్యస్నేహగణనాతగుణ యస్మృతౌ నసమాగమసత్యాత్- యథా వా — దత్తేచక్షుగ కుర్కరణతో హృషిలేచోలచూతే మార్గేగాత్రం తు పతితకుశామో దకస్యస్యదారయోః। దాహప్రపేమ్ణాసరసబిసినీపత్రమాత్రోప రిణసా మన్మథార్తిః క్షయతి బహుశో మృత్యవే చన్ద్రపా దాన్॥ ఏతా దశావస్థాః. పత్న్యాదీనాం విప్రలమ్భశృంగారాత్త రేష్వప్యేవముదాహార్యమ్.

అథ విరహం లక్షయతి-

యూనోః కుతోఽపి విశ్లేషో యుక్తయోర్విరహో మతః। నాస్తి శృంగారభేదత్వమస్య సంయమనాద్భావి సంగతేః॥ ౩౧.

ప్రథమం పరస్పరానురాగేణ సంయుక్తయోర్మానప్రవాస శాపాదికైర్వినా- కేనాపి హేతునా విశ్లేషో విరహః- యథా వా — అనన్యత్రిప్రజతీతి కాథలు కథానామన్యస్మాత్ తదా కృపాపాదో ష్ఠం సంచాయతి నాగతశ్చహహ హోఽయం పతిః ప్రేక్ష్యతః। ఇత్య న్యతరకల్పనాకలితప్రోచ్చాన్నిశానాన్తే బాలాప్యత్రవిరహ సవ్యాకరానాపోఽతిని శాంతనిః॥ అన్యత్రాపి పతురవధీకృత గమ్యతి కాకథా తత్ప్రజ్ఞేవ నాస్తి. తహేష సుప్తాదోగ్య

ప్యావిర్భావ్యత ఇత్యపి న కల్ప్యా - యుక్తా గాఢానురాగం నేచ్ఛతి తాదృ
క్సన్యమత్యదపి నాస్తి - ఇయమేవ సుప్తాదౌ మూర్ఛ్యానిచ్ఛా
యత్ప్రియం స్వగృహే అవస్థాప్య క్షణమపి మాం విరహయతీతి-
తథాపి నాగతః తస్మాద్విధేరేవాయమపరాధ ఇత్యనల్పవికల్ప
కానితస్తత్ప్రదయా కృపాన్తరేవ ప్రవృత్తా విలుప్తానాతిశ
యా బాలా నిశి నిద్రాం నాపేక్షతే — చిరయత్యధికం కాన్తే
విరహోత్కణ్ఠితా మతేత్యుక్తలక్షణవిరహోత్కణ్ఠితావి
షయతయా ఉక్త్రాదివిప్రలమ్భస్య విరహహేతుకత్వం జ్ఞేయమ్-
అత్ర నాయికాగతరతేర్నాయకావలమ్బనం ప్రవర్తనాదిరనుభావ
శ్చిన్తాదిర్వ్యభిచారీతి ధ్యేయమ్ - అత్ర కేచిదత్ర ప్రవాసాదిః
కరుణోఽపి విరహ ఏవాన్తర్భవతి- న చ కరుణో న శృఙ్గారస్తస్య
శోకస్థాయికత్వాదితి వాచ్యమ్ - పత్యుః పునర్జీవనే నష్టతాత్స్య
రతస్యాపి రతేరనపాయాత్ తత్ప్రతికృతికస్య శృఙ్గారస్యైవా
చిత్యాదతథాభూతస్థలే త్వేకప్రలాపాదౌ కరుణరసస్య సాం
ఖ్యాత్ కాదమ్బరీప్రలాపాదిస్తు తస్యాః పూర్వానుసంయోగాత
విలాసవిప్రలమ్భ ఏవాన్తర్భవతీత్యాహుః.

ఈర్ష్యాహేతుమాహ-

ఈర్ష్యాహేతుర్విప్రలమ్భో విశ్లేషస్స్యాద్ గవిక్రియో। తథాన్య
కాం త్వద్విప్రియా నామ హృప్పిలాప్తిక కాదస్య యత్॥ ౩౨.
ప్రియగోత్రస్ఖలనాన్యసంభోగాదినా కృతాపరాధేన తిరో
విశ్లేష ఈర్ష్యాహేతుకో విప్రలమ్భః - యథా తథాన్యా
మతిరియం గోత్రస్ఖలనాత్కృతాపరాధం శఠం ప్రతి నాయికో
క్తిః- యథా వా — సా పత్యుః ప్రథమాపరాధసమయే సఖ్యో
పదేశం వినా నో జానాతి సవిభ్రమాఙ్గవలనావక్రోక్తిసంసూ
చనామ్। స్వచ్ఛైరచ్ఛకపోలమూలగలితైః పర్యస్తనేత్రోత్పు
లా బాలా కేవలమేవ రోదితి లుఠల్లోలాలకైరశ్రుభిః॥ అత్రాన్య
త్ర ముపదేశం వినా సవిభ్రమం సవ్యాజమఙ్గానావలనం వక్రా
ముఖీకరణం వక్రోక్తీనాం సోల్లుణ్ఠోక్తీనాం సూచనం చ న జానా
తి - కిన్తు స్వచ్ఛై రత్నకణైః లుఠద్భిః రహితైః తేన యానా ప్రిసా

ధనస్తై ముఖ్యం వర్ణ్యతే. అచ్ఛేతి మానస్య తేనమకరన్ద్రేణుచ్ఛ్వ
వాపిస్తై వర్ణ్య బాలమితి వ్యజ్యతే కపోలమూలం తన్నిబోధాత్ర
స్త్రాదితి తత్రగరత్తైః ఇత్యనేన బ్రహ్మలక్ష్మ్యా కలా పానవాదయా
స్థాయీముతత్స్యాత్ యాన్యాయా మేవ లలితేతి వ్యజ్యతే. అన్యథా
వాప్యా కపోలమూలగతనాసంశ్లేషాత్ అతఏవ లలితల్లోలా
లక్షైరళుక్తిః పర్యస్తా పలితో ఒప్య విరుద్ధ రళుపాప్తిస్త్రూతే
తాప్రత్యేతునస్యాస్తా బాలామాసోపాయా వక్త్రా తేన
లంలో దితి. అత్రిసాయి కాచ్ఛత్రలక్ష్మ్య సాయకమలక్ష్మణమ్
అద్భుతాపాదయో ఒనురాగాః మానో వ్యభిచారిభిర్ధ్వన్యతే. అ
త్రయద్యపి — ప్రియా మాస్తాయి తో మానః శాతోర్వాస్య సంజ్ఞ
విప్రియ ఇత్యుక్త్యా మానస్య నాయికాకర్తృకత్వమేవ తథాపి — తి
ర్యగ్గణరే యమానస్యాన్యత్రోపవాదయోర్ద్వయోరిత్యుక్త్యా
బయా స్యాత్కర్తృకత్వోపమానవత్స్వత్వే దృష్టతయా తథా —
అపిస్నేహ లతాభ్యాం తయోర్మాధవద్గ్రస్తగతత్తైఃకాపాకం
పైత్య్రంతాతు తి బిరమభూర్మ్రోదాః రీత్సైకతే। అయాన్స్యాపతి
దత్మ నాయితమివ త్వాంతిత్య బద్ధయా తాతర్యాదరవిష్టతు
ప్తులనిభో ముగ్ధః త్రినా మా జ్జైతిః ఇదంహి తప్త్వలంతా గ్యాహా
చిరాదాగతాం ప్యతూప్రపుత్రిబద్దాదినా ఏకవ్యక్తనమాయాన్తిం
సాయి కాం ప్రతి కృత ప్రణయతో తం సాయకం ప్రతి మారి
పెచనమ్. అత్ర సాయకకృతో మానఏవ. ఏవముత్తయకృతో
మానో యథా — ప్యాదిమమరమణీయా తా చిరిత్యర్థ వాక్యత్వ
మిత నజృతీతి స్తో తు రామన్యమున్యః। గురునురధితతో త్వం
నోపిచాస్థానమానాదతి నరుజనియా మానతకత యాత్యవిదాగః.
అథ ప్రియాన హేతుకం లక్షయతి.

ప్రియా సజో ప్రియలక్ష్యః ప్రియో జానస్తోన్మథా।
యు మతిదయితే మోక్షే తా మిన్వాక్యనకాజ్ఞవత్।

* త్వమతివపస్త్రస్తార్ద్రదత్తైకణఇతిపాఠః. ఉత్తరరామచరితే ప్రి
రామం ప్రతి సీతా సఖీ ద్వాసస్త్యా జనస్థానే తయోః పూ
ర్వవృత్తమనుస్మారయన్త్యా ఉక్తిరితిప్రేక్ష్య తాఒన్యస్లో కసా
వ్యమరత్వాకథనం ప్రామాదికమ్.

జీవా నిరుం జీవనాథం కరయామి కిమతః ప్రియమ్ ॥ ౩౩౫

ప్రియే దేశాన్తరం గన్తుకామేఽపి ప్రవాసనిషేధావసరే లక్ష్యః - కిమత ఏ
కాన్తరస్థిత ఇతి హే ముత్యుదోత్పాదయా తోఽనుఖ ఇత్యుక్తం ద-
యథా హా — ప్రస్థానం వలయైః కృతం ప్రియసఖైరస్రైరజ
స్రంగతం ధృత్యా న క్షణమాసితం వ్యవసితం చిత్తేన గన్తుం పు
రః - యాతుం నిశ్చితచేతసి ప్రియతమే సర్వే సమం ప్రస్థితం
గన్తవ్యే సతి జీవిత ప్రియసుహృత్సార్థః కిము త్యజ్యతే - వాయ
తే ప్రియాణాం నుఖేన గన్తవ్య సంజాతకార్శ్యాద కాయాః
కస్యాశ్చిత్ జీవితం ప్రతి సోపాలంభోక్తిరియమ్ - హే జీవిత ప్రి
యతమే సతి ప్రియసుహృత్ త్వం నిశ్చితచేతసి చేతస్త్వవనిశ్చ
యం కృతవతి న పునర్గాం ప్రతియామీత్యుక్తవతి వలయైః ప్ర
స్థానం కృతం న తు క్రియతే - తేన శరీరసాదో వ్యజ్యతే - ప్రియస
ఖైః సుహృద్భిరివ అస్రైర్జహౌ తథా శరీరే నిర్గచ్ఛతి
నియమేన సహనిర్గమనాదస్రాణాం ముఖ్యానాం జీవితం ప్రతి ప్రియ
సుహృత్త్వం తత్ర స్త్వయి గచ్ఛతి తైర్నియమేన సహనిర్గమ్యత ఇతి తేషు
స్నేహగౌరవాపిత్వం నగచ్ఛసి ఇతి క్షిప్రం విలజ్జతా మితి వ్యజ్యతే -
గన్తుం న తు గమ్యతే - తేన ప్రియతమవ్యాగమన నిశ్చయక్షణ ఏవ
యథా క్షణాన్తరే లేశోఽపి న నిర్గచ్ఛతి తథాపి స్నేహమస్త్రైర్యు
గపద్గతమితి వ్యజ్యతే - తథా చ బాహ్యేన్ద్రియసామ్యం - తథా ధృ
త్యా క్షణమపి న స్థితమిత్యనేన కరణధర్మాణాం చైతన్యప్రియ
తమస్య పురో గన్తుముద్యోగః కృత ఇత్యనేన కరణస్య చ సాదో
వ్యజ్యతే - ఏవం సర్వైర్వలయాదిభిస్సమం యుగపత్ప్రస్థితం
తద్వలయాదిరూపః ప్రియసుహృత్సార్థః శేషో మే శరీరసహ
వాసాత్ ప్రియసుహృత్త్వం కిము త్యజ్యత ఇతి వ్యవహారయ వి
నా కిం తయా గమనే కో హేతుః అగమనే వా స్వైరేణ వా గన్త
వ్యమితి - ధిక్ త్వాం నిర్లజ్జం యః ప్రియతమగస్త్రమద్యాపి న
గచ్ఛసీతి భావః - అత్ర ప్రవాస హేతుకో విప్రలమ్భః -
అథ శాపహేతుకం లక్షయతి -

ముజ్యాదిశాపతోఽ క్లేశే విప్రలమ్భస్తు శాపజః
యత్ర దృష్ట్వేతరాత్మా పరమిత్యుతామ్య సన్నిధౌ ॥ ౩౩౬

మునివేషత్వాద్యుద్దీపకో౽సంభోగస్య చ ఘృణాప్రాయత్వా-
త్ప్రః-యథా పాణ్డోః-యథా వా—'త్వామాలిఖ్య ప్రణయకుపి-
తాం ధాతురాగై శ్శిలాయా మాత్మానం తే చరణపతితం యావది-
చ్ఛామికర్తుమ్ అస్రైస్తావన్ముహురుపచితై ర్దృష్టిరాలుప్యతే మే
క్రూరస్తస్మిన్నపి న సహతే సఙ్గమం నౌ కృతాన్తః-ఇతి కైశ్చిలా-
యాం త్వాం ప్రణయకుపితా మాలిఖ్య మయాత్మానం త్వచ్చరణ
పతితం లిఖితుం యావదిచ్ఛామి తావన్ముహురశ్రుభి ర్దృష్టి రుద్ధా
దృష్టిరాచ్ఛాద్యతే; తస్మిన్నాలేఖ్యేపి క్రూరస్సర్వాపకారీ దైవః
పాపకారీ కృతాన్తో౽స్మాకం సఙ్గమం న సహత
ఇత్యలేఖ్యేపి సమాగమాసహిష్ణుత్వేన కర్తుః క్రౌర్యం
ప్రకటీకృతమ్. యద్యప్యత్ర పురాణస్యైవ
ఖేదస్య ప్రతీతి స్తథాపి కిఞ్చిద్ధేతు ముపలభ్య పృథగుక్తిరన్య
థా విప్రలమ్భేన సహాస్య విభాగానాపత్తేః- పాణ్డోర్వా
మృగయాసక్తస్య పాణ్డో ర్మునిశాపాత్ ఇత్యాహుః.
అథ హాస్యం లక్షయతి-

హాసస్థాయీ భవేద్ధాస్యో వైకృతస్వరవేష ఇష్యతే। వికృ
తాష్టిమఙ్ఘాకారాలాపైః దృగ్వాగ్వైకృతాఙ్గదం ఘటీ
తో హాసకరో గౌర్యా ఇతి శక్తిస్తో౽భవత్ ॥ ౩౬.

యథా వా—అకుణ్ఠప్రాణిమకుటం ముమూర్ధ్నా వైశ్వరూ
ప్రైశ్వరం ప్రతిపదం కృష్ణతైః పవిత్రే—తాగత్వాం పరి
హితరూప్యముద్రాస్త్రైః పరిపాణి హాసోపహసిత దిఙ్ముఖ
స్థా- విష్ణుశర్మాభిధానః కశ్చిత్ శ్రోత్రియో హాస్యహేతో ర్భ
వతీత్యర్థః. కుతః అకుణ్ఠపాణిర్మా కుణ్ఠ్యన్ అనుష్టితావృ
త్తకుష్ఠాయా ఘటితాఙ్గుష్ఠం కృత్వా వేశ్యాపరిచయ ప్రా
త్రైరన్నప్రీతానామస్మాకం శిరసి పవిత్రైర్మను శిరసి తార
త్వాన ముద్వేష్టనం యథా భవతి తథా పరిహితరూప్యముద్రితే
ఖాభరణ్య సంపుటే నానర్ఘ్యతుఙ్గాలో౽పి యథా భవతి త
థా పరిహరమణాత్ పఞ్చాఙ్గుళి పరిధానం కృతవతీతి యా
వత్ ఇత్యర్థః. విష్ణుశర్మా అలఙ్కారః రోదనాదిక మస్త్రీసక్

భయశోకకారాణాం హాస్యాదిక మనుభావో శోకాదివ్యభిచారిణః కా
వ్యాబద్ధై రేతై స్సంవలితతయా హాస్యస్థాయినా సహ్యాదరై
స్సర్వ్యహ్యాణాం హాస్యోరసఇతిఖ్యాయతే పూర్వోదాహరణేష
హాస్యసాగ్రిమ్య అత్ర స్థాయిత్రి గార్విష్యాః పరస్థాయిభేదః
అథ కరుణం లక్షయతి-

శోకస్థాయీ భవేద్యత్ర తత్ర కరుణరసః।
మిత్రాణ ప్రియాణ చెదష్టి కరణా కుస్తనద్వయః।
నచెదసహ్య దైన్యధర్మయి హేమాయయాయసా॥ ౩౭౫॥

అత్ర ప్రియ మరణం విభావః పరిహాసో ఉనుభావః దైన్య
హాదాదయోవ్యభిచారిణః శోకః స్థాయీ - ఏభిః కావ్యాబద్ధై
రసైస్త్రైర్వా సంవలితతయా సహ్యాదరైః కరుణరసస్సర్వ్యతే॥
యథావా - హేమూఠస్వేరితాశిమంకిమిథం హాదేవతాఃశ్వాశి
ధిత్వాలిగారణ కరితో గనిర్ఘ హవమాసై ఉజ్జేఘదగ్ధవృశా
ఇత్థంబద్ధరమధరరుద్ధకగణాఃహా రాజ్ఞనాసాం గిరశ్చిత్రస్థాన
పిరోదయన్ని శగతా మర్త్యాంన్ని ధిత్రి రపి॥ ప్రశమితాం మాత
తం ప్రత్యనుశోదన్తి హారాజ్ఞనాః ప్రిత్యశోచతః తస్యధిక
త్రియమ్- హేమూఠః కుత్రిర్చిరితాని- హాధైవతాః కిమిదంక్ర
తమ్ బాష్పాణనామాతిషః స్వగతాః- హాప్రాణధిక్- యేమాత
రగతెఉపితిష్ఠన్ని అకాణ్డ ఏవాశయః పరితః దుఃఖమేతాశనిర్ఘ
హాధ్యనీయతే- హేమూతర్యత్ర స్త్రైజ్ఞేషు హుతవహః ప్రజ్వలతి
దృశాచలెదగ్ధా ఇత్థంబద్ధరం యథాభవతి తథా - అతఏవార్థ
ఏవరుద్ధా అతఏవకరుణాళ్ళోకాఃవహాఃపారస్త్రీగాంప్రియాహాః
చిత్రగతానపి జనాన్ రోదయన్తి చిత్రభిత్తీరపిశతథా కుర్వ
న్తీత్యత్ర స్వతామాతా ఆలమ్బనవిభావః హుతవహ ప్రజ్వల
నాదికముద్దీపనం ప్రియాహాదిక మనుభావః తద్వ్యఙ్జితా దైన్య
చిన్తాదయో వ్యభిచారిణః- శోకః స్థాయీ- ఏభిః కావ్యనిబద్ధైరభి
హితై ర్వాసంవలితతయా సహ్యాదరైః కరుణరసస్సర్వ్యతే.
అథరౌద్రం లక్షయతి-

క్రోధస్థాయీ భవేద్యత్ర సరౌద్రోరసశ్శ్రుతః॥

పుత్రారోపం కరోత్యాక్షిప్తభుజ్జానూత్థభుజాన్త్రాత్॥ ३౯.
ధిక్తాత్ దత్తాని భూపాలాం గ్రైవేయాణి ధారయతీ పితా॥

అత్ర పరశురామగతః క్రోధః స్థాయీ - క్షత్రియా ఆలమ్బనవి
భావాః - పిత్రపహననముద్దీపనమ్ - పరుషభాషణాదిరనుభావాః -
గర్వసమేతా ఔగ్ర్యామర్షాదయో వ్యభిచారిణః - యథా
వా — కృతమనుమతం దృష్టం వా యైరిదం గురుపాతకం మ
నుజపశుభిర్నిర్మర్యాదైర్భవద్భిరుదాయుధైః। నరకరిపుణా
సార్ధం తేషాం సభీమకిరీటినా మయమహమసృఙ్మేదో మాం
సైః కరోమి దిశాం బలిమ్॥ ఇదం హి ద్రోణవధక్రుద్ధస్యాశ్వత్థా
మ్నో వచనమ్ - ఇదం ద్రోణవధరూపం గురుమహాపాతకం
యైర్మనుజపశుభిః శస్త్రపాణైః ధృష్టద్యుమ్నాదిభిః కృతం
యుధిష్ఠిరేణ చ గోప్తానస్త్రత్యాగాచార్యం హన్యాదితి
భావైః యైర్నిర్మర్యాదైర్ధర్మసేతుభిః సంకటే ప్రవృత్తి
భిరనుమతం వా - యైర్భవద్భిరన్యైః క్షత్రియైర్దృష్టం వా - తస్య
ప్రాకం ధృష్టద్యుమ్నస్య నివారణే సామర్థ్యమతిఘృష్టం దృష్ట
మితి నాస్మాకం పరాధ ఇత్యత ఉక్తముదాయుధైరితి - తేన తన్ని
వారణసామర్థ్యం వ్యపేక్షితమితి యుజ్యతే - తేషాం భీమార్జునస
హితానాం నరకరిపుణా సమం భవతామసృఙ్మేదో మాంసైర్ది
శాం బలిం కరోమీత్యత్ర ధృష్టద్యుమ్నాదయ ఆలమ్బనవిభావాః
గురువధాదయ ఉద్దీపనవిభావాః సాటోపాలాపాదయోఽనుభావాః -
ఉగ్రతాదయో వ్యభిచారిణః క్రోధః స్థాయీతి ధ్యేయమ్.

వీరరసం లక్షయతి -

స్థాయ్యుత్సాహో భవేద్యస్య స వీరరస ఇష్యతే।
చాపమానయ సౌమిత్రే శరాంశ్చాశీవిషోపమాన్।
సాగరం శోషయిష్యామి పద్భ్యాం యాన్తు ప్లవఙ్గ
మాః॥ ౪౦౫.

అత్ర సాగర ఆలమ్బనవిభావః సన్నం రక్షాలాపాదిరనుభావః
గర్వసమేతగర్వాదయో వ్యభిచారిణః - ఉత్సాహః స్థాయీ.
యథా వా — క్షుద్రాస్సంత్రాసమేనం విజహిత హరయో భిన్న
శక్రేభకుమ్భా యుష్మద్దేహేషు లజ్జాం దధతి పరమమీ సాయ

[illegible] । [illegible] సహిత [illegible]
[illegible] కించి [illegible] రాఘ
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ఏనం సంత్రాసం [illegible] । [illegible]
[illegible] బహ్వి ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] బాల [illegible] కుతః [illegible]
[illegible]
[illegible] నను [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] రామ [illegible] వీరావో [illegible]
[illegible] తదను
[illegible] వ్యభిచారిణః [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । ద్వితీయో యథా — [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ ఇయం హి నాగా
[illegible]
[illegible] లోకన [illegible]
[illegible] । దానవీరో యథా — [illegible]
[illegible] సంయాం [illegible]
[illegible] । [illegible] దీనవా యి
[illegible] తదుక్త [illegible]
[illegible] . . . . [illegible]

[illegible] ।
[illegible] గిరికర్ణ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] వీరావో గిరికర్ణ [illegible]

ః తదస్య [illegible] వ్యభిచారి [illegible] స్థాయీ భావః. యథా
[illegible] మహా [illegible]
[illegible] జుగుప్సా
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ అనువర్తతే [illegible]
[illegible] యథా [illegible]
[illegible]
[illegible] జుగుప్సాయా [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ఆలమ్బనవిభావః
[illegible] జుగుప్సాయాః ప్రవేశ [illegible]
[illegible] అనుభావాః [illegible]
[illegible] వ్యభిచారిణః. [illegible] స్థాయినః [illegible]
[illegible] వ్యభిచారిణ [illegible]
[illegible] జుగుప్సాయాః ప్రవేశా
[illegible]
[illegible] ... ... అథ బీభత్సం లక్షయతి-

స్థాయీ జుగుప్సా యత్రైషా బీభత్సరస [illegible]
అన్త్రప్రోత కపాలాది [illegible] ।
[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ఆలమ్బనవిభావః తదీయాన్త్రప్రోత కపాల [illegible]
[illegible] విభావః. [illegible]
[illegible] అనుభావాః [illegible]
[illegible] వ్యభిచారిణః. [illegible] బీభత్సరసః.
యథా [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

మనస్యాలిశారో బతాశ్చర్యమెవకాన్తిః క్వచుతలిగా [illegible]
అవస్థితిరధికస్థై కానపుర్యాతపూర్వా అన్యస్థాన్యం [illegible]
రస్ అన్య ప్రకారః ప్రభుత్వమపి [illegible] రవయితుం
స్థాయివిశేషః [illegible] స్వాదస్యైవవిశాద్య
[illegible] స్పష్టిర్మానవ ఏవ లోకే [illegible] ఇత్యర్థః
[illegible] ఉద్దీపనవిభావాః
తదనలోకనక్షేతా [illegible] అనుభావాః
తదనుమితహర్షాదయో వ్యభిచారిణః ఏభిర్వ్యక్తోయస్య స్థాయి
నః పరిపోషః [illegible] .... ఏషాం స్థాయిభా
వానాం లక్షణముచ్యత ఇతి [illegible]

రతిర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా ।
జుగుప్సా విస్మయశ్చేతి స్థాయినాం లక్షణక్రమాత్ ॥ ౨౬.

తత్ర సామాన్యలక్షణమాహ.

చిరం చిత్తేఽవతిష్ఠన్తే సంబధ్యన్తేఽనుబన్ధిభిః । ర
సత్వం యే ప్రపద్యన్తే ప్రసిద్ధాః స్థాయినోఽత్ర తే ॥ ౨౭.

[illegible] చిరం వాసనాత్మనావతిష్ఠన్తే అనుబన్ధిభిర్వ్యభిచారి
భిస్సంబధ్యన్తే తతః ప్రసిద్ధా రసత్వం ప్రతిపద్యన్తే
తే స్థాయిన ఇత్యుచ్యన్తే ... ... లక్షణాన్తరమాహ.

విరుద్ధైరవిరుద్ధైర్వా భావైర్విచ్ఛిద్యతే న యః । ఆత్మ
భావం నయత్యన్యాన్ స స్థాయీ లవణాకరః ॥ ౨౮.

విరుద్ధైస్స్వాన్యస్మిన్నవిరుద్ధైర్వా వ్యభిచారిభిర్యో న విచ్ఛిద్యతే అ
[illegible] ప్రకారేణ
[illegible] పరిపాకస్య [illegible]
[illegible] ఇతి ద్రష్టవ్యమ్
అన్యాన్ విభావాదీన్ ఆత్మభావమాత్మనా [illegible]
నాం నయతి స స్థాయీ [illegible] ఏతేషాం సాధారణ

భావాన్తరేణ [illegible] తేనైవ తే మతాః ॥ ౨౯.
తే స్థాయిభావాస్తే [illegible] వ్యభిచారిభిర్వా [illegible]

తద్యథా— హారిద్రాగ్నం తజస్త్రీ— తథోక్తమ్— స్థాయిభావో మేవ భా
వాః పాకతరారాయసర్వదా। తత్ర స్త్రీ సాత్త్వికా భావా భా
వాశ్చ వ్యభిచారిణ ఇతి॥...విశేషః స తు నిరతా స్థితిః సా మహా-
సుఖోపనతే రతిష్వభీష్టేషు సుఖసంపాదనం రతిః। ఇ
ష్టార్థస్య తు సంప్రాప్తౌ మనసోఽనుకూలజ్ఞానం ప్రకీర్తితా॥ ౪౯
ఇష్టార్థవిషయక స్నేహాకారేణానవిచ్ఛిన్నవృత్తివిశేషో రతిః
సైవ రతిరిష్టార్థస్య సంప్రాప్త్యా రత్యుత్కర్షోచ్యతే.
హాసం లక్షయతి—

హాసో వికృతవేషాదిదర్శనాన్మానసక్రియా॥ ౫౦॥

వికృతవేషవాగాదిదర్శనశ్రవణాదినా యశ్చేతసో వృత్తివిశేష
స్స హాసః. ... ...శోకం లక్షయతి—

శోకశ్చిత్తస్య వైధుర్యమిష్టవిరహాదిభిః॥ ౫౧॥
ఇష్టవిరహాదనిష్టప్రాప్త్యా పరదుఃఖదర్శనాదినా యచ్చిత్త
స్య వైధుర్యం దూనతా స శోకః. ... క్రోధం లక్షయతి—

ప్రతికూలేషు చిత్తస్య వైరస్యం క్రోధ ఉచ్యతే॥ ౫౨॥
ప్రతికూలవిషయక చిత్తవైరస్యం క్రోధః.
ఉత్సాహం లక్షయతి—

చిత్తస్య స్థిరతా సర్వకార్యేషూత్సాహ ఉచ్యతే॥ ౫౩॥
మహతి సంకటే ప్రాప్తేఽపి యచ్చిత్తస్య ప్రారబ్ధకార్య నిర్వాహ
కత్వం స ఉత్సాహః ... ... భయం లక్షయతి—

భయం చిత్తస్య వైక్లబ్యం వ్యాఘ్రాదిజనితం విదుః॥ ౫౪॥

వ్యాఘ్రాదిహింస్రదర్శనాది భయహేతూపనిపాతే తత్పరిహా
రాశక్త్యా నేత్రైకతరవ్యథానభిజ్ఞతా భయమ్.
జుగుప్సాం లక్షయతి—

జుగుప్సా నిన్ద్యతాజ్ఞానం దోషసందర్శనాదిభిః॥ ౫౫॥
అమేధ్యాదిదర్శనాదనాయాసనిన్ద్యతాధీః సా జుగుప్సా.
విస్మయం లక్షయతి—

అపూర్వదర్శనాచ్చిత్తవిస్తారో విస్మయో మతః॥ ౫౬॥
అపూర్వవస్తుదర్శనాచ్చిత్తస్య విస్తారః స విస్మయః.

[illegible]

[illegible]

ఉనస్పిత్వతి బాష్పపూరైః. ... ... అథ వైవర్ణ్యమ్‌—

వైవర్ణ్యం రాగరోషాదేర్ధ్వసితాఙ్గవివర్ణతా ।
ఆసీత్ప్రియస్య కార్యాదుపిరక్తాఙ్గవిపాణ్డతా ॥ ౫౯.

యథా వా — అసావపూర్వస్మరధాతువాదీ నవానువాదీ వ్యరపాను వేధార్ — సువర్ణమస్యాస్స్పర్శకస్యరికం దుర్గణమాహోగిరమాతనోతి. ... ... అథ వేపథుః—

రాగభీత్యాదిజనితం వేపథుర్గాత్రకమ్పనమ్ ।
కదలీవదకమ్పాయాదీతి విస్మయదూషితా ॥ ౬౦.

యథా వా* — మద్యేవభోమస్త నమీరమస్యాశ్చాసనే సుధాదీధితిభామవాసె । భువంనిత స్మిత పురాన్ధ్రాయ నేత్రాన్తభాగ్యవ్యాధీయతే ఉష్ణః. ... ... తతో వైస్వర్యమ్—

భవేద్గద్గదభాషిత్వం వైస్వర్యం ప్రముదాదిజమ్ ।
బాష్పోపరుద్ధకణ్ఠా స్మాశతం సూక్తిర్నిత్యన ॥ ౬౧.

యథా వా — కిమత్రాఽత్రాంనదకీరవాణీ ఖిలాపినీ సాజనివిస్వరతి । ఇయంతు చిరం యదునాథయత్తే సూక్తిస్తథా సాత్రిగన్గరాఽపి ॥ ... ... అథ వ్యభిచారిణో నిర్దిశతి—

నిర్వేదగ్లానిశఙ్కాఖ్యాస్తథాసూయామదశ్రమాః ।
ఆలస్యం చైవ దైన్యం చ చిన్తా మోహో ధృతిః స్మృతిః ॥
వ్రీడా చపలతా హర్ష ఆవేగో జడతా తథా । గర్వో
విషాద ఔత్సుక్యం నిద్రాపస్మార ఏవ చ । సుప్తం విబో
ధోఽమర్షశ్చాప్యవహిత్థమథోగ్రతా । మతిర్వ్యాధి
స్తథోన్మాదస్తథా మరణమేవ చ । త్రాసశ్చైవ విత
ర్కశ్చ విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః । త్రయస్త్రింశదమీ
భావాస్సమాఖ్యాతాస్తు నామతః ॥ ౬౫. ... ...

తేషాం సామాన్యలక్షణమాహ—

విశేషాభిముఖ్యేన స్థాయినం జ్ఞాపయన్తి యే । అను
భావాదిహేతూంస్తాన్ వదన్తి వ్యభిచారిణః ॥ ౬౬.

క్రమేణైషాం లక్షయతి—

---

* అత్ర గ్రన్థః పతితః

తత్త్వజ్ఞానాత్తత్త్వబోధాద్దారిద్ర్యాద్యాదేర్నిష్ఫలత్వధీః ।
స్వలీకమైత్రైస్స్వభిమానవైస్వర్యాసుచికదైన్యైః ॥ ౧౮.

యథా వా — కృతం మన్యే తైః కిం సైనికైరలమే తైర్యోజనసంకీర్ణ ప్రతీపాన్తరేణ । హితాయ సేయం హితవానులోకే సేయం నిరుద్ధైః కిం తోపచారాః ॥ ... ... అథ గ్లానిః.

బలస్యాపచయోగ్లానిర్వైవర్ణ్యాదికారణమ్ । ధ
రాధరాదపి గురుం వేత్తి పాణుం నిజం స్వకమ్ ॥ ౧౯.

యథా వా — అపారసంగరావాదనహస్తముద్రాద్రా సాధువాద్య
స్తగరేన్ద్రియా వా । మహీభృతం త్వాం స్మృదరమేవిభర్తిమసో
భవాఙ్గాం మహీమానసపి సః ॥ ... ... అథ శఙ్కా.

అనిష్టాగ్నౌ గమోత్ప్రేక్షా శఙ్కా వేష్ట్రాదసంభవా ।
క్షోభ్యస్య తత్స్వకతశ్చేత్త్వం త్వదాసా పరిరంసయా ।
సరాఙ్గీ గౌరస్తు పులకైరధాపి ప్రాపులకృతాః ॥ ౨౦.

యథా వా — జానాతి యాపజ్జన తేరిపార పరస్పరత్వాం గ్రీమ
గోపవాయాః । అజానతీయానసజాగ్నిదీప్తిం కరోతి మగ్నాభ
నసారమజ్జే ॥ ... ... అథాసూయా.

పరోత్కర్షాసహిష్ణుత్వమసూయా పరికీర్తితా । వి
త్యపి యాన్వితామస్యాం బాలానీదరుచిష్మతా ॥ ౨౧.

యథా వా — మహీయతే మాధవసఙ్గతేయం ప్లీవవత్యాపుషి
తావరాజ్ఞే । ఆలోకయేత్యాపి ను దీరయన్తీ మాలోకతే మాధవ
కుఙ్కుమశ్రీః ॥ మాధవం ప్రతి రుక్మిణీమాత్రవచనమిదమ్. అ
త్రి క్లేశమహావల్లవల్ల్యా మాధవసఙ్గతిం వదన్తీ మాత్సర్యాదుక్తి
త్యా అనూయానర్తితభ్రూరీర్ష్యానేత్ర వ్యజ్యతే ... అథ మదః.

సంమోహానన్దసంభేదో మదిరాదికృతో మదః । త
దత్యసఙ్గతాఙ్గం పాద్రీ మన్దస్తైకతత్పరా ॥ ౨౨.

అథ శ్రమః

శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదిజాతస్స్వేదాదికారణమ్ ।
ముహుస్తదాగతిర్ధాత్ర్యాఖిద్యతే సా గతాగతైః ॥ ౨౩.

మకశ్రియా యథా వా — హావవ్యకాఙ్క్షేహరిణీషు జావాపాపూర్ణ

[illegible] ॥ ... ... అథ [illegible]

[illegible]।

[illegible] ॥ ౯౦

యథా వా — [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ... ... అథ [illegible]

[illegible]।

[illegible] ॥ ౯౧

యథా వా — [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ... ... అథ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౯౨

[illegible]

[illegible]।

[illegible] ॥ ౯౩

[illegible] యథా వా — [illegible]

[illegible]।

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ... ... అథ [illegible]

[illegible]।

[illegible] ॥ ౯౪

[illegible]

యథా వా — [illegible]

[illegible]।

[illegible] ... ... అథ [illegible]

[illegible]।

[illegible] ॥ ౯౫

అత్ర హర్షనిద్రాపూర్వకముఃశో౽ సంభ్రమాత్ప్రతీతే గర్వో౽భివ్య
జ్యతే.

యథా వా — తతస్తు దైత్యస్త్రీఘనీమకర్ల్లిజ్యప్రీత్యాగ వాత్సల్యస
రాగశైలీకు। అన్యాపనీనాయకకన్యకా భ్రోన్యథనాయ్యహా మితేత్య
భిమన్యతే నా.

విషాదశ్చేతసో భఙ్గ ఉపాయాపాయనష్టయోః।
గతశ్చైవ మే చేతో మదనోమామనమయ్యభి॥
దూతీముపినవశాన్యమికిముప్రీకరవాణగ్గహామ్॥ ౮౬ ౫.

అత్రోపాయదర్శనేన మనసో భఙ్గకథనా ద్విషాదో౽వ్యజ్యతే-
యథా వా — శృణ్వామి చైత్రస్య గుణానసఙ్గ గుణధ్వనిర్భాన్య
ధరీకరోమి। శశ్వామిదిశోఽయదివాతకీమేబాష్ప విరోధిబిరాళి
లాపా॥ ... ... అథౌత్సుక్యమ్-

కాలాక్షమత్వమౌత్సుక్యమభిలాషాదిహేతుకః। స

పరం పరిహరత్యద్య పత్న్యా బాణక్షణోఽపి వా॥ ౮౭ ౫.

అత్రక్షణోఽపి పరిహరవదాచరతీత్యనేన కాలాక్షమత్వప్రతి
పాదనాదౌత్సుక్యమభివ్యజ్యతే- యథా వా — దూతీమనో వేగవ
తీపురాపా దూరతరాం ద్వారవతీపురీచ। క్షణోఽపి హాన్య్వశ
తాయనే మే కరోమికిం వాకరోమి బస్తాన్॥ ... అథనిద్రా-

బాహ్యేన్ద్రియాణాం వైకల్యం నిద్రా శ్రమక్లమాదిభిః। స్వ
స్నైదృష్ట్వాపి ప్రియం బాహూ పరిహారయతి సా యథా॥ ౮౮

అత్ర స్వప్నదర్శనేన బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారో౽పరమప్ర
తీతేర్నిద్రావ్యజ్యతే- ... ... అథాపస్మారః-

అపస్మారోఽభిఘాతాదరాకులీభావ ఉచ్యతే। స్వస్నైప్ర
యాన్తం త్వాం మత్వా సాయాహి తాత్కులాభ్యశీత్॥ ౮౯ ౫

అత్ర భృశమాకులీభావేనాపస్మారో౽వ్యజ్యతే- విదాపస్మారా
యథా వా — విమలజాస్వత్తనిశామ్మనైవమిమేష మేసాధనమ
లయోచ్చైః। ధనుర్ధరం తీవ్య పునస్స్వయం ప్రాంధావత్యవిశ్రా
న్తమితస్తతశ్చ॥ ... ... అథసుప్తమ్-

సుప్తం తు సుఖనిఃశ్వాస్యైరప్తరిన్ద్రియమీలనమ్। ౧

తదివర్ణాద్వినిర్భర్త్సనం స్యాదాక్షేపసుధాదియక్ ॥౯౦॥
అత్ర నిర్భర్త్సనమిత్యంతరస్మిన్ శ్లోకే సత్యమణిత్యేవమాత్మకం వ్యజ్యతే–
యథా వా — కదా తవారిప్రవరాత మోద సుధాసుధాపారధయ
స్తవైతాః। భుజాన్తరేతస్య సుఖాంశయానా రుజాందినే ప్య
హామణిహాతేన ॥ ... ... అథ విబోధః–

విబోధశ్చేతనావాప్తిర్గ్లాన్యాదీనాం నిబృత్తితః। ఉరా
దుక్ష్యాస్తత్రాంగ్యాపాద్య నిమీలనమాదిభిః ॥౯౧॥
అత్రోన్నిద్రత్వాదిభిర్విబోధో వ్యజ్యతే। ... ...అథ క్రోధః–
క్రోధః కృతాపరాధేషు స్థిరోద్దీప్తత్వముచ్యతే। యా
హాయాహాస్రీస్యాయుక్తిర్దర్పయనికుంచనాదిభాక్ ॥౯౨॥
అత్రోన్మనోరస్యపి ప్రియేణోపాలభ్యమానేన క్రోధస్యస్థైర్యా
దమర్షో వ్యజ్యతే – విబోధక్రోధౌ యథా వా — రాధానవా
హంరతినవకౢప్తే వధిష్ఠులకిం పతితోఽసి యదృచ్ఛయా। యావద్వృ
ద్ధిర్యుక్తగినాశయాహి యాహీతు కర్పన్నుపతీ యముద్ధే॥
అత్ర పాదప్రియేణ క్రోధస్తుత్యపాదేన విబోధశ్చవ్యజ్యతే।
అథావహిత్థా–

అవహిత్థాకారగుప్తిః స్యాల్లజ్జాదిసంభవా। నిహ్నుత్యా
తిసత్వరాగత్వాదిశ్యా సంకల్పాదిస్తు సహ ॥౯౩॥
అత్ర సురంజనీయ జనత్వాన్వస్య పత్యౌ రాగత్వాన్నిహ్నుతే వవావ
హిత్థా వ్యజ్యతే – యథా వా — తమాలమన్త్రిపరుణం సమీ
క్ష్య తన్వీ భవ దాభానయాతదైవ। స్విన్నాఖిలాంగీ సవితుః కరేణ
ఖిన్నాహమస్మీతి సలజ్జమాహ ॥ ... ... అథోగ్రతా–
అపరాధిషు పారుష్యముగ్రతాతద్వాదకృత్। జతోఽపి
మన్దకర్ణవృత్తజ్జతాస్తిహ్యపీయుః ॥౯౪॥
అత్రాపకారిణి వ్యవహారుష్యానుగ్రతా వ్యజ్యతే– అథమతిః–
విమృశ్య యుక్తిభిశ్శాస్త్రదర్శి ధారణం మతిః। ఛా
యాస్వాప్రిష్ఠ్యమతే వైష్ణవ్యతో దహతి యామ సౌ ॥౯౫॥
అత్రిన్వ దామాకర్ణయా శాస్త్ర చర్చిసౌర్వర్తనిశ్చయార్థ

[illegible] వ్యజ్యతే. యథా — [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ... ... అథ వ్యాధిః.

అథ వ్యాధిః.

వ్యాధిర్జ్వరాది [illegible]
[illegible]

అత్ర [illegible] వ్యజ్యతే. యథా — [illegible]
[illegible]
[illegible]

అథోన్మాదః.

[illegible]
[illegible]

అత్ర [illegible] ఉన్మాదో వ్యజ్యతే.
యథా — [illegible]
[illegible]
[illegible] ఉన్మాదో వ్యజ్యతే.

అథ మరణమ్.

[illegible]
[illegible]

అత్ర [illegible] మరణం వ్యజ్యతే. యథా — [illegible]
[illegible]
[illegible] ... ... అథ త్రాసః.

త్రాసః [illegible]
[illegible]

అత్ర [illegible]

---

* [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

శీతసేవితాదేవ్రతతి స్వప్నకసాన్నిధ్యయోః గ్యతయా పాట్యర
సత్వ్యభిరసాద్విరుద్ధమిత్యర్థః - కచాపాదిక్షరాగద్వేష పా
పనాపామయాంచదర్శనీయః కేశభమస్యరసకేలిపాద్యక్ - గ
హిం వీతరాగాదిభిస్త్రీభిస్సంగాదీనాముక్యదర్శనీయతయాత
సత్వం నస్యాత్ - నచైవమపి థరతేన తస్యపిపాద్యమకరా
కాత్కథం రసత్వమితి వాచ్యమ్ - తస్య పిపాద్యత్రితిపాదనం
పరమ పురుషార్థతయా లోకతయా తాత్రితాత్రి స్త
తాన్ శత్వం రతం త్రింద కాన్త స్వప్రయామప్రీతిమమ్ - తథా
హ్యధ్యాత్మశాస్త్రేష్వనసత్పురుషసేవాదయో విభావాః యమ
నియమాదయో నుభావాః ధృతిమత్యాదయో వ్యభి
చారిణస్తద్యథా - యథా వా — అహౌ వా హారే వా బలవతి
రిపౌ వా సుహృది వా మణౌ వా లోష్టే వా కుసుమశయనే వా దృ
షది వా । తృణే వా స్త్రైణే వా మమ సమదృశో యాంతు దివసాః
క్వచిత్పుణ్యారణ్యే శివ శివ శివేతి ప్రలపతః ॥ అత్ర భుజంగహార
యోర్మధ్యస్థయా పరికరణాని స్వప్రయుక్తా - పుష్పాస్తరణశిలా
తలయోర్ముదప్రీతయా భోగోపకరణాని స్వప్రయుక్తాని ప్రీ
సుహృదోస్వరుద్ద్వేషిణయా పుత్రైషణా రాహిత్యం చతేషు
[illegible] రాహిత్యం చవ్యజ్యతే తేన చ శాన్తరసాభివ్యక్తిస్స్పష్టా
[illegible] తి ధ్యేయమ్ ॥

తథా [illegible] దీనాం వ్యక్తానాం [illegible]
[illegible] ఇదానీం ప్రస్తావ [illegible]
భావం నిరూపయతి -

రతిర్దేవాది విషయా వ్యఞ్జితా భావ ఉచ్యతే । హ్య
మాద్యావనామాజ్ఞా [illegible] ॥౧౦౨౪

అతిశయేన మునిప్రభృతిషు [illegible] నస్వ
[illegible] పరమేశ్వర విషయిణీ రతిరపి దేవవిషయత్వా
ద్భావస్స్యాదితి చేన్న - అత్ర రతిశబ్దేన మన్మథ [illegible]
తి విశేష [illegible] పరమేశ్వర
విషయా రతిర [illegible] శృంగారరసపదే

త్యాహుః। యథా నో — కణ్ఠగళనివిష్టమేకతే కాలకూటమపి
మే మహామృతమ్. అప్యుపాత్తమమృతం భవద్వపుర్భేదవృత్తి
యది రోచతే నమే ॥ కాలకూటమపి కణ్ఠగళనివిష్టతయా భవ
ద్వపురభిన్నవృత్తి మే మహామృతం పరమప్రియాస్పదం — దుః
ఖాన్యపి సుఖాయన్తే విషమప్యమృతాయతే. మోక్షాయతే చ
సంసారో యత్ర మార్గస్స శాఙ్కరః. ఇత్యుక్తత్వాదితి భావః. అ
మృతం పునరుపాత్తమపవనాయాం సంబన్ధమపి భవద్వపుషస్స
కాద్భేదేన వర్తేత యది తర్హి తన్న మే రోచత ఇతి భక్తస్యోక్తస్య
చిదుక్తిః అత్ర దేవతావిషయా రతిర్వ్యఙ్గ్యస్య మానాభావ ఇత్యుచ్య
తే. మునివిషయా యథా — హరత్యఘం సంప్రతి హేతురేష్య
తశ్శుభస్య పూర్వాచరితైః కృతం శుభైః। శరీరభాజాం భవదీయ
దర్శనం వ్యనక్తి కాలత్రితయేఽపి యోగ్యతామ్ ॥ సంప్రతీదానీ
మఘం పాపం హరతి. న హి భూతే నాపి వా తాదృక్కీర్తిరాద్య
తివర్తమాన ఇతి రీత్యా వర్తమానస్య ప్రాగమసిద్ధేశ్చ తదనన్తరం
భోక్తాపేక్షయా భావిని ప్రత్యయితయా దాహ ఏష్యతో భవిష్యత
శ్శుభస్య హేతుః నైర్మల్య వద్దర్శనం కృతిషు క్షైత్యర్థ్యమిత్యాహ
పూర్వమాచరితైశ్శుభైః కృతం సంపాదితం భవదీయదర్శ
నం శరీరిణాం కాలత్రయేఽపి యోగ్యతాం యోగోఽభిప్రేతార్థసం
పత్తిధ్యానసఙ్గతియుక్తిప్ప్వేత్యుక్తత్వాయ ఉభయత్రార్థసంపత్త్య
పేక్షితాం వ్యనక్తి నారదం ప్రతి శ్రీకృష్ణవాక్యే కృష్ణస్య నా
రదవిషయా రతిర్వ్యజ్యతే. పుత్రవిషయా యథా — ప్రియో హి
వత్స రఘునన్దన రామచన్ద్ర మమ్యాభి మహాధనాని చిరం పరి
ష్వజామి. ఆరోప్య వాహ్యాదిదివాసిక సముద్వహామి వస్తే ఉభయా
చరణపుష్కరకవ్యయం తే. యద్యపీదం మహావీరచరితే రా
మభద్రం ప్రతి జనకస్యోక్తిః. తథాపి జామాతురపి పుత్రప్రా
యత్వాదత్ర పుత్రవిషయా రతిర్వ్యజ్యతే. నాయిష్ఠప్రత్యవిష
యా యథా — అలక్ష్యదన్తముకులాననిమిత్తహాసైరవ్యక్తవర్ణ
రమణీయవచఃప్రవృత్తీన్. అఙ్కాశ్రయప్రణయినస్తన
యాన్ వహన్తో ధన్యాస్తదఙ్గరజసా మలినీభవన్తి ॥ గురువి

ఉపపదరహితస్య స్వశబ్దవాచ్యతా యథా ॥ ౧౦౨ ॥
ఉదాహృతయోరతివద్వ్యభిచారిణాం వ్యభిచారిణా ఉపేక్షా భావా ఏవ వే
ద్యాః - ఉత్తరార్ధముదాహరణమ్ - ప్రతీకాలానుభవ్యరూప
యాత్పృక్త్యం వ్యజ్యతే - యథా శ్రీ—జానే మా పవరాజ్యశ్రీపి
యతమా స్వప్నే ఉద్యద్దృష్టా మయా మామాసంస్పృశ్య పాణి
నైరురపతే గన్తుం ప్రవృత్తాగతః । సోయమపశ్యదిదరధ్యాన్యాటు
కశతైరాశ్వాసయామి ప్రియాం భ్రాన్తస్తావదహం శపేనవిధినా
నిద్రాదరిద్రీకృతః ॥ ఇదం విరహాతురస్య వయస్యం ప్రతి వ
చనమ్ - అత్ర జాన ఇతి వాక్యేన స్మృతిర్వ్యజ్యత ఇత్యేకే - వ
ద్యమానవాక్యార్థకమనేకమనుభావతౌ మానవేదిత్యన్యే - ప్రాప్త
తస్య స్పష్టీకృత్యస్స్పష్టపి యతమా నో వవరాజ్యశ్రీ మయా దృ
ష్టా తతో మయి స్నిగ్ధయా హస్తేనైతి పాణినా మామస్పృ
శేతి దదతీ సతీ గన్తుం ప్రవృత్తా చ దృష్టా - తథా గచ్ఛన్తీం ప్రి
యాం పరిరధ్యచాటుక శతైరాశ్వాసయామి తావదే
వాహం శపేన విధినా నిద్రాదరిద్రీకృత ఇతి అత్ర స్మృతిరనిద్రావిష
యకం విధిం ప్రత్యసూయా వ్యజ్యతే - యథా — త్వామాలిఖ్య ప్రణ
యకుపితాం ధాతురాగైశ్శిలాయా మాత్మానం తే చరణపతితం
యావదిచ్ఛామి కర్తుమ్ । అస్రైస్తావన్ముహురుపచితైర్దృష్టిరాలు
ప్యతే మే క్రూరస్తస్మిన్నపి న సహతే సఙ్గమం నౌ కృతాన్తః ॥
ఇత్యత్ర విప్రలమ్భశృఙ్గారో వ్యజ్యత ఇత్యుక్తమ్ - ఇహాప్యసూ
యాఖ్యవ్యభిచారిభావాభివ్యక్తిరిత్యుచ్యతే - తః పునరనయోర్వి
శేష ఇతి చేన్న శక్యమ్ - రసధ్వనావసూయాఖ్యభావధ్వనౌ వ్యతిరేకవ్య
క్త కానుప్రవేశ లక్షణసంకరస్వీకారేణోభయ నాయకా ప్రా
ప్తే - వై పరిత్యసూయాహారకాస్సుయోగసాన్యశోకవని కానిదశతు
ల్యత్వాదిత్యేకే - విప్రలమ్భశృఙ్గారస్య స్వశబ్దవృత్త్యాప్రతత
త్య ప్రతీకోన బాధితత్వాద్వ్యభిచారిభావస్యైవేహ ప్రాధాన్య
మిత్యన్యే ... ... అథ రసాభాసభావాభా

తసౌ ప్రస్తుతత్వేదనా బత్యత్రిర్తనే । స్మృత్వా

దష్టస్యాపి చేతో వ్యాపృతస్య రతిం గతమ్ ॥౧౮౫॥
యత్ర రత్యాదేరనౌచిత్యేన ప్రవృత్తిస్తత్ర రసాభాసః । యథా
స్వపత్న్యా పత్యావనురక్తాయాం రతేః ప్రవృత్తేరనౌచిత్యప్రవృ
త్తత్వాత్ రసాభాసః । యత్ర ఉపనాయకానురాగః తత్ర రసా
భాసత్వమనౌచిత్యానురాగ ఏవ తత్ర నరసః । ఇంద్ర రసవత్ భావాభా
సానత్వాత్ సాధారణమేవ త్విత్యుక్తమ్ । యథా వా — విస్మృతస్య
యస్య నైషధముక్తాస్తు సాక్షి బహిః స్థిత యత్రామ్ ప్రావ్యం తల్ప
క్షేత్రం తత్ర తెలిపడంతె నైషధభావవతిః । తిర్యక్ సంసార సార
మస్తు తత్ర ఖాలా నైరలం తుష్యరో సీతాయా తల్పతల్ప విద్ధ హృద
యస్య వృష్ణేనల జ్వలత్యరః ॥ అయ తల్పే విరహాస్ప ఏవ తల్పస్తే
నవిద్ధహృదయః । అత్ర సీతానురాగానౌచిత్యేన తావత్ తస్య రతేః
ప్రవృత్తత్వాద్రసాభాసః । ఏవమేకస్యా యుగపదనేకేషు రతిప్ర
వృత్తిః రసాభాస ఏవ । యథా — స్తుమః కం వామాక్షి క్షణమపి
వినా యం న రమసే విలేభే కః ప్రాణాన్ రణముఖమఖే యం
మృగయసే । సులగ్నే కో జాతః శశిముఖి యమాలింగసి బలాత్
తపశ్శ్రీః కస్యైషా మదననగరి ధ్యాయసి తు యమ్ ॥ హే వామాక్షి
కం స్తుమః యం వినా క్షణమపి న రమసే । కో వా రణముఖమఖే
ప్రాణాన్ విలేభే విముక్తవాన్ । కో వా రణాఙ్గముఖమరణా
నిత త్వత్సంబంధేన జాత ఇతి యావత్ । యం త్వం మృగయసే
కో వా సులగ్నే జాతో యం త్వమేవ బలాదాలింగసి కస్యైషా
తపశ్శ్రీః యం తు ధ్యాయసీత్యేకస్యా అనేకవిషయకరాగప్రతీతే
రసాభాసః । న చ వేశ్యాయా అనేకవిషయకరాగేఽప్యనౌ
చిత్యమితి నాత్ర రసాభాస ఇతి వాచ్యమ్ । తస్యా అపి యుగపద
నేకానురాగస్యానౌచిత్యాత్ । ఉక్తం చ ప్రకృతిరుజ్జ్వల వేషాత్మక
ఇతి శృంగారలక్షణాద్వేశ్యావిషయత్వే శృంగారస్యానురాగ
యుక్తత్వస్య । న చ స్తుతివిషయత్వాదినానావిధవాక్యార్థతా నే
కఏవ నాయకః కుతో న స్యాదితి వాచ్యమ్ । ధ్యాయసి తు యమి
త్యత్ర తుశబ్దోపాదానానావ్యక్త్యవతత్వ కలాభావాభిన్న ఉక్తత్వస్య
వ్యక్తత్వాత్ । మదననగరీతి సంబోధనే నానేకోపభోగ్యత్వ

ప్రతీతేత్యత్రాహ - యద్యపి కావ్యశ్రవణనాట్యదర్శనా భ్యాం విభావాదీనాం సాధారణ్యేనగ్రహణేనపి సామాజికానాం స్వీయత్వాయ్యభివ్యక్తిరిత్యర్థః కారణస్య తో నాభాగస్య భా విసాధారణ్యప్రతీతి ప్రయోజక కావ్యదర్శనాదివిషయేతరా నాచిత్యప్రతిసంధానాత్ వ్యక్తేర్నసేప్యానత్వవ్యవహారజ ఠిధ్యేయమ్ - తేత్తుతిర్యగాదిమరసాభాసత్వాపత్తే - తదయు క్తమ్ - తేష్వపి విభావాదిసంభవాత్ - నచ విభావాదిజ్ఞానస్య సామాజిక్యేస్తి ప్రథమతోరసభాజనం భవితుంనాహాసీతి వాచ్యమ్ - వి భావాదిసద్భావేపి రసప్రయోజకోనవిభావాదిజ్ఞానం కింతు — పదార్థ సరః చక్రవర్తిగిరిగోలయగన్ధమాదనమలంకరేణుః అ థాచిదయ్యుక్తేన చిసెనతాయాని సంభావయామాస రథాఙ్గనా మా - అత్రికరిణో నాలబ్ధ్వనవిభావేనజనితావసంతాదిరుద్దీపన వి భావైరుద్దీపితానురథిగన్ధమాదనశ్చనాద్యనుభావ ప్రకాశితా హర్షాదిభిర్వ్యభిచారిభిరుపచితోకరేణారతిస్థాయీరసతాం ప్రతిపద్యతే - ఏవంరథాఙ్గరతిరపి - అతఏవ కావ్యప్రకా శికాయాం - గ్రీవాభఙ్గాభిరామం ముహురనుపతతిస్యన్దనే బద్ధదృష్టిరితిశ్లోకేనభయానకరసస్త్యుక్తః యతదో నాభ్యా తత్వాత్యాహుః • ... ... అథభావాభాసంలక్షయతి-

• భావాభాసస్తుభావానాముసౌచిత్యప్రవర్తనే । కటాక్ష
రమత్యంసాబాలా పుంరాయామాంనిరాకరోత్ ॥ ౧౦౫ ॥

అత్రానిసురక్తాయా మాత్రుత్యప్రీతి ర్భావాభాసతా - యథా శా - తాసుభాకరముఖీకరశాయతాక్షీ సాస్మేరయా పనతరక్త రవిభ్రమాస్యాత్ । తస్యాంకరోమివదభేకథమత్రి ప్రం తల్స్వకృతివ్యతికరకథనాభ్యుపాయః అత్రశశవఏక కా ష్టపదలోక్య కాలాస్త్వరతామ్నరతః తస్యచిదుక్తిరియమ్ - అ త్రయావత్సంసంభావ్యతత్స్యత్యహేచిత్ర్యాద్రుష్ట్యూత్తెరనాచిత్యమిత్యే తే - స్వీకృత్యత్వాయత్వేనహైరిక్రిమనుచిన్త్యతీత్యానాచిత్యాన్య త్రాయా భావాభాసతేత్యుకః నేత్యనేనచానసురక్తాప్రసం హాతేత్యనాచిత్యం విజ్ఞాయామితిత్యేత్యే - అత్రయద్యపి రసాధా

సతామప్యస్తి - తథాపి వ్యభిచార్యాద్యఙ్గకం వేలనదశాయాం స్థా
యిభావత్వేతిధ్యేయమ్ - ఏవం రసాన్తరాణాం భావాన్తరాణాం
చాభాసా ఉదాహార్యాః. తత్ర రసాభాసో యథా —
గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్యమజానతః । ఉ
త్పథం ప్రతిపన్నస్య కార్యం భవతి శాసనమ్ ॥ ఇత్యా
దినా లక్ష్మణాత్మీయస్య దశరథప్రవృత్తేరనౌచిత్యప్రవృ
త్తిః - భావాన్తరస్య యథా — కింత్వామనుగతైర్జనైః పి
తా మే మిథిలాధిపః । రామ జామాతరం ప్రాప్య స్త్రియం ప్ర
కృతిమాగ్రహాత్ ॥ అత్ర సీతాయా రామం ప్రతి వాక్పారుష్యరూ
పోగ్రతాప్రవృత్తేరనౌచిత్యమిత్యాద్యూహ్యమ్. ... ...అథ
భావశాన్తిమాహ.

భావశాన్తిస్త్వభివ్యక్తిః ప్రశమే వ్యభిచారిణః ।
న తే విముక్తతస్యాద్యక్లేశం గోపితుం త్యజత్ ॥ ౧౦౬.

యత్ర నిర్వేదాదీనాం వ్యభిచారిణాం ప్రశమో వ్యజ్యతే తత్ర
భావశాన్తిః - ఉత్తరార్ధే అమర్షరూపభావప్రశమాభివ్యక్తేర్భా
వశాన్తిః - యథా వా — తస్యాస్సాన్ద్రవిలేపనస్తనయుగప్రశ్లేష
ముద్రాఙ్కితం కిం వక్షశ్చరణానతివ్యతికరవ్యాజేన గోపాయ్య
తే - ఇత్యుక్తే క్వ తదిత్యుదీర్య సహసా తత్సంప్రమార్ష్టుం మ
యా సాశ్లిష్టా రభసేన తత్సుఖవశాత్తన్వ్యా చ తద్విస్మృతమ్॥ మా
నః కథముపనీత ఇతి పృష్టస్తం వయస్యం ప్రతి నాయకోక్తిర
యమ్ - తస్యాస్సపత్న్యాస్సాన్ద్రవిలేపనయోస్స్తనయోర్యా రా
శ్లేషణం స్తనయుగముద్రాఙ్కితం ముద్రాఙ్కితత్వసిద్ధయే
సాన్ద్రవిలేపనేతి విశేషణముక్తమ్ - వక్షః పాదానమన ప్రత్య
ముచ్ఛలేన కిం గోపాయ్యత ఇతి మానిన్యా భణితే తన్మార్జనం క్వే
త్యుక్త్వా ప్రమాదాని గూఢానీవ పాదయోర్నతాభావేన పాదప్రణ
కేవలముపలక్ష్య తన్మార్జనం కర్తుం ప్రవృత్తేన మయా రభసేన
కించిదస్పృష్టేతి భీత్యా ఝటితి సా ఝటితి సమాలిఙ్గితా తత్సు
ఖవశాదాలిఙ్గనజన్యసుఖపారవశ్యాత్తన్వ్యా చ తన్మార్జ
నేన కృతం గోపనం విస్మృతమిత్యన్వయార్థః మానాఖ్యభావశాన్త్యుదా

త్యం ఇత్యాదావాన్త్రం - యద్యప్యత్రౌత్సుక్యభావశాన్తిర్మోహా
దయస్య కైశ్చిద్భావోదయస్యైవ ముదాహరణమ్ - లీలావిభా
వోదయస్యభావశాన్త్యుక్తతయా తాద్ధానాభావా ద్భావశా
న్తిరిహోదాహృతా. ... ... భావోదయోయథా-

భావోదయస్య సంపత్తౌ వ్యజ్యమానో వ్యభిచారిణామ్।
కిమిదం కుచయో రాత్ర్యుక్తాభూద్గాఢవస్త్రతా॥ ౧౦౩ ౫

యత్ర వ్యభిచారిభావానాముత్పత్తిర్వ్యజ్యతే తత్ర భావోదయః.
యథోత్తరార్ధే కుచయోర్గాఢత్వాచ్ఛా నయనలోకస్య సఖ్యాకుచ
యోః కిమితి ఉపరిహాసముక్తాయా ముగ్ధాయా లజ్జాఖ్య భావో
దయస్య కైర్త్ర్యాభావోదయః - యథా వా — ఏకస్మిం శ్శయనే
విముఖే రమణీనాం గృహీ ముగ్ధయా సద్యః కోపపరాఙ్ముఖగ్ల
పితయా చాటూని కుర్వన్నపి। ఆవేగాదవధీరితః ప్రియతమస్తూ
ష్ణీంస్థితస్తత్క్షణం మామాభూత్సుప్త ఇవేత్యమన్దవలితగ్రీవం పునర్వీ
క్షితః॥ ఏకస్మింశ్శయన ఇత్యనేన సపత్నీనామగ్రహణస్యాత్య
న్తానుచితత్వం వ్యజ్యతే- చాటుకరణసమయేఽవధీరత్వ స్వయం
ప్రియస్య తయా ముగ్ధయేత్యుక్తం- కోపేన పరాఙ్ముఖగ్లా
పితయా మానవతేనస్లానతయా ఆవేగాన్మానోత్క్రాన్తా
శ్లేష్మోదయం కోపశ్శమయితవ్య ఇతి తత్క్షణం తూష్ణీంస్థితః-
సామదానౌ పరిక్షీణౌ నాస్త్యుపేక్షావధీరణమితి న్యాయాదితి భా
వః- సుప్తోఽనస్వపితి కింతు మమాశయ పరిజ్ఞానాయ సు
ప్త ఇవ చ మాభూదితివీక్షితః పునశ్చ ద్వేధమం కించిద్వలితగ్రీ
వం వీక్షితః తథాపి నాయకేన తదాశయబోధనార్థం తదజ్ఞా
త్వేవస్థితే పునరమన్దవలితగ్రీవం వీక్షిత ఇతి ద్యోత్యత్వ పరిశ్ర్యా
త్ర కాలాతిమత్వలక్షణ ఔత్సుక్యస్యోదయో వ్యజ్యత ఇతి భా
వోదయః-యద్యప్యత్ర గ్లాన్యాదయస్సన్తి తథాపి-తథా
పి భావోదయస్య ప్రాధాన్యాత్తదుదాహరణమితిధ్యేయమ్-

భావసన్ధిస్తు భావానాం తుల్యానాం వ్యజ్యతాం యథా।
శ్రీకారకోలయుకురేవతి శ్యామా శ్యాలకంముఖమ్। తథా
కలకలం శృణ్వన్ జటాం బధ్నాతి రాఘవః॥ ౧౦౬ -

ర్యత్ర తుల్యబలతయా పరస్పరానుపమర్దకానాం స్థాయినాం
భావయోర్వా విరుద్ధరసవ్యభిచారిణోరయోః స్వస్వస్థితావత్ర
భావసంధిః. యథా సీతాకపోలేష్వత్రి ఉత్పులకమితి పులక
రూపానుభావేన శృంగారరసవ్యభిచారిణో హర్షస్యాటో
బన్ధనరూపానుభావేన వీరరసవ్యభిచారిణ ఆవేగస్య యుగపదే
వ వ్యఞ్జనాద్భావసంధిః. అత్రి చోత్పులకమిత్యనేనైవ రసద్వ
యవ్యభిచారిణో హర్షావేగయోర్వ్యఞ్జనా సమ్భవాద్భావ
ద్వయస్యైకవ్యఞ్జకానుప్రవేశేన భావసఙ్కరాఖ్యోఽయమ
ఽపి శృంగారస్సంభవతీతి ధ్యేయమ్. యథా వా — ఉత్సిక్తస్య త
పః పరాక్రమనిధేరభ్యాగమాదేకతస్సత్సఙ్గప్రియతా చ వీరరభ
సోత్ఫాలశ్చ మాం కర్షతః. వైదేహీ పరిరమ్భ ఏష చ ముహుశ్చైత
న్యమామీలయన్నానన్దీ హరిచన్దనేన్దుశిశిరస్నిగ్ధో రుణద్ధ్య
న్యతః॥ భార్గవాగమనం శ్రుత్వా తతో ఉక్తిః. రఘురగతస్య రామభ
ద్రస్య వచనమిదమ్. ఉత్సిక్తస్య దృప్తస్య తపసాం పరాక్రమా
ణాం చ నిధేః భార్గవస్యైకతః ఏకతో బహిర్వీరాణాం యోగ్యం
రభస ఆవేగస్తస్యోత్ఫాల ఉన్మథనమున్మాథః ప్రియతేలియావత్
తపోనిధిత్వాత్ సత్సఙ్గప్రియతా కర్షతి ఉత్సిక్తత్వేన తీవపరా
క్రమనిధిత్వాద్వీరరభసోత్ఫాలశ్చ బహిః కర్షతీతి విభాగః.
ఆనన్దీ ఆనన్దహేతురన్యతోఽన్తః పురే అత్రి సత్సఙ్గప్రియ
తేత్యనేన మునివిషయకభావ వ్యభిచారిణో హర్షస్య వీరరభ
సేత్యనేన వీరరసవ్యభిచారిణ ఆవేగస్య వైదేహీత్యాదినా శృ
ఙ్గారరసవ్యభిచారిణో హర్షస్య చ వ్యఞ్జనాద్భావసంధిః.

పూర్వపూర్వోపమర్దేన తేషాం శబలతా మతా । ఫలం
కిం బస్తుసంక్షోభాత్కార్యం కిం వదజ్జనః । కాన్తాః
కిం వదన్త్యమే ద్రష్టవ్యా ద్రౌపదీ కథమ్ ॥ ౧౧౦౫

యత్ర భావానాం పూర్వపూర్వోపమర్దేనాభివ్యక్తిస్తత్ర
భావశబలతా. యథా ఫలం కిమిత్యాది. యుద్ధార్థం భీష్మా
దిషు బద్ధేషు సముపస్థితేషు అర్జునవాక్యమిదమ్ — అత్రయు
ద్ధేన పశ్యన్తి బన్ధుభిర్యానుభుజ్యతే. కిం న యశోవదరాశేస్త్రి

౦తేశకత్వయా శ్రియేతి న్యాయేన బన్ధాంశత్వం ప్రత్యక్షశ్రియాః
మతిం ఫలమితి ప్రథమపాదేన నిష్ఫలత్వధీరూపో నిర్వేదో వ్య
జ్యతే. ధియాం బన్ధనస్య పాదుకాహేతుత్వాత్ ఖలు కారణత్వం
కలఙ్కమితి జనాపవాదరూపానిష్టప్రాప్తిహేతునేన ద్వితీయపా
దేన శఙ్కా వ్యజ్యతే. లోకాపవాదేన మతిర్హీయతే తథా
న బన్ధసంశ్లేషః కార్య ఇతి నిర్ధారణప్రతీతేస్తృతీయపాద
నమతిర్వ్యజ్యతే. బన్ధమదయా త్యాజ్యా చేద్రావణ త్వయోధరా
తథం విముక్తవేణీ ద్రౌపదీకథం ద్రష్టవ్యేతి తురీయపాదేన చి
న్తా వ్యజ్యతే. తత్ర త్రయాణాం నిర్వేదశఙ్కామతిచిన్తానాం
పూర్వపూర్వోపమర్దేన వ్యక్తేర్భావశబలతా. యథా వా
— క్వాకార్యం శశలక్ష్మణః క్వ చ కులం భూయోఽపి దృశ్యేత సా
దోషాణాం ప్రశమాయ నః శ్రుతమహో కోపేఽపి కాన్తం
ముఖమ్. కిం వక్ష్యన్త్యపకల్మషాః కృతధియః స్వప్నేఽపి సా దు
ర్లభా చేతః స్వాస్థ్యముపైహి కః ఖలు యువా ధన్యోఽధరం
పాస్యతి. ఇదం శకున్తలాం దృష్టవతో దుష్యన్తస్య
వాక్యమ్. అత్ర మునికన్యాభిలాషరూపమిదమకార్యం క్వ వి
శదవాదం చన్ద్రస్య కులం క్వేతి యుక్తాయుక్తవిచారణాత్
కో వితర్కః. సా భూయోఽపి దృశ్యేతేతి ఔత్సుక్యం దోషా
ణాం ప్రశమాయ పరిహారాయ నోఽస్మాకం శ్రుతం శాస్త్రశ్రవణ
మతో దోషవత్తాత్మవదభిలాషో న యుక్త ఇతి యుక్త్యార్థని
ర్ధారణాన్మతిః. కోపేఽపి తస్యా ముఖం కాన్తమిత్యనుభూ
తార్థస్మరణాత్స్మృతిః. కృతధియః స్థిరబుద్ధయోఽతఏవాపక
ల్మషాస్త్యక్తపాపాః కిం వక్ష్యన్తీతి సజ్జననిన్దారూపానిష్టాగ
మోత్ప్రేక్షణేన శఙ్కా. సా స్వప్నేఽపి దుర్లభేతి. కృపణతా
రూపం దైన్యమ్ హే చేతః స్వాస్థ్యం ధైర్యముపైహీతి ధృతిః.
నన్యః కో యువా ధన్యోఽధరం పాస్యతీతి చిన్తా వ్యజ్యతే. తత్ర
పూర్వపూర్వోపమర్దేన వితర్కౌత్సుక్యమతిస్మృతిశఙ్కాదై
న్యధృతిచిన్తానాం వ్యక్తేర్భావశబలతా. నను భావస్యోదయవ
ద్వ్యాప్తితత్త్వమపి రసవిషయత్వాత్సామాన్యాస్వాద్యత్వాచ్చేతి చే

న్తు - భావస్థితి ర్వ్యక్తస్యహావ్యక్తిరత ఆహ - భావస్వరూప
నిరూపణేనైవ సానిరూపితా - జానెకో పతరాద్యుత్తమిత్యాదిక
ము దాహరణేనైవ సాప్యుదాహృతేతి న పృథగుదాహృతేతి ధ్యే
యః ము- .... ననూక్తోదాహరణేషు రసస్యైవ సంభావా
త్పృథక్ కథం భావోదాహరణత్వమత ఆహ.

ముఖ్యే రసేఽపి తేఽఙ్గిత్వం ప్రాప్నువన్తి కదాచన। య
త్రో వరాజానుగతో భృత్యోః పరిణయోన్ముఖః॥ ౧౧౧

తిభావశాన్త్యాదయో రసే ముఖ్యేఽపి అఙ్గిత్వం ప్రాధాన్యం ప్రా
ప్నువన్తి - కదాచన కాదాచిత్కమిత్యా ... తేఽఙ్గత్వేన తు సర్వదా - న
చ కథమిదముచ్యతే - రసేఽపి భావశాన్త్యాదయోఽఙ్గి
త్వేన ఇతి - యస్మాదేకదా ప్రాధాన్యమన్యదా గుణీభావ వ్యాప్తమి
తి వాచ్యమ్ - యథా రాజానుగతో వివాహప్రవృత్తో భృత్యో రా
జని ముఖ్యేఽపి కదాచిత్ప్రాధాన్యముపలభ్యతే తద్వదవిరోధా
త్ - తతశ్చ విభావాదిసంవలనాత్ పూర్వం భావశాన్త్యాదీనాం
ప్రాధాన్యం తత్సంవలనే తు రసస్యైవేతి తాత్పర్యమిత్యనవద్యమ్.

ఏవమసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యం నిరూప్య క్రమప్రాప్తం సంల
క్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యనిరూపణం శిష్యావధానార్థం ప్రతిజానీతే.

అసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్య స్వప్రపఞ్చమితీరితః । నిరూ
ప్యతేఽథ సంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యః ప్రపఞ్చతః॥ ౧౧౨

తమేవ లక్షయతి.

ఉక్తో యత్ర స్వసంలక్ష్యక్రమోఽనురణనోపమః॥ ౧౧౩

ఘణ్టావాదనానన్తరం ప్రతిశబ్దస్యానుత్పత్తిభావి ధ్వనిస్త్వనన్తరదన
రణనం తదుపమస్తత్సదృశో వాచ్యార్థాత్ప్రతీత్యవ్యవహితప్ర
తీతివిషయో వ్యఙ్గ్య ఇతి యావత్ - తాదృశః సంలక్ష్యక్రమవ్య
ఙ్గ్య ఇతి యత్రోక్తః (అతో)నురణనరూపమ ఇత్యప్యేతస్య వాచ్యా
ర్థ్యదః - తత్ర శబ్దశక్తిసంభవాద్వినా వాచ్యార్థశక్తితి విశ్వ
నాదశక్తిక్రమభావాద సంలక్ష్యక్రమస్యాపి నానురణనోపమ
త్వం తత్ర విభావాదిసంవలితతయైవ ప్రతీయమానత్వేన క్రమ
స్యాలక్ష్యతయాఽనురణనాసమ్భావాదిత్యాహుః॥

లక్షణ మీభజతే.

శబ్దార్థోభయశక్త్యుత్థస్త్రిధా సోఽనురణనో ధ్వనిః ॥ ౧౧౩
శక్తిః స్వార్థం తస్య వాచ్యేన సంబధ్యతే - తదన్వయం సం
లక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యధ్వని శ్శబ్దశక్త్యుద్భవోఽర్థశక్త్యుద్భవ ఉభ
యశక్త్యుద్భవశ్చేతి త్రివిధః - ... ... తత్రాద్యం లక్షయతి.

స్యాత్పర్యాయాసహిష్ణుత్వే శబ్దశక్త్యుద్భవో ధ్వనిః ॥ ౧౧౪
యత్ర పర్యాయపదాన్తరప్రయోగాసహిష్ణుతా తత్ర శబ్ద
శక్త్యుద్భవః.... ... ...శబ్దశక్త్యుద్భవం భజతే.

అలఙ్కృతేర్వస్తునో వా ప్రాధాన్యే శబ్దశక్తితః।
యత్ర వ్యక్తిర్భవేత్సోఽయం శబ్దశక్త్యుద్భవో ద్విధా ॥ ౧౧౫
అలఙ్కారస్య వస్తునో వా శబ్దశక్త్యా ప్రాధాన్యేన వ్యఙ్గ్యత్వే
శబ్దశక్త్యుద్భవో ద్విధా - ... ... తత్ర శబ్దశక్త్యాఽలఙ్కారస్య
వ్యఙ్గ్యతాముదాహరతి.

ప్రతాపవాన్నసోఽభిభజన్నుదయమభ్యున్నతః। ఇత్యత్ర
శబ్దశక్త్యుత్థసాదృశ్యేఽలఙ్కృతిర్ధ్వనిః ॥ ౧౧౬
అత్ర ప్రతాపవాన్ సోఽభ్యుదయమభివృద్ధిం భజన్ భాతీత్యభి
ధయా ప్రాకరణికార్థః ప్రకాశ్యతే వ్యఞ్జనయా తు ప్రతా
పవాన్ ఆతపవాన్ సూర్య ఉదయాచలం భజన్ భాతీత్యప్రాక
రణికస్సూర్యవిషయోఽర్థః ప్రతీయతే. తదనన్తరం చ య
థా సూర్య ఉదయాద్రిం భజన్నాతపవాన్ భాతి తథాయ మ
భ్యభివృద్ధిం భజన్ ప్రతాపవాన్ భాతీత్యుపమాలఙ్కారో వ్యజ్య
తే - అత్ర ప్రతాపాదిపదైరాతపాదివస్తుధ్వనేర్వాచ్యేన నా
లంకారధ్వనిః - నచ వర్ణనీయస్య ప్రస్తుతవాచ్యసూర్యస్య త్రా
ప్రతీతిం వినా వస్తుమాత్రధ్వనిరేవ నాలంకారధ్వని రితి వా
చ్యమ్- తథాపతి కవేరభిమతోద్దేశాభిధాయితా పదానాం హి కవి
వమన్యత్రో న్యక్కృతశ్చాభివృద్ధిం ప్రాప్నోతీతి ప్రస్తావిధానమ
నయాద్రిం ప్రాప్య భాతీతి బ్రాహ్మణ తస్మాదసంబద్ధాభిధా
యిత్వయా ప్రసక్తేదిత్యుపమాయాత్ వాక్యవేత్తృత్వపార్థక్యం
భావాత్ - నవాజ్ఞైవత్వస్యాత్ తుల్యం ఉపమాభిధానశక్తి వాక్యార్థ

దాదివస్తుమాలంకారకత్రైవ నానాత్వం తదోషాదానస్యైవత్వస్య
మరమారాన్స్మార దూష్యగరావశ్యః ఇతివాచ్యమ్. వృత్తేనేత్య
త్రాపి మద్మరత్నో) భయదామాస్యపాదా వేనముకా కానృ్యతి
యస్యవస్యజ్ఞ్యత్వాద్వృ కారావశ్యగాప్యవాగ్ - ప్రాచాంమతే
విధాయాః వ్యాకరణాస్త్ర యత్రైనేన. తత్ర తే శ్లేషాలంకారత్వా
సంభవాచ్చేతిదిక్ - యథావా - ఉల్లాసస్య కాలకరవాల మహా
మ్బువాహాం దవేనయేన జగతో జాతకటాతేన। నిర్వాపితస్స
కలఏవ రణే రిపూణాం ధారాజలైస్త్రిజగతి జ్వలితః ప్రతాపః॥
అత్రిగమ్యారస్థితస్యైతేన యేన దవేన రాజ్ఞా కాలక్యామల
...కరవాలఃఖడ్గస్సగ యేమహానవ్వువాహో మేఘాః ... ఇతి
అస్యత్ర్యాదారా ప్రకదశస్తముల్లాస్యప్రకటయత్యా ధారాజలై
ధారా ప్రభృతిగతైజలైరిపూణాం జ్వలితః ప్రతాపోని
ర్వాపితః ప్రశమిత ఇతి ప్రాకరణికార్థాభిధయా ప్రకాశ్యతే వ్య
జ్యనయాతు తత్ర ... నికటస్థ నిదేపరేయన పదాన్యదవే
న కాలకరవ్యక్తమలకాన్తి రథచబాలః ప్రకాశ్యధ్వస్య ... యో
మహానద్బువాహః స్తముల్లాస్య ధారాయా సైజలైరిపూణాం
దావానలానాం పదాన్యసాక్ష్యైనతేషాం ... ప్రత్యం ప్రతా
పస్యం తావచ్ఛమిత ఇత్యప్రాకరణికః పదార్థస్యవిషయోర్థః
ప్రతీయతే తదనన్తరం చ యథా పదార్థేన మేఘముఖ్యాస్య
దావానలాదికాపః పరిహ్రియతే ఏవం రాజ్ఞా ఖడ్గముఖ్యేన తస్య
శత్రుప్రతాపః పరిహ్రియత ఇత్యుపమాలంకారో వ్యజ్యతే-
అత్ర కరవాలాదిశబ్దైః ... ద్వ్యర్థాభావేఽపి సాలఙ్కా
రధ్వనిః - యథావా - తిగ్మరుచిరప్రతాపో విధురనికారకృద్వ
తో మధురలీలః। మతిమానతత్త్వవృత్తిః ప్రతిపదపక్షాగ్రణీర్వి
భాతి భవాన్॥ తిగ్మస్య ... రుచిరస్సు ... ప్రతాపో యస్య సతథా విధురాణాం ... విరా...
...కరోతీతి సతథా - మధురా ... లీలా యస్య స తథా - మతిమానరా ... వృద్ధిర్వృత్తిర్యస్య ... ప్రా...
వృత్తిస్తర్తనం యస్య స తథా - ప్రతిపదం ... పక్షస్య

బలస్యాగ్రే చేన్మార్గోన్నేతి ప్రాతరతి కార్థేఽపి దయా ప్రతిపాదయతా
నా తదక్షణమపలక్ష్య తిగ్మరుచిశ్చన్ద్రానుక్రాన్తావతాతపమ
న్యూవిధుశ్చన్ద్రో వ్యనిశాక్షేదతజనకరో మధుర్వసన్తో వ్యతి
లోమతిమానప్యతత్త్వ వృత్తిరపరమార్థః ఏవ్వృత్తిమాగ పి
తిపద్ ప్రీతమాతిథికస్య వహ్నగ్నేః పతిసాయ్యదిర్వతపతిరవి
రోధాభాసో వ్యజ్యతే - నచాత్ర విరోధాభాసో వాచ్య ఏవాస్త్వి
తి వాచ్యమ్ - ఏకపద్యప్రతిభాసనదశాయాం ప్రాకరణికార్థ
ఏవాభిధాయా నియన్త్రితత్వాద్వ్యఞ్జనయైవ తత్ప్రతీతేర్వక్త
వ్యత్వాత్ - నచాత్ర ప్రాకృతాదితాత్పర్యప్రతీతిః ప్రకృతాను
యోగాభావాద్విరోధప్రతీతిస్సపదేవ నేతి వాచ్యమ్ - తథాసతి
తదనుకూల నానార్థశబ్దరచనాప్రయాసః సుకవేస్స్యాన్నిష్కరు
చిరత్వయ్యేయమప్రతీతౌ అతితిగ్మరుచ్యాదిని రూపణేన తద్విరో
ప్రతీత్యాతిశయితప్రతాపశాలిత్వాద్యభివ్యక్తేః ఫలత్వాత్కల్ప
నాదితి ధ్యేయమ్ - అత్రాపి వాక్యే నాలఙ్కారధ్వనిః - యథా
వా — అమితస్సమితః ప్రాప్తైరుత్కర్షైర్హర్షదప్రభో । అహి
తస్సహితస్సాధు యశోభిరసతామసి ॥ అమితో నల్పస్సమితస్సం
గ్రామాజ్జయేన ప్రాప్తైరుత్కర్షైః ప్రీతిప్రద అసతాం ఖలానామ
హితో నను కూలస్సాధు యశోభిస్సహితో ఽసీత్యర్థే ప్రతీయ
మానే మిత రహితో ఽపి మితసహితో హిత రహితో ఽపి
హిత సహిత ఇతి విరోధాభాసో వ్యజ్యతే - అత్రాపి విరో
ధప్రతిపాదకానామపి శబ్దానామభావాత్తస్య వ్యఙ్గ్యత్వమత్ర
నవీభఙ్గ ఇతి పూర్వోక్తాదుదాహరణాద్భేద ఇతి ధ్యేయం యథా
వా — నిరుపాదానసంభారమభిత్తావేవ తన్వతే । జగచ్చిత్రం
నమస్తస్మై కలాశ్లాఘ్యాయ శూలినే ॥ అనుపాదానసంహారస్య
వ్యతిరిక్తస్య సర్వస్యాస్పృశ్యత్వే సమాకారికారణనిరపేక్షమిద
యద్వ్యక్త్యవిద్యాపేక్షణమస్తి తస్యాః కేవలమవచ్ఛేదకత్వముక్తే
నాదస్స్ఫూర్తం - చిత్రం విచిత్రం జగదభివ్యక్తౌ న్యస్య వ్యతిరిక్తాధిష్ఠాన
న్తరాభావాదితి భావః - కలా సర్వవిషయకజ్ఞానశక్తిశ్చన్ద్రకలా

తు. తత్ర రాజపదయోరుపమావ్యతిరేకాలఙ్కారో వ్యజ్యతే.
అత్రాపి తత్ర కలాదిశబ్దానాం శ్లిష్టత్వేన పర్యాయాసహత్వాత్
శబ్దశక్తిమూలత్వమితి ధ్యేయమ్. ననూపమాదీనాం వ్యఙ్గ్యత్వే
ప్రాధాన్యాభావాదలఙ్కారత్వేన కథమలఙ్కారతా ప్రా
ధాన్యాప్రాధాన్యయోర్విరోధాదితి చేత్ సత్యమలఙ్కారా
ఏవోపమాదయః పరం తు పూర్వప్రత్యభిజ్ఞాబలాదలఙ్కార
త్వవ్యపదేశో యథా కశ్చిద్బ్రాహ్మణః శ్రమణో బౌద్ధసన్న్యాసీ
జాతః తస్మిన్ పూర్వప్రత్యభిజ్ఞయా బ్రాహ్మణ ఇతి వ్యపదేశ
స్తద్వదితి ధ్యేయమ్. అథ శబ్దశక్త్యా వస్తుధ్వని ముదాహరతి.

అవనీధవనీచయద్విషాం న విశగన్థిలాః । ఇత్యత్ర
శబ్దశక్త్యుత్థో వాచ్యే వస్తుధ్వనిర్భవేత్ ॥ ౧౧ ॥

అత్ర భూమిపతిశత్రూణాం చ ద్విషాం వా సం న విశతీత్య
భిధయా ప్రతీతావవనీధవనీచేత్యనేన విరుద్ధయోరపి త్వదనువ
ర్తనాత్ ఐకమత్యకారిత్వం దృశ్యత ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే. న చా
త్ర విరోధాలఙ్కారధ్వనిరేవ కుతో నేతి వాచ్యమ్. అవనీత్యవ
నీత్యయో స్సామానాధికరణ్యాభావాద్విరోధస్యైతస్మిన్ సత్త్వా
త్వాత్. యథా వా — * పంథిఅ ణ ఎత్థ సత్థర మత్థి మణం పత్థ
రత్థలే గామే । ఉణ్ణఅపఓహరం పెక్ఖిఊణ జఇ వససి తా వససు ॥
పాన్థ నాత్ర సంస్తరోస్తి మనాక్ ప్రస్తరస్థలే గ్రామే. ఉన్నతప
యోధరం ప్రేక్ష్య యది వససి * తద్వస. ఇయం కస్యాశ్చి
త్ప్రాన్తనిష్ఠం శయనీయార్థినం యువానం ప్రతి స్వైరిణ్యాః
కస్యాశ్చిదుక్తిః. ప్రస్తరస్థలే పాషాణమయప్రదేశేఽస్మిన్
గ్రామే మనాగల్పమపి సంస్తరః శయనీయం నాస్తి. పాషా
ణమయత్వేన కోమలశయ్యాత్వాన్న శయనీయాపేక్షితా చేత్.
ఉన్నతం పయోధరం స్తనం దృష్ట్వా యది వా సేచ్ఛా తదా వస.

---

* పహిఅ అణఏ త్థ సాథు - అత్ర ప్రాకృతేన ఇ ... పాఠో
బోధ్యః - సంస్కృతశబ్దై ర్భిన్నార్థైః సత్థరేతి.

* కామదశ్యా కాఞ్చిదితి కర్తవ్యాయాం ... ఇదం ...
చిన్త్యమ్.

త్యస్మిన్నర్థే అభిధయా ప్రతీయమానే వ్యఙ్గ్యే నైనారకిఞ్చనపహ
కేఽప్యస్మిన్ గ్రామే సంభోగయోగ్యః కదాచిదపి న లభ్యతే మది
యమున్నతం కుచద్వన్ద్వం దృష్ట్వా యది సంభోగేచ్ఛా తదాస్స్వేతి వ
స్తూత్ప్రతిపాద్యతే - అత్ర పయోధరమితి పదద్వయశ్లేషమహి
మ్నాఽన్యస్యాభావాద్వ్యక్త్యశబ్దశక్తిమూలతా - యద్వా పయో
ధరశబ్దస్యైకపద్యపి తత్పదగతశ్లేషమహిమ్నాసహార్యత్వేన ప్రత్య
తదావ్యక్త్యైవాన్యార్థస్యాభావాచ్చ వ్యక్త్యశబ్దశక్తిమూలతా - య
థా వా — శనిరశనిశ్చ తమముచ్చైర్నిహన్తి కుప్యసి నరేన్ద్ర యస్మై
త్వమ్ । యత్ర ప్రసీదసి పునః స భాత్యుదారోఽనుదారశ్చ॥
హే నరేన్ద్ర యస్మై త్వం కుప్యసి తం శని శ్శనైశ్చరోఽశనిశ్చ
వజ్రం చ నిహన్తి - త్వత్కోపం విషయస్య గ్రహపీడా శనిపా
తాదిర్దైవికోపద్రవశ్చ భవతీత్యర్థః - యస్మిన్ పునః ప్రసీ
దసి స ఉదారః దాతృత్వాన్ అనుదారోఽనుకూలకళత్రశ్చ భా
తీత్యభిధయా ప్రతీయమానే శనిరశనిశ్చేత్యనేన విరుద్ధావపి
త్వదనువర్తనార్థం ఏకం కార్యం కురుత ఇతి వస్తు వ్యజ్య
తే - ద్వితీయార్ధం తు సోదాహరణం తత్ర చశబ్దస్యాప్యర్థ
త్వే విరోధస్య వాచ్యత్వాత్ - సముచ్చయార్థత్వేఽపి విరో
ధాలఙ్కారస్యైవ వ్యఙ్గ్యత్వేన వస్తుధ్వన్యుదాహరణత్వాయో
గాదిత్యేయమ్. ... ... అర్థశక్తిమూలం విభజతే-

> అర్థశక్త్యుద్భవోఽన్యో యో లక్ష్యవ్యఙ్గ్యక్రమస్తు సః ।
> అర్థస్య హి స్వతస్సిద్ధ్యా కవిప్రౌఢోక్తికల్పనాత్ । వక్తుః
> కవినిబద్ధస్య ప్రౌఢోక్త్యా కల్పనాత్తథా । త్రైవిధ్యాత్త్రి
> విధస్తత్ర ప్రథమం త్రివిధస్య చ । వస్త్వలఙ్కారభేద
> న వ్యఙ్గ్యద్వైవిధ్యతః పునః । షడ్విధో ద్వివిధీభూయ
> భవేద్ద్వాదశభేదవాన్ ॥ ౧౨౦.

అథ — శక్త్యుద్భవస్సంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యోఽర్థస్య స్వత ఏవ బహిః
ప్రసిద్ధత్వేన బహిరసత్త్వేఽపి కవిప్రతిభామాత్రకల్పితత్వేన
కవికల్పితవక్తృప్రౌఢోక్తికల్పితత్వేన త్రైవిధ్యాత్ ప్రథమం

త్రివిధః త్రిప్రకారస్యాప్ - త్రిప్రకారస్యాప్యర్థశక్త్యు త్రి
త్వేకం వస్త్వలఙ్కారాత్మకతయా ద్వైవిధ్యే పునష్షడ్విధః - ఏ
వం వ్యఞ్జకీభూతానామర్థానాం షడ్విధానామపి వస్త్వలఙ్కా
రాత్మకవ్యఙ్గ్యద్వైవిధ్యాద్ద్వాదశవిధత్వమ్. ... ... తత్ర
వస్తునా వస్తుధ్వనిముదాహరతి-

అవిదూరే విశాయాంతిమిత్యాది విశద్యతే । ఇత్యాదౌ
వస్తునావస్తుధ్వనిర్వ్యక్త్యేఽర్థశక్తిజః ॥ ౧.౨౧.

ఇయం సమీపే సమాయాన్తీం మన్యామవేత్య జారేణదూరతం త
మమాకాంక్షితం ప్రతి సఖ్యాః కస్యాశ్చిదుక్తిః - అత్రాస్యాపి
యఞ్జాన్యతి తదుపపతిర్ముచ్యతామితి వస్తు ప్రకృత వాక్యా
ర్థేన వస్తునా వ్యజ్యత ఇతి వాక్యే వస్తునా వస్తుధ్వనిః- య
థా వా — అలససిరమణీధుత్తాణమగ్గిమాపుత్తధణ సమిద్ధిమఓ ।
ఇఅ భణిఏణ ణఅంగి పవ్వుల్లవిలోఅణా జాఆ ॥ అలసశిరోమణిర్ధూ
ర్తానామగ్రిమః పుత్రి ధనసమృద్ధిమయః । ఇతి భణితేన నతాఙ్గీ ప్ర
ఫుల్లవిలోచనా జాతా ॥ అత్రాలసత్వేన గ్రామాన్తరాగమనం
ధూర్తాగ్రిమత్వేన బహుప్రియత్వం రతికలాసు వైదగ్ధ్యం చ ధ
నసమృద్ధిమయత్వేన బహుప్రదానయోగ్యత్వం వ్యజ్యతే - త
దుభయప్రియ యత్ప్రఫుల్లవిలోచనత్వం తేన వస్తునా మమైతా
దృశః కాముకోఽర్థ ఇతి వేశ్యాపుత్ర్యా హార్దాభ్యం వస్తు వ్యజ్య
తే. ... ... వస్తునాఽలఙ్కారధ్వనిముదాహరతి-

అభూరల్పతరాయాసం రామమన్త్రీ ఫలత్యసౌ । ఇత్యా
దావర్థశక్త్యాస్య వస్తునాఽలఙ్క్రియాధ్వనిః ॥ ౧.౨౨.

అత్ర ప్రకృతవాక్యార్థే వస్తునా రామమన్త్రిస్య మన్త్రిన్తరే
భ్యో వ్యతిరేకాలఙ్కారో వ్యజ్యతే - యథా వా — ధన్యాసియా
కథయసి ప్రియసఙ్గమేఽపి విస్రబ్ధచాటుకశతాని రతాన్తరేషు ।
నీవీం ప్రతి ప్రణిహితే తు కరే ప్రియేణ సఖ్యః శపామి యది కిఞ్చి
దపి స్మరామి ॥ ఇయం రాత్రికృతప్రియసఙ్గమవృత్తాన్తం క
థయన్తీం సఖీం ప్రతి కస్యాశ్చిదుక్తిః - అత్ర యాత్వం ప్రియ
స్య ప్రేమాస్పదస్యవత్యుర్వ్యతాత్రిస్య సఙ్గమే రతాప్రిరతా

న్తరేఖారతిత్రిభువనేషు విస్రబ్ధచాటుకశతాః కథయన్తి-తా
స్త్వం ధన్యాసి - అహం తు ప్రియస్పర్శంపరిహృతచేతనత
త్వాన్న కిఞ్చిదపి స్మరామి శపే యది స్మరామి తదా శ
పామీతి వాక్యార్థేన త్వత్తో మమ ధన్యతరత్వం భా
వాత్ అహం తు ధన్యతరత్వమిత్యతిశయాద్వ్యతి
రేకాలఙ్కారో వ్యజ్యతే - యద్యప్యుపమానోపమేయతయా
ప్రసిద్ధయో రేవాన్యతరాతిరేకప్రతీతౌ వ్యతిరేకాలఙ్కార
స్తథాపి సఖీనాయికయో రౌపమ్యముపమానోపమేయ భావావిరో
ధాదిత్యుక్తప్రాయమితి. ... ...అలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిముదా
హరతి-

మన్యన్తే వజ్రనిర్ఘోషం త్వన్మౌర్వీటఙ్కృతిం ద్విషః। ఇత్య
లఙ్కారతో వస్తుధ్వనిర్వాక్యేఽర్థశక్తితః॥౧౭౩.

అత్ర భ్రాన్తిమదలఙ్కారేణ ప్రకృతవాక్యప్రతిపాద్యేన త్వ
న్మౌర్వీశ్రవణాదేవ ద్విషత్రస్తాభవన్తీతి వస్తు వ్యజ్యతే- యథా
వా—దర్పాన్ధగన్ధగజకుమ్భకవాటకూట సఙ్క్రాన్తనిఘ్న
ఘనశోణితశోణశోచిః। వీరైర్వ్యలోకి యుధి కోపకషాయకా
న్తిః కాలీకటాక్ష ఇవ యస్య కరే కృపాణః॥ దర్పాన్ధానాం మ
త్తేభానాం కుమ్భావేవ కవాటాన్యతరాణి తేషాం కూటేషు స
మీపేషు యానసఙ్క్రాన్తః ప్రవేశ స్తత్రనిఘ్నత్వేన ఆ
యత్తత్వేన ఘనైః శోణితైః రుధిరైః రుధిరస్యేవ తథా శాద్వ
లావస్థాయాం కోపారుణో ధారాలీకటాక్షప్రతిమః కృపాణో
యస్య కరే వీరైర్యుధి వ్యలోకి యోజనాయాం కాలీకటాక్ష
ఇవేత్యుపమయా సకలరిపుక్షయః క్షణాత్ కరిష్యత ఇతి వస్తు
వ్యజ్యతే - కాలీకటాక్ష ఇవ వ్యలోకి వ్యతిరిక్తయోజనాయాం
కాలీకటాక్షత్వేన సమ్భావనాదుత్ప్రేక్షయోక్తం వస్తు వ్యజ్య
తే. ... ... అలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిముదాహరతి-

ముఖ్పృత్తిరీవాన్నేత్రైస్త్వద్బాణైస్సహ వైరిణః। ఇత్య
లఙ్కారతో వాక్యనిష్ఠేఽథ్యలఙ్కృతిధ్వనిః॥౧౭౪.

అత్ర సహోక్త్యలఙ్కారేణ యస్మిన్ క్షణే త్వద్బాణా మ

ర్వ్యం ముఖ్యప్రాప్తి తద్దైవద్వ్యాపిప్రాణా మప్యస్తీతి కార్యకార
ణయోర్యౌగపద్యరూపాతిశయోక్తిర్వ్యజ్యతే- యథా వా— గాఢ
కాన్త దశనక్షతవ్యథా సంకటాదరివధూజనస్య యః । ఓష్ఠ
విద్రుమదళాన్యమోచయన్నిర్దశన్యుధి రుషా నిజాధరమ్॥ అత్ర
స్వాధరనిర్దంశనరూపకారణస్య దయితదన్తక్షతవ్యథామో
చనరూపకార్యస్య చ భిన్నదేశత్వకథనా ద్విరోధమూలాసఙ్గ
తిః - క్షతవ్యథాజనకాదధరసర్దంశనా త్తదభావరూపకార్య
జననిబన్ధనా ద్విరోధమూల స్తద్విజాతీయకార్యసముత్థానస్య
తజ్జనకత్వలక్షణవిరోధపరిహారాయ తాభ్యామధరనిర్దంశనస
మకాలమేవ శత్రవో వ్యాపాదితా ఇతి కార్యకారణయో
స్తుల్యకాలతాప్రతీతేరతిశయోక్తిః మమ క్షతావ్యన్యస్యక్ష
తిర్నివర్తతామితి రాజ్ఞో బుద్ధిరుత్ప్రేక్షిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా వ్యజ్య
తే- యద్వాత్రోపమేయస్యోపమానతయా సంభావనరూ
పముత్ప్రేక్షాలక్షణం న సంఘటతే తథాపి— అన్యథైవ స్థితా వృ
త్తి శ్చేతనస్యేతరస్య వా - అన్యథోత్ప్రేక్ష్యతే యత్ర తాముత్ప్రే
క్షాం విదుర్యథా ఇతి ఉత్ప్రేక్షాలక్షణయోగా దుత్ప్రేక్షాత్వ మవి
రుద్ధమితి ధ్యేయమ్ - ఏషు చతుర్షూదాహరణేషు స్వతస్సం
భవినోఽర్థా వ్యఞ్జకాః. ... ... అథ కవికల్పితేష్వ
లంకారేషు వస్తునా వస్తుధ్వనిముదాహరతి.

వైరిస్త్రైణస్మితజ్యోత్స్నాం నిర్ధునీతే భవన్మహః । ఇత్యా

దౌ కల్పితార్థేన వాక్యే వస్తుధ్వనిర్మతః ॥ ౧౨౫.

అత్ర కవికల్పితేన ప్రతాపకర్తృకరిపుస్త్రీస్మితనిర్ధూననరూ
పవస్తునా భవతా రిపవో వ్యాపాదితా ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే-
యథా వా— కైలాసస్య ప్రథమశిఖరే వేణుసంమూర్ఛనాభి
శ్శ్రుత్వా కీర్తిం విబుధరమణీగీయమానాం త్వదీయామ్ । స్రస్తా
పాఙ్గాః సరసబిసినీకాణ్డసంజాతశఙ్కా దిఙ్మాతఙ్గాః శ్రవణ
పులినే హస్తమావర్తయన్తి ॥ ప్రథమశిఖర ఇతి దిఙ్మాతఙ్గానాం
నెదిష్ఠతాసూచనార్థమ్ వేణుశబ్దేన తేషాం నాదో లక్ష్యతే- సం
మూర్ఛనాసంభేదస్థానతుల్యవేణునాదసంభేదోపలక్షితతయా

గ్రథమానామితియావత్ - యద్వా వేణుషు సమ్మూర్ఛనాభిః
వాద్యప్రాభిరుపలక్షితాం వేణుప్రభృతిధ్వనితామితియావత్ -
కీర్తిం శ్రుత్వా పరిప్రాప్తాః పతితకటాక్షాః శ్రవణపులిన
ఇతి భవనతాత్రపి కాకాక్షిన్యాయేన సంబధ్యతే - అతఏవ కీర్తౌ
బిసకాణ్డశఙ్కావన్తో దిగ్గజాః శ్రవణపులినే శ్రవణస్యైవ
పులినత్వనిరూపణం శఙ్కితబిసకాణ్డసంబన్ధయోగ్యతాభిప్రా
యమ్ హస్తరూపవర్తయన్తి జాతిస్వభావాత్ బిసగ్రధ్న
తా తేషాం విస్మృతా - అత్ర కవిప్రౌఢోక్తిమాత్రసిద్ధేన ధవళ
తమకీర్తిసందర్శనజనితహస్తావర్జనరూపేణ వస్తునా యేషాం
విజయాదిగుణపరిసంసారూపా కీర్తిరిత్యర్థానవగమో నాస్తి తే
షాం తిరశ్చామప్యేవంబుద్ధిజననే చమత్కారకారిణీ కీర్తిరితి వ
స్తు వ్యజ్యతే - యద్యప్యత్ర బిసనీకాణ్డసంజాతశఙ్కా ఇతి
భ్రాన్తిమానసఙ్కీర్ణదేహో నాలఙ్కారో వ్యఞ్జకస్సంభవతి త
థాపి తదంశవ్యతిరేకేణాపి వాచ్యార్థస్య ప్రకృతవ్యఞ్జనోప
యుక్తకత్వమస్త్యేవేతి వస్తునా వస్తుధ్వనేరుదాహరణత్వ
మవిరుద్ధమ్. ...... అథ వస్తునాలఙ్కారధ్వనిముదాహరతి-

జయశ్రీస్తంభజత్వాజౌ సేనాధూళ్యస్థకారితే। అల
ఙ్కారధ్వనిర్వ్యాక్యే కల్పితేనాత్ర వస్తునా॥ ౧౨౬.

అత్ర కవికల్పితేన జయశ్రీభజనరూపార్థేన జయశ్రియోఽభి
సారిణ్యుపమా వ్యజ్యతే - యథా వా — కేసేసు బలామోడిఅ
తహ తేణ రణమ్మి జఅ సిరీ గహిఆ। జహ కందరాహి విహు
రా తస్స దిఢం కణ్ఠఅమ్మి సంఠవిఆ॥ కేశేషు బలాత్కృత్య ప్ర
థా తేన రణే జయశ్రీర్గృహీతా - యథా కన్దరాభిర్విధురాస్త
స్య దృఢం కణ్ఠే సంస్థాపితాః - సమరే జయశ్రీస్తేన రాజ్ఞా కేశేషు
బలాత్కృత్య తథా గృహీతా - శత్రుకేశగ్రహణమేవ జయ
శ్రీకేశగ్రహణత్వేనాధ్యవసీయతే- యథా తస్య రాజ్ఞోఽవిధురా
శ్శత్రవః కన్దరాభిర్గుహాభిః కణ్ఠే దృఢం సంస్థాపితాః స్వసంస్థాపిత
పాత్రీభూతాః శత్రవః కన్దరాస్వపి దృఢం కణ్ఠే సంస్థాపితా
జాతా ఇతియావత్ - అత్ర స్త్రీలిఙ్గేన జయశ్రియః కన్దరా

కాంచన నాయికాం త్వం ప్రతియాతే । తతశ్చ జయశ్రీరూప నా-
యికాకాకగ్రహణం రాజశ్యతమవేక్ష్య తే సూర్ద్దహితమదనా ఇ-
వ తన్ద రాశ్యతాం గ్రాం తత్ప్రాలిఙ్గనం పురస్సన్త్విత్యుత్ప్రేక్షా కవిప్రౌ-
ఢోక్తిసిద్ధేన జయశ్రీకేశగ్రహణాదిరూపవస్తునా వ్యఙ్గ్యేన త-
స్మిన్ సంగ్రామే తస్య విజయదర్శనాదన్యతరయః పలా-
య్యగుణానుతిష్ఠన్తీతి కావ్యలిఙ్గం చ వ్యజ్యతే । గుణానుశత్రూ-
ణామవస్థానం ప్రతి తస్యైకత్ర విజయదర్శనం హేతురితి కా-
వ్యలిఙ్గతా । తథా తద్వైరిణస్స్వయమేవ పలాయ్యన గుణాను
తిష్ఠన్తి కింతు తతః పరిభవం సంభావ్య తన్ద రాభిరేవ సంస్థాపి-
తా ఇత్యపహ్నుతిశ్చ వ్యజ్యతే. ... ... అథాలఙ్కారేణ వ-
స్తుధ్వనిముదాహరతి-

సఖ్యస్స్పృజతి పుష్పేషోః ప్రీత్యై బాణస్య మామథుః ।
ఇత్యలఙ్కారతో వాక్యే ధ్వనిః కల్పితవస్తుతః ॥ ౧౨౭.

అత్ర కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధమదనవీరరూపవిషయోత్ప్రేక్షయా
జగదఖిలం మదనో జేష్యతీతి కల్పితస్య వస్తునో ధ్వనిః.
యథా వా— గాఢాలిఙ్గణరహసుజ్జుఅమ్మి దఇఅమ్మి లహుసమో-
సరఇ । మాణంసిణీ ఇమాణో పీళణభీఒవ్వ హిఅఆదో ॥
గాఢాలిఙ్గనరభసోద్యతే దయితే లఘుసముపసరతి మనస్వి-
న్యా మానః పీడనభీత ఇవ హృదయాత్ । అత్ర కాన్తపరిరమ్భ-
ణాస్త్రిహృదయస్థితస్య స్వస్య పీడనశఙ్కయేవ మనస్విని
హృదయాన్మానో ఘటితనిశ్శేషముపసరతీతి కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధ-
మానగతభీత్యుత్ప్రేక్షయా నాయికాయాః సత్వాలిఙ్గనస్య
ప్రవృద్ధసంభోగానుమత్యాదిరూపం వస్తు వ్యజ్యతే. ... ...
అథాలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిముదాహరతి-

మానస్త్రైలోక్యగఙ్గాం త్వత్కీర్త్యా ధవళితం జగత్ । ఇత్య-
లఙ్కారతో వాక్యే విజ్ఞేయాఽలఙ్కృతిధ్వనిః ॥ ౧౨౮.

అత్ర కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధకీర్తిగతగఙ్గాసామ్యోత్ప్రేక్షయా గఙ్గాప్ర-
వాహయా కీర్త్యా జగత్సర్వం ధవళితత్వరూపో వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే.
యథా వా— నాదేరం త్వత్కీర్తిరిక్షుత అణంబురుహాబద్ధ విత్తే

సా। పరిసేఇఖుఅణఉడఏశుణ్ణంవిఅజఅఆసా వాడీ॥ ఛా. స్థవి-
రమివ హానస్త్రకపవదనాన్స్యుయహాభాధ్యపివేశా। తస్యా యతిభు-
వనముణ్డలమన్యదివ జరాతి సా వాడీ॥ అత్ర స్థవిరం పిస్తూణం
హాసన్తీతి కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధవాణీగతహాసోత్ప్రేక్షయా పి-
ష్టోత్పేక్షయా వా స్వ అపజ్ఞ్జానస్థస్వరూపోనవనవచమ-
త్కారైకకారణశబ్దార్థరూపవస్తుప్రత్యక్షస్వరూపాఽతివ్యతి-
రేకో వ్యజ్యతే. యద్యప్యుత్ప్రేక్షాం వినాపి వ్యతిరేకస్యా-
త్ర సంభవతి. తథాప్యుత్ప్రేక్షయా అపి తద్వ్యఞ్జకతా నవిహ-
న్యత ఇతి ధ్యేయమ్. ఏషూదాహరణేషు కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధా ఏ-
వార్థా వ్యఞ్జకాః.   ...   ... అథ కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢో-
క్తిసిద్ధానామర్థానాం వస్తునా వస్తుధ్వనిముదాహరతి.

ప్రీయమాణతో భర్త్స్యప్రసీదప్రిణతిపిరో। ఇతి
వక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధవస్తునా వస్తునో ధ్వనిః॥ ౧౨౯.

అత్ర కవినిబద్ధస్య సఖీరూపవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధేనాతిమానః ప్రేమత్తు
యుపేతురితివస్తునా త్వయైవ మమ ధీరితత్వేద మనస్యుపత్నేష్వ
స్వాభిరతో భవిష్యతీతి వస్తు వ్యజ్యతే. యథా వా — జేఠంకా
గిరిమేహలాసు చలిఆ సంభోగఖిణ్ణోరఈ ఫారుప్పుల్లఫణావ
లీకబళణే పత్తా దరిద్దత్తణం। ఏణ్హింతే మలఆణిలా విరహిణీ
ణీసాససంపక్కిణో జాఆ ఝత్తి సిసుత్తణేవి బహులా తారుణ్ణపు
ణ్ణా విఅ॥ యే లఙ్కాగిరిమేఖలాసు చలితాస్సంభోగఖిన్నోరగీస్ఫా
రోత్ఫుల్లఫణావలీకబలనాత్ప్రాప్తా దరిద్రత్వమ్. ఇదానీం తే మ
లయానిలా విరహిణీనిశ్వాససంపర్కిణో జాతా ఝటితి శిశుత్వే
ఽపి బహులాస్తారుణ్యపూర్ణా ఇవ. ఇదం సట్టకే విచక్షణావాక్యమ్.
యే లఙ్కాగిరిమేఖలాధారభూతశైలస్య త్రికూటస్య నితమ్బా
దుత్పన్నాః సురతశ్రాన్తభుజఙ్గీపృథులవికస్వరస్ఫటావలీపా
నేనాల్పీభూతాస్తే మలయానిలా విరహిణీనిశ్వాససంపర్కే
ణ శైశవేఽపి సంపూర్ణయౌవనా ఇవ బహులా జాతా ఇత్యత్ర
కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధేన బహులా జాతా ఇత్యనేన వస్తు
నా పూర్వమితస్య బాహుల్యసంపాదకత్వాద్విరహిణీనిశ్వా

ష కారిణవతి ఇత్యాసీం ఏవముక్తాన్యస్మాద్విరహిణీనాం కింకిం
నకరిష్యసీతి వస్తు వ్యజ్యతే - నచ తాదృగ్వ్యుత్పాదితాః వేత్యు
త్ప్రేక్షాలఙ్కారవ్యఙ్గ్యస్య ప్రతీతావనువపత్తే
రాక్ నిర్వాహసంపర్కస్య హేతుత్వప్రతిపాదక విభక్త్యంది
నైవ చాహుర్న్యహేతుత్వప్రతీతేః కావ్యలిఙ్గమిహ వ్యక్తమి
తి కదాచిద్వ్యఙ్గ్యమిత్యపి నయుక్తం. తదప్రతీతావపి వ్యఙ్గ్యప్ర
తీతేరనవకల్ప్యారిత్యాహుః. ... ... అథ కవినిబద్ధవక్తృ
ప్రౌఢోక్తిసిద్ధవస్తునా అలఙ్కారధ్వని ముదాహరతి.

మిళితేన్మరతాపేన శరత్సాన్ద్రగమ్భుజే। ఇతి వక్తృ
వచస్సిద్ధవస్తునాలంకృతిధ్వనిః॥ ౧౩౨.

కవికల్పిత దూతీరూపవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధేన దృగమ్బుజమీలన
రూపవస్తునా స్మరతాపస్యోత్కృష్టతాహేతువ్యతిరేకో వ్యజ్య
తే. యథా వా — సహి విరఇఊణ మాణస్స మజ్ఝ ధీరత్తణేణ ఓ
ఆసం. పిఅదంసణ విహలంఖల ఖణమ్మి సహసత్తి తేణ ఓసరి
అం॥ సఖి విరచయ్య మానస్య మమ ధైర్యేణావకాశం ప్రియదర్శ
నవిశృఙ్ఖల క్షణే సహసేతి తేనాపసృతమ్. హే సఖి మానస్యా
వకాశం కథం బద్ధధైర్యేణ విరచయ్యస్థితాయా ఇతి శేషః। మమ ప్రి
యదర్శనోత్సవ వివశక్షణే తేన మానేన సహసేతి అనుభూత
ప్రకారేణాపసృతం గతమిత్యర్థః సఖీం ప్రతి నాయికాయా
ఉక్తౌ కవినిబద్ధవక్తృకల్పితేన మానపలాయిత రూపవస్తునా ప్రి
యానునయరూపకారణం వినాపి మానపలాయనరూపకార్యో
త్పత్తి ప్రతీతేర్విభావనాలంకారో వ్యజ్యతే. తథాపి ప్రియదర్శ
న సౌభాగ్యబలజ్ఞానం ధైర్యేణాపి సోఢుం న శక్యత ఇత్యుత్ప్రే
క్షా చ వ్యజ్యతే॥ ......అతః కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధాలం
కారేణ వస్తుధ్వనిముదాహరతి.

నాహం దూతీ త్వం తస్యాః ప్రాణనిష్ఠా స్మరజ్వరః।
ఇతి వక్తృవచస్సిద్ధాలంకృత్యా వస్తునో ధ్వనిః॥ ౧౩౩.

అత్ర కవినిబద్ధదూతీరూపవక్తృవచస్సిద్ధేన నాహం దూతీత్యా
క్షేపాలఙ్కారేణ మదాజ్ఞానస్యాపి విలమ్బం తేన చ తన్ముఖేపి విల

ప్ర్యస్యోదయం నావసరః ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే॥ యథా వా — ఓల్లో
ల్లకరఅరఅణక్ఖఏహి తుహ లోఅణేసు మహ దిణ్ణం - రత్తంసు
అం పసాఓ కోవేణ పుణో ఇమే ణ అక్కమిఅ॥ ఆర్ద్రార్ద్ర
కరజరదనక్షతేన తవలోచన ద్వాభ్యాం మమ దత్తః రక్తాంశుక
ప్రసాదః కోపేన పునరిమే నాక్రాన్తే తవ నఖక్షతాని
యాన్యార్ద్రార్ద్రాణ్యభినవాని నఖదన్తక్షతాని తైర్మమ లో
చనయోరారక్తగుణోంశుకః ప్రియేణైవ రక్తపటవస్త్రప్రాప్తః ప్రసా
దో దత్తస్తత్పరిధానవశాదేవానయోరారుణ్యం న పునః కోపవ
శాదితి నాయికాయా ఉత్తరేణ తమితి కోపేనారుణలోచనేవ
నాసీతి నాయక ప్రశ్నస్యోత్తరమాయాదతో ప్రత్తరాలఙ్కారస్య
నాలఙ్కారేణ కోపేన నాక్రాన్తే ఇత్యపహ్నుతిసహితేన కవినిబద్ధ
వక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధేన న కేవలం త్వం కార్యమాచరితవానపి ప్రాగా
దినఖక్షతాని చ న గోపయసీతి వస్తు వ్యజ్యతే॥ ......అథ కవి
నిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధాలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిముదాహరతి.

ప్రియాతకదలీవాస్తేతమాలంభీష్యసాహారే। ఇతి వ
క్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధాలఙ్కృత్యాలఙ్కృతిధ్వనిః॥ ౧౩౨.

అత్ర కవినిబద్ధమాతీయాపవక్తృవచస్సిద్ధేన ప్రియాతకదలీవేత్యు
పమానేన తస్యాః కమ్రరూపత్వకథాప్రతీతి జనపదా
రాతమాలేథవత్ప్రియిస్త్రజ్ఞాయత ఇతి భ్రాన్తిమదలఙ్కారో వ్యజ్యతే
యథా వా — మహిలాసహస్సభరిఏ తుహ హిఅఏ సుహఅ సా అ
మాఅన్తీ - అణుదిణమణణ్ణకమ్మా అఙ్గం తణుఅం పి తణుఏఇ॥
మహిలాసహస్రభరితే తవ హృదయే సుభగ సా అమాన్తీ - అనుదిన
మనన్యకర్మా అఙ్గం తన్వపి తనయతి॥ మహిలాసహస్రభరిత
త్వాత్తవ హృదయస్యతత్రావకాశం ప్రాప్తుమలభమానా తతస్స్వతః కృ
శమప్యఙ్గమనన్యవ్యాపారా సతీ సర్వప్రయత్నేన పిపతితనూకరో
తీత్యత్ర మహిలాసహస్రభరితత్వస్య తనూకరణభావేన స్వస్య
తనుతనూకరణే పర్యవస్యాన్తాది పదం వినాపి హేతుత్వప్రతీ
తేః కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారస్తేన కవినిబద్ధమాతీరూపవక్తృవచ
స్సిద్ధేన శరీరతనూకరణరూపకారణౌత్సుక్యవకాశలాభ

రూపకాలఙ్కారాద్వస్తుమాత్రం వ్యజ్యతే॥ ఏవమర్థశక్త్యుద్భవ
ధ్వనేర్ద్వాదశానాం భేదా ఉదాహృతాః॥ ౭.... అథ శ
బ్దార్థోభయశక్తిజం నిరూపయతి-

భవేదేకవిధస్తత్ర శబ్దార్థోభయశక్తిజః। మనో-
హారిద్విజరాజోఽయం భాతి సర్వజ్ఞశేఖరః॥ ౧౩౩.

శబ్దార్థోభయసాముత్థ్యసముద్భవస్త్విత్యుభయమూలధ్వ
నిభేద ఉక్తస్స పునరేకవిధ ఏవ - యథా సర్వజ్ఞస్యేశ్వర
స్య శేఖరీభూతో మనోహారీ ద్విజరాజశ్చన్ద్రో భాతీత్యభిధయా
ప్రతిపాద్యమానే సర్వవిదగ్రేసరో బ్రాహ్మణోత్తమో భాతీతి స
ర్వజ్ఞాదిపదైర్వ్యఞ్జనయా ప్రతీయతే. వాక్యేన బ్రాహ్మణో
త్తమోపమేయం చన్ద్రో వ్యజ్యతే తత్ర ద్విజరాజసర్వజ్ఞపదయోః
పర్యాయాసహత్వాచ్ఛబ్దశక్తిమూలత్వం మనోహారిశేఖర
పదయోః పర్యాయసహత్వాదర్థశక్తిమూలత్వం చేత్యుభ
యశక్తిమూలతా॥ యథా వా — అతన్ద్రచన్ద్రాభరణా సముద్దీ
పితమన్మథా. తారకాతరళా శ్యామా సానన్దం న కరోతి కిమ్॥ తన్ద్రా
జాడ్యం తదభావేనౌజ్జ్వల్యం లక్ష్యతే. ఉజ్జ్వలచన్ద్రభూషణా స
ముద్దీపితమదనా రత్యా ఉద్దీపన విభావత్వాన్మన్మథోద్దీ
పకత్వం తారకాభిర్నక్షత్రైః తరళా సా శ్యామా రాత్రిరానన్దం
న కరోతి కిమిత్యభిధయా ప్రతిపాద్యతే. వ్యఞ్జనయా తు ఉజ్జ్వ
లచన్ద్రాఖ్యశిరోభూషణభూషితా ఆలమ్బన విభావతయా సా
ముద్దీపితమన్మథా తారకయా కనీనికయా తరళా శ్యామా యౌవన
మధ్యస్థా సానన్దం న కరోతి కిమితి చన్ద్రాదిపదైః శిరోభూష
ణవిశేషాదయః ప్రతిపాద్యన్తే. వాక్యేన కామిన్యా ఉపమేయం రాత్రౌ
ప్రతిపాద్యతే. అత్ర చన్ద్రాదిపదానాం శ్లిష్టతయా శబ్దశక్తి
మూలతా సముద్దీపితాదిపదానాం పర్యాయసహిష్ణుత్వాద
ర్థశక్తిమూలతా చేత్యుభయశక్తిమూలత్వమ్— యద్యపి ఉభ
యశక్తిమూలేపి వ్యఙ్గ్యానాం వస్త్వలఙ్కారాదిభేదేన వ్యఞ్జకా
నామర్థానాం స్వతస్సిద్ధత్వాదిభేదేన బహవో భేదాస్సమ్భవన్తి
తథాపి శబ్దార్థోభయశక్తిమూలత్వోపాధినైకీకృత్య ఏకవిధ

ఇత్యుక్తమిత్యాహుః॥ ...... నిగమయతి.

అష్టాదశవిభేదాశ్చ ధ్వనేరేతే హ్యుదాహృతాః॥ ౧౩౩౪

లక్షణామూలోఽప్య వివక్షితవాచ్యోఽర్థాన్తరసఙ్క్రమితవాచ్యాత్యన్తతిరస్కృతవాచ్యభేదేన ద్వివిధోఽభిధామూలే తు వివక్షితాన్యపరవాచ్యే రసాదివ్యఞ్జనే సంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్య ఏకవిధ ఏవ సంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యస్తు శబ్దశక్తిమూలో వస్తుధ్వనిరలఙ్కారధ్వనిశ్చేతి ద్వివిధోఽర్థశక్తిమూలస్త్వర్థస్య స్వతస్సిద్ధత్వేన కవిప్రౌఢోక్తిమాత్రకల్పితత్వేన కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తికల్పితత్వేన త్రైవిధ్యే త్రివిధానాం చార్థానాం వస్త్వలంకారభేదేన ద్వైవిధ్యే పునష్షడ్విధ ఏవం వ్యఞ్జకీభూతానాం షడ్విధానామప్యర్థానాం వస్త్వలంకారాత్మకవ్యఙ్గ్యద్వైవిధ్యాద్ద్వాదశవిధత్వమిత్యర్థశక్తిమూలో ద్వాదశవిధ ఉభయశక్తిమూలస్త్వేకవిధ ఇత్యష్టాదశధ్వనిభేదా ఏవముక్తరీత్యోదాహృతాః- ... ... నన్వసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యస్య రసాదివ్యఙ్గ్యభేదాత్ బహవో భేదాస్సంభవేయురితి కథమష్టాదశేత్యుక్తమిత్యత ఆహ-

వ్యఙ్గ్యానాం హి రసాదీనాం యద్యప్యానన్త్యమిష్యతే।
తథాప్యలక్ష్యక్రమతో హ్యైక్యాదేకతోదితా॥ ౧౩౮౪

రసో హి శృఙ్గారాదిభేదేన నవవిధః తత్రాపి సంభోగవిప్రలమ్భభేదేన శృఙ్గారద్వైవిధ్యమ్- తత్రాపి సంభోగస్యైవ పరస్పరదర్శనాలిఙ్గనచుమ్బనకుసుమోచ్చయజలకేలిసూర్యాస్తమయచన్ద్రోదయర్తువర్ణనాదయో బహవో భేదాః- విప్రలమ్భశ్చ పఞ్చవిధ ఉక్తః- తత్రాప్యభిలాషాదయో భేదా ఉక్తాః- తయోరపి విభావానుభావవ్యభిచారిభేదాః - తత్రాపి నాయకయోరుత్తమమధ్యమాధమప్రభేదాః- తత్రాపి దేశకాలావస్థాభేదా ఇత్యేకస్యైవ రసస్యానన్త్యం॥ కా గణనాఽన్యేషామపి సంకలన ఇతి యద్యపి వ్యఙ్గ్యభేదాదనేకభేదాస్సంభవన్తి తథాపి తేషాం పరిగణయితుమశక్యత్వాదసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యత్వోపాధినైకీకృత్య ఏకవిధో రసాదిధ్వనిరిగణ్యతే.... అత

ఉభయశక్తి సముత్థో వాక్య ఏవ భవతి. పదశక్తిద్వయస్యాపి తులాధృత పదవత్త్వా సంభవాదన్యస్తద్వయోరపి భేదా వాక్య ఇవ పదేఽపి సంభవతీత్యాహ.

వాక్యఏవభవేదేష శబ్దార్థోభయశక్తిజః। భేదాస్త్వ
త్తదన్యయో వాక్యవత్తత్రపదేఽపిచ॥౧౩౫౪.

యద్యపి ఉభయశక్తిమూలః కాలిదాసాదిప్రబన్ధేష్వపి సంభవతీతి వాక్యఏవేత్యయుక్తమ్. తథాప్యతిశయితత్వాభావేన ధ్వనిత్వాభావాదితి భావః. నచ కథమేకదేశభూతపద విషయో ధ్వనిర్మహా వాక్యే ప్రయోగిస్యాదితి వాచ్యమ్. కర్ణాద్యేకదేశస్థితతాటఙ్కాదిరూపేణ కామిన్యా భూషితత్వవత్ పదప్రయోగేణ వ్యఙ్గ్యేనాపి వాక్యస్య చారుత్వోపపత్తేః.... అత్ర ప్రభేదేషు మూలధ్వనౌ అర్థాన్తరసంక్రమిత వాచ్యముదాహరతి.

యస్మిన్ జీవతి జీవన్తి బహవస్సతు జీవతి। అర్థాన్త
రసంక్రమితవాచ్యతేహావగమ్యతామ్॥౧౩౬౪.

అత్ర జీవతీతి పదం స్వోదరపూరణైకపరజీవనవైలక్షణ్యే సంక్రమితవాచ్యమ్. ధన్యత్వప్రతీతిశ్చ ఫలమ్. యథా వా — యస్యమిత్రాణిమిత్రాణి శత్రవశ్శత్రవస్తథా। అనుకమ్ప్యోఽనుకమ్ప్యశ్చ సజాతస్సచ జీవతి॥ అత్ర రూపభేదం వినా నాయుక్తత్వాయోగా ద్వితీయ మిత్రాదిపదాన్యర్థాన్తరసంక్రమితాని. తత్ర ద్వితీయమిత్రపదం విస్రబ్ధత్వసహత్రమితవాచ్యం. ద్వితీయశత్రుపదఞ్చ సర్వథా నాశ్యత్వసూచకం. ద్వితీయానుకమ్ప్యపదం సర్వథా నిరవలమ్బత్వపరం. సహృదయత్వనిరన్తరత్వసమ్పత్తిమత్త్వప్రతీతయశ్చ యథాక్రమం ప్రయోజనాని. మిత్రాదిశబ్దాః ప్రత్యేకముదాహరణమ్. ప్రతీతిస్త్వం వాక్యపరిసమాప్తేరతోఽనన్తరపదప్రకాశ్యోదాహరణత్వవిరోధో వాక్యత్రయేఽపి రామభిన్నః పురుషత్వం వ్యఙ్గ్యం చతుర్థపాదవాక్యస్య ఏనత్వాన్యవైలక్షణ్యోత్తరధన్యత్వాదివ్యఙ్గ్యేత్యాహుః... అత్యన్త తిరస్కృతవాచ్యం పదగతముదాహరతి.

భవతి స్మాదీతివ్యప్తిసు శాంసితవదిక్తటాః । నైతా
విషు తదేవాచ్యం సాధ్యదత్వన తిరస్కృతకాల ౩౭౫.

అత్రవితేవసస్య, మార్గద్రోస్యాధకత్వేన భవతిసుసాధనత
త్వాన్నంతరాత్ వితివ్యప్తీతి పదమత్యన్త తిరస్కృత వాచ్యం
సత్ సంబన్ధమాత్రం లక్షయతి ... శనామిరయతో నై లక్షితేన
న వ్యాపనం ప్రయోజనమ్ — యథా వా — ఖిళవహారాదీనస్తి
దాతుణాజనవిత హాఫీ రాణం, హి ... నబహుమతి ణహువ
వపాఠిణ్ణజ్ఞ ౯౮॥ ఖలవ్యవహారాస్సృశ్యన్తే దారుణా యద్యపిత
థాపి ధీరాణాం హృదయవయస్య బహుమతాన ఖలు వ్యవసా
యాధిరుహ్యన్తే - ధీరేషు కస్మింశ్చిత్ త్రాణ ... వర్ణనే షు
తత్ప్రవృత్తి దూషణేద్యోః ఖలవ్యవహారా యద్యపి భవన్తి -
తథాపి హృదయమేవ వయస్యస్తు ప్రహృష్టైనబహుమతాస్సమ్య
గాలోచ్య నిర్ధారితాస్తే షాం ప్రవృత్తయో నముహ్యన్తి న ము
హ్య ప్రతిహతాభవన్తీత్యర్థః చేతనధర్మస్య మోహాఖ్యస్య వ్యవసా
యేష్వసంభవాదత్యన్త తిరస్కృతవాచ్యతయా విముహ్యన్తీతి
పదం ప్రతిహతింలక్షయతి- సర్వథా వ్యవసితకార్యనిర్వాహణం
వ్యఙ్గ్యమ్......ఏవంలక్షణామూలా పదప్రకాశ్యా ధ్వనిభా
హాతాస్యభిధామూలాఖ్యసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యం పదగతముదా
హరతి-

సన్నిధత్తేనదా చిత్తే తద్వ్యక్త్యైంతరుణీమనః। అసం
లక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యధ్వనిరస్తిపదేత వేత్ ॥ ౧౩౫.

అత్రతదితిసర్వనామపదేనానుభవైకగోచరావిశేషాః ప్రకా
శ్యన్తే - తేన చలోకోత్తరరమతారకారతా వ్యజ్యతే- యథా
చ విప్రలమ్భః ప్రాధాన్యేన తత్పదేన వ్యజ్యతే- యథా వా — లా
వణ్యం తదసౌ కాన్తిస్తద్రూపం సవచః క్రమః । తదానుభాస్ప
దమభూదధునాతుజ్వరో మహాన్॥ తదాత్ప్రసిద్ధానుభావా
తరూదధునాతజ్వర హే జ్వరస్యాధ్యవసానలక్షణయాస్తతో
మహేతురిత్యర్థః తదాదిసర్వనామపదైః పూర్వోక్తరీత్యాస్తా
కాన్యేన విప్రలమ్భో వ్యజ్యతే- యదిభసర్వనామపదానాం మ

ధ్వర్ణావాచకత్వేనేతి నవ్యఞ్జకత్వమితి యుతం తదాన్యదుదాహ్రియ
తే — ముగ్ధే ముగ్ధతయైవ నేతుమఖిలః కాలః కిమారభ్యతే మానం
ధత్స్వ ధృతిం బధాన ఋజుతాం దూరీకురు ప్రేయసి। సఖ్యైవం ప్రతి
బోధితా ప్రతివచస్తామాహ భీతాననా నీచైశ్శంస హృది స్థితో హి
నను మే ప్రాణేశ్వరః శ్రోష్యతి॥ హే ముగ్ధే స్వహితసాధనజ్ఞా
నశూన్యే ముగ్ధతయైవ స్వేష్టసాధనజ్ఞానశూన్యతయైవ సర్వమా
యుర్నేతుం కిముద్యుక్తాసి. ఇదం న యుక్తం. మానం ధత్స్వ క
థం మానధారణమిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ. ప్రేయసి ప్రియే ఋ
జుతామార్జవం దూరీకురు. ప్రేయసి పరం ప్రేమాస్పదే కథమా
ర్జవం కర్తుం శక్యమిత్యత ఉక్తం ధృతిం బధానేతి. ఏవం స
ఖ్యా ప్రతిబోధితా భీతాననా భీత్యభివ్యఞ్జకహస్తపిధానాది చేష్టాశ్ర
యాననా నిత్యం హృదయసంనిహితః ప్రియశ్శ్రోష్యతి తస్మా
న్నీచైశ్శంసేతి సఖీం ప్రత్యవదదిత్యర్థః భీతాననేత్యనేన నీచై
శ్శంసనస్య యుక్తతా వ్యజ్యతే. న చ యుక్తతాయా వస్తురూ
పత్వాత్తద్వ్యఞ్జనేఽపి రసాభివ్యఞ్జకత్వాభావేనాసంలక్ష్యక్ర
మవ్యఙ్గ్యోదాహరణత్వమయుక్తమితి వాచ్యమ్. తదానీమన్య
హేతుకభయస్యాభావాద్ప్రియశ్రవణశఙ్కాగర్భస్య ప్రేయసి రా
గాతిశయస్య చానురణనన్యాయేన వ్యజ్యమానత్వాన్న దోష
ఇతి ధ్యేయమ్ — ఏవం వాదిని దేవర్షౌ పార్శ్వే పితురధోముఖీ।
లీలాకమలపత్రాణి గణయామాస పార్వతీ॥ అత్రాధోముఖీ
త్వపదేన లజ్జాఖ్యభావో వ్యజ్యతే. ఏవమన్యేషాం భావాదీనాం ర
సాభాసాదీనాం చ పదవ్యఙ్గ్యత్వముదాహార్యమ్. రసాభాసా
దయో హి వాక్యప్రకాశ్యా అపి రసాపేక్షయా నికృష్టచమత్కా
రా ఇతి పదప్రకాశ్యాదీనాం తు తేషాం నికృష్టతమచమత్కా
రిత్వేనేతి పృథఙ్నోదాహరణమాదృతమస్మాభిరితి ధ్యేయమ్.
అథ సంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యభేదము శబ్దశక్త్యుద్భవాలంకారధ్వ
న్యుదాహరతి.

చిత్తే స్మరతు తన్మాత్రం సారదైత్యద్విషద్విషః ఇత్యా

దౌ శబ్దశక్త్యుత్థస్యాత్పదేఽలంకృతిధ్వనిః॥౧౩౫॥

అత్ర భీమపదేన వ్యఞ్జనయా సింహత్రిలోచనద్వారా భగవి
తస్త్రదాపమ్యం వ్యజ్యతే - యథా వా — రుధిరవిసరప్రసాధిత
కరాలకరవాలరుచిరభుజపరిఘః । ఝటితి భ్రుకుటివిటఙ్కితల
లాటపట్టో విభాతి నృపభీమః ॥ హేన్నృపరక్తప్రసరాలఙ్కృతభీ
షణఖడ్గమనూర్జ బాహుపరిఘితవన్నదోర్భ్యాంభ్రష్టేవ సంజా
తవిటఙ్కఫాలఫలకో భవానితి శేషః - భీమో భయఙ్కరో విభా
తీత్యత్ర భీమపదేన నృపస్య భీమసేనౌపమ్యం వ్యజ్యతే - విశే
షణం విశేష్యేణ బహుళమితి విశేషణస్యాపి పశ్చాన్నిర్దేశో నా
నుపపన్న ఇతి నృపభీమ ఇత్యేకమేవ పదం తథాచ భవానితి నా
ధ్యాహర్తవ్యమ్ - ఏకపద్యేచనగాపకం తథాస్యలంకారస్త్రై
వాలంకారధ్వనిత్వప్రసక్త్యా శబ్దశక్త్యాఽలఙ్కారధ్వనిత్వ వి
రోధాత్ - నాప్యుపమితిసమాస ఉపమాయా వ్యఙ్గ్యత్వాన
పత్తేరిత్యప్యాహుః ...శబ్దశక్త్యా పదే వస్తుధ్వనిముదాహరతి-

నమురేత్వచ్ఛలాశౌర్యం వశ్యన్త్యనిమిషాద్విషః । ఇత్య
త్ర శబ్దశక్త్యుత్థః పదే వస్తుధ్వనిర్భవేత్ ॥ ౧౮౦౫

అత్ర నిమేషరహితవాచకేనానిమిషపదేన త్వద్విషో దేవత్వం.
ప్రాప్తా ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే - యథా వా — భుక్తిముక్తికృదేకా
న్తసమాదేశన తత్పరః । కస్య నానన్దనిష్యన్దం విదధాతి సదా
గమః ॥ భుక్తిం సురతోపభోగమనన్తరం ముక్తిఞ్చ కరోతీతి
థా ఏకాన్తే ఉపహ్వరే యత్సమాదేశనమాహ్వానం తత్ర ప్రవణ
స్సతః ప్రియస్యాగమః కస్య స్త్రీజనస్యానన్దాతిశయం న తనో
తీతి సజ్జేతదాయినం కాముకం కాచిత్సఖ్యయావ్యాత్యాస్తా
తి - అత్రైవ ప్రకృతత్వాత్తత్రిచ భుక్తిమైహికభోగం ముక్తి
మపవర్గంచ కుర్వన్నేకాన్తసమాదేశనే నిర్వచికిత్సోపదేశనే
ప్రవణస్సన్నాగమో వేద ఇతి సదాగమపదేన వేదో వ్యజ్యతే-
అమీ పసవశ్చార్థాంతరాప్రితాత్పర్యాదిత్యేకే- కేచిత్తు ప్ర
స్తుతపక్షేంనయా ముఖ్యయా వృత్త్యా వేద ఏవాభిధీయతే
సజ్జేతదాయి వస్తు తిస్తు వ్యఞ్జనయేత్యాహుః ......అథా
ర్థశక్తిమూలధ్వనిషు స్వతస్సంభవి పదార్థా ప్రయుక్తభేద

షు చతుర్ణాం పదానాం వస్తునా వస్తుధ్వనిముదాహరతి.

అపక్వఖడ్గస్య మిచ్ఛేదాల్ సఫలత్వద్విషాం వనే। పద

స్యాదర్థశక్త్యుత్థవస్తునా వస్తునో ధ్వనిః ॥ ౧౪౧౫.

అత్ర ప్రస్తుతవాక్యార్థేన వస్తునా తవ శత్రూణాం పూర్వ
సమరే ఖడ్గో నిష్ఫల ఉభావితే వస్తు అద్యైతి పదేన వ్యజ్యతే- య
థా వా — సాయం స్నానముపాసితం మలయజేనాఙ్గం సమాలే
పితం యాతోఽస్తాచలమౌలిమమ్బరమణిర్విస్రబ్ధమత్రాగతమ్ ఆ
శ్చర్యం తవ సౌకుమార్యమభితః క్లాన్తాసి యేనాధునా నేత్రద్వ
న్ద్వమమీలనవ్యతికరం శక్నోతి తే నాసితుమ్ ॥ సాయంమజ్జనము
పాసితమాదరేణ శీలితం చన్దనేన చ శరీరం సమ్యగాలిప్తం - భ
నుమానస్యస్తాద్రిశిఖరం గతవానత్రాగమనంచ విస్రబ్ధం మన్దవ
థాప్యభితః క్లాన్తాసి యతస్తే నయనయుగం మీలనవ్యతికరరహి
తమాసితుం స్థాతుం న శక్నోత్యహో తవ సౌకుమార్యమి
త్యత్ర సాయమిత్యాదభిస్త్రిభిర్విశేషణైః క్లమస్య ధర్మాశయం
ప్రియసక్త్వేశజ(-)నివార్యతే- విస్రబ్ధమిత్యనేన సత్వరాగమ
న ప్రయుక్తశ్రమశ్చ నిరస్యతే- ఏవం క్లమహేత్వభావేఽపి క్లా
న్తాసీత్యహేతుకక్లమరూపేణ వస్తునా స్వత స్సమ్భోగినాద్యైః
పరపురుషముపభుజ్య స్నాతాస్యనులిప్తాసి చేతి వస్త్వధునాప
దేన ప్రాధాన్యేన వ్యజ్యతే - యద్యపీయం సఖీం ప్రతి కస్యా
శ్చిదుక్తిరితి కవినిబద్ధవక్తృవచస్సిద్ధార్థమూలకధ్వని ప్రస్తా
వే ఏవేదముదాహర్తుముచితం తథాపి వస్తునా వస్తుధ్వనిమాత్ర
స్ఫురణ్యత్వేదమిహోదాహృతమిత్యధ్యేయమ్ ॥... ...అథా
ర్థైవవస్తునాఽలంకారధ్వనిముదాహరతి.

సదాత్వమర్థినామాశాం పూరయస్యవనీపతే। వ

దేత్యుదర్థశక్త్యుత్థవస్తునాలంకృతిధ్వనిః ॥ ౧౪౨౫.

అత్ర ప్రస్తుతవాక్యార్థరూపేణ వస్తునా రాజ్ఞో దానే మేఘా
ద్వ్యతిరేకస్సదేతి పదేన ప్రాధాన్యేన ధ్వన్యతే ॥ యథా వా —
తదప్రాప్తిమహాదుఃఖవిలీనాశేషపాతకా। తచ్చిన్తావిపులాహ్లాద
క్షీణపుణ్యచయా తథా। చిన్తయన్తీ జగత్సూతిం పరబ్రహ్మస్వరూ

చింతనమ్। నిరుచ్ఛ్వాసతయా ముక్తిం గతాన్యా గోపకన్యకా॥ తద్వి
రహదుఃఖానుభవక్షీణసమస్తపాతకా తత్ప్రాప్తిజని
తానన్దానుభవక్షీణనిఖిలపుణ్యసంచయా కాపి గోపకన్యకా ని
రుచ్ఛ్వాసతయా భగవన్తం చిన్తయన్తీ ముక్తిం గతా। శాస్త్రేషు
హి తత్తత్పాపపుణ్యయోస్తత్తజ్జన్యతత్తద్దుఃఖసుఖానుభవా
ద్యేవ నాశో న తు పాపాన్తరపుణ్యాన్తరజన్యదుఃఖసుఖానుభ
వాభ్యాం దుఃఖాన్తరసుఖాన్తరజనకయోః పాపపుణ్యయోః పరిస్థి
తిః తథాచాత్ర కృష్ణవిరహదుఃఖానుభవేనాశేషపాతకవిలయప్ర
తిపాదనాదిదమవగమ్యతే - తద్విరహదుఃఖమేవ సమస్తపాతక
జన్యదుఃఖత్వేనాధ్యవసీయతే। తథా తాదృశదుఃఖజనకపాతకవి
లయ ఏవ సమస్తపాతకవిలయత్వేనాధ్యవసీయత ఇతి। అతశ్చ ద
లితశక్త్యాతిశయోక్తిద్వయమశేషపదేన ప్రాధాన్యేన ద్యోత్యతే - తద
భావే తద్విరహదుఃఖజనకపాతకస్యైవ తద్దుఃఖానుభవేన నాశప్ర
తీత్యాపత్తేః అశక్యాతిశయోక్త్యనుత్థానాదేవం చ తత్ప్రాప్తిసుఖస్య
సకలపుణ్యజన్యసుఖత్వేనాధ్యవసానాత్తథా తత్ప్రాప్తిసుఖాను
భవేన తజ్జనకపుణ్యనాశస్యాశేషపుణ్యనాశత్వేనాధ్యవసానా
దతిశయోక్తిద్వయం తచ్చ నిఖిలపదేన ప్రాధాన్యేన ద్యోత్యతే.
అథాలంకారేణైవ వస్తుధ్వనిముదాహరతి-

ఉపాదాయి వయస్యాభిస్తైరాత్యకాదరః। ఇ
త్యలజ్జ్యప్రతీతో వస్తుధ్వనిరూహ్యః పదే బుధైః॥ ౧౬౩౫.

అత్ర తృణచర్వణరూపం కారణం శ్యేనాపయోదానరూ
పం కార్యమప్రస్తుతప్రశంసాసంజ్ఞకాలంకారేణ తృణచర్వణ
కృతోరిపుందయయాత్వం దస్పృజసీతి వస్తు సుచేత పదేన ప్రా
ధాన్యేన వ్యజ్యతే - యథా వా — క్షణదాసావక్షణదా వనమవ
నం వ్యసనమవ్యసనమ్। బత వీర తవ ద్విషతాం పరాఙ్ముఖే త్వయి
పరాఙ్ముఖం సర్వమ్॥ క్షణదా రాత్రిః అక్షణదా రాత్రిర్న భవతీ
తి విరోధః- ఉత్సవదాయినీ న భవతీతి తత్పరిహారః। వనం కాననమ్
అవనం వనం న భవతీతి విరోధః అరక్షణమితి పరిహారః- వ్యసనం వ్యా
పత్తిరవ్యసనం వ్యసనం న భవతీతి విరోధః అపి నామ ద్రాయః

నాయసుకంకాలనమితి పరిహారః పశుపాలనమేవ జీవనమితి యా
వత్ - అత్ర సుఖదాది శబ్దశక్తిమూలోయం విరోధాలంకారస్త
త్సమర్థకేన త్వయి పరాఙ్ముఖే సర్వం పరాఙ్ముఖమిత్యర్థాన్తర
న్యాసేన విఘటితత్వాదనువర్త్యతే యతస్త్వయి పరాఙ్ముఖే
సర్వం పరాఙ్ముఖం విపరీతస్వభావం జాతమితి వస్తు వ్యజ్యతే-
తత్ర సర్వమితి పదం ప్రాధాన్యేన వ్యఞ్జకమ్ . ... అథాలఙ్కా
రేణ పదే అలఙ్కారధ్వనిముదాహరతి-

దైన్యం సహజమేష్వ్యశ్వది ష్యేకాన్త దరిద్రితా । తమే
వశ్రియతీన్యతాఽలఙ్కృతాఽలఙ్కృతిధ్వనిః ॥ ౧౪౪

అగ్రదరిద్రితా స్వసహజం దైన్యం తవ రిపావ్యస్త్యైనూనం తమే
వ స్వయమపి భజతీత్యుత్ప్రేక్షయా తవశత్రోరేవ దారిద్ర్యం
న త్వన్యత్రేతి పరిసంఖ్యాలంకార ఏవ కారేణ వ్యజ్యతే- యథా వా

* సుచావల్లిహస్సగోసమ్మి ఆసి అహరో మిలాణకమలద
లం । ఇఅ నవవహుఆ సాహీణకుణ ఇవతీణం ముహం సముహం ॥

ఉపవల్లభస్య నిభాతే ఆసీదధరో మ్లానకమలదళమ్ ఇతి నవవధూ
స్సఖ్యా కరోతి వదనం ముఖం సమ్ముఖమ్- ముఖసమ్ముఖీకరణం
లజ్జయా వినమనమ్ అత్ర అధరో మ్లానకమలదళమితి రూపకేణ నవ
వధూకర్తృకచుమ్బనస్యాధరమ్లానతాహేతుత్వప్రతీతేః కావ్య
లిఙ్గం వ్యజ్యతే- తత్ర మ్లానపదం ప్రాధాన్యేన వ్యఞ్జకమ్.
ఏవం స్వతః సంభవినామర్థానాం వ్యఞ్జకతాం పదగతాం ప్రదర్శ్య నూ
దాహృత్య కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలధ్వనిషు వస్తునావ
స్తుధ్వనిముదాహరతి-

నానావర్ణం జగత్పూర్వం త్వత్కీర్త్యా రవదబ్జనాః । ఇ
త్యాసౌ కల్పితార్థేన కల్పితార్థో ధ్వనిః పదే ॥ ౧౪౫ ॥

అత్ర త్వత్కీర్తేః పూర్వం జగన్నీలపీతాది నానావర్ణవిశిష్టం

---

* గోసర్గశబ్దైర్గన్ధులుక్గో నేతి ప్రత్యూహ్యాన్త్యప్రాకృతేష్వేవ
వప్రియతే. ఆసిఇత్యయం సర్వేషు పురుషేషు వచ

౦ నేషు చ భూతార్థేన ప్రత్యయేన సహితస్యాస్తేరాదేశః
సంముఖశబ్దే బిన్దూర్వ్యాలుక్.

జనా అతిదన్నితి కవికల్పితేన వస్తునా సాత్త్వికం కృతిర్వ్యా
ధవళధవళాయమానమేకవర్ణమేవ జగదాస్త ఇతి కల్పితం వస్తు
పూర్వపతితపదేన ప్రాధాన్యేన వ్యజ్యతే. యథా వా — రత్తి
ఘుకేందధవళాసు లలిఅమపూర్వోఢాణజో చావం । ఏకచ్ఛ
త్రం ఇవ మనుఇభువణరజ్జం విజృంభంతో ॥ రాత్రిషు చన్ద్రధవళా
సు లలితమాస్ఫాల్య యశ్చాపమ్. ఏకచ్ఛత్రమివ కురుతే భువన
రాజ్యం విజృమ్భమాణః । యో మదనశ్చన్ద్రధవళాసు నిశాసు వి
జృమ్భమాణస్సన్ లలితం పుష్పమయమితియావత్ ఆస్ఫాలనక్రి
యావిశేషణం వా చాపమాస్ఫాల్య భువనమేవ రాజ్యమేకచ్ఛ
త్రమివ స్వైకవశంవదమితియావత్ కురుత ఇత్యత్ర మదనవృ
త్తాన్తేన కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధేన వస్తునా యే కామినో యే చ విరక్తా
యే చ పక్షిమృగాదయో ఽచేతనాస్తే సర్వేఽపి రాత్రిషు
మదనాజ్ఞాం నోల్లఙ్ఘయన్తి కింతు జాగరూకాస్సకలామపి రాత్రి
ముపభోగపర్యాప్తాం వాతివాహయన్తీతి వస్తు భువనరాజ్యపద
సహాయేన వ్యజ్యతే. భువనపదస్య చేతనాచేతనాత్మకస
కలపదార్థవాచిత్వాత్. ... ... అథ కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధే
న వస్తునాలంకారధ్వనిముదాహరతి.

మధుః వసన్తసమాధ్వీభిస్సజ్జసరితో నవాః। ఇ
త్యాదౌ తు పదేకత్ర వస్తునాలఙ్కృతిధ్వనిః॥ ౧౨౬

అత్ర కవికల్పితేన వసన్తవృత్తాన్తరూపేణ వస్తునా మాధ్వీనామ
తిశయోక్తిస్సఙ్గతిపదేన ప్రాధాన్యేన వ్యజ్యతే. యథా వా —
నిశితశరధియార్పయత్యనఙ్గో దృశి సుదృశస్స్వబలం వయ
స్యరాళే। దిశి నిపతతి యత్ర సా చ తత్ర వ్యతికరమేత్య సమున్మిష
న్త్యవస్థాః॥ అనఙ్గస్సుదృశో ఽరాళే వక్రే వయసి యౌవన ఇతియా
వత్. దృశి నిశితశరబుద్ధ్యా స్వబలం స్వకీయం విశ్వవిజయసా
మర్థ్యమర్పయతి. సా చ దృక్ యత్ర దిశి నిపతతి తత్ర దశా
వస్థావ్యతికరం సంమర్దమేత్య సమున్మిషన్తీత్యత్ర ప్రకృత వా
క్యార్థ రూపేణ కవికల్పితవస్తునా పరస్పరవిరుద్ధా అపి
దశావస్థా యుగపద్భవన్తీతి విరోధాతిశయోక్తిర్వా వ్యతికర

ఇదమేవ ప్రాధాన్యేన వ్యజ్యతే. ... ... అథాలఙ్కారే
ణ కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధవస్తుధ్వనిముదాహరతి.

స్మరః స్ఫుటం కామశాస్త్రాణి పఠతి యతిభిః సంరక్ష్యతే । ద్వ
స్త్వద్రుద్రత్యలఙ్కృత్యా కృష్టవస్తుధ్వనిః పదః ॥ ౧౪౭ ॥

అద్యప్రభృతి స్మరశాస్త్రాణి మూఢధియః కామిన ఉద్దేశ్యమధి
వంశం నాన్యే వర్త్మ యతిభిరిత్యుత్ప్రేక్షయా స్మరో రాత్రిషు ఖలాం
ధ్వస్త్వం సమ్మోహనాగరూకమేవ కరోతి స్మితకవికల్పితం స్మరప్ర
త్యానరూపం వస్తు ఆద్యేతి పదేన ప్రాధాన్యేన వ్యజ్యతే - య
థా వా — వారిజ్ఞం తే విభుణో సంతావ * కవత్తిపణహిఅవిణ।
థణభరవఅం సపిణం విసుద్ధజాఈ ణచలేఇ సేహారో ॥ వార్య
మాణోఽపి పునస్సన్తాపకదర్థితేన హృదయేన స్తనభరవయ
స్యేన విశుద్ధజాతిర్న చలత్యస్యా హారః॥ సన్తాపకదర్థితేనహా
రేణ సహ గాఢాలిఙ్గనేన స్తనయోః పీడా భవిష్యతీత్యనుశయవతే
తేత్యుత్ప్రేక్షా- స్తనయోః పీడయా యతో న సన్తాప ఇత్యుత ఉ
క్తమస్తనభరవయస్యేనేతి- స్తనభరసాహిత్యేన చ తత్సఖ్యత్వ
మాధ్యవస్యతే తాదృశేన హృదయేన పునః పునర్వార్యమాణో
ఽప్యస్యా హారో విశుద్ధజాతితయా నిర్మలో ప్రతిమత్తయా స్వాశ్ర
య పరిత్యాగదోషం పశ్యన్ జాతిమత్తయా చేతి ధ్వన్యతే - న చల
తీత్యాశ్రయం పరిత్యజ్యాన్యత్ర న గచ్ఛతీత్యనుమాన ఏవాస్త ఇతి
యావత్. ఏవఞ్చ విపరీతరతావస్థాయామితి బోధ్యమ్ అత్ర చ విశు
ద్ధజాతిత్వలక్షణేన కావ్యలిఙ్గాలఙ్కారేణ హారో ఽనవరతం క
మ్పమాన ఏవాస్త ఇతి వస్తు న చలతీతి పదేన ప్రాధాన్యేన వ్యజ్య
తే. ... ... అథాలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః పదే యథా-

జయత్యసావకటాక్షే ఽద్యాప్యశరాన్ క్షిపతి స్మరః । ఇ
త్యాదిషు పదజ్ఞేయో ఽలఙ్కృత్యాలఙ్కృతిధ్వనిః ॥ ౧౪౮ ॥

అసావకటాక్షే జయతి అసతి స్మరః స్వశరాన్ సంక్షిపతీతి క
వికల్పితస్మరశరత్యాగోత్ప్రేక్షయా స్మరశరాపేక్షయాదస్త్రీ
భూకటాక్షస్య వ్యతిరేకో ఽద్యాప్యతి పదేన ప్రాధాన్యేన వ్యజ్య

* కదర్థితా శరీరదర్పణః

తం. యథా వా — సోఽయం ధ్వసాధనతంత్రో ధమ్మిల్లో కలితాలతి
అదేహా । తివిత దాహిబలి తహిత సరోసురతసంగరేఽ
అపి॥ సమోగ్గశాల్యనలాజో ధమ్మిల్లః కలికం తిలకజటాహః గన్యా
స్పృహిద్ధాద్యలంకార్యా స్వరస్పురత్రిసల్ గరేజ [illegible] సూ ద్ధ స్పృష్ట
రశ్మ్యాత్మలాజ్యః కలితమనోహరదేహా ధమ్మిల్లస్వరవ్రస్యా
స్పృష్టాదంసప్రదగాల్ సేనాసక్తవేః మూలాచ్ఛబలః కృష్ణా
సురతసక్ గరే జయతిత్యత్ర సురతరథ సేనాం స్పృష్టదళే గ
తం ధమ్మిల్లమవలోక్యరతి విరతిసమయే పిష్టనఖచ్ఛురితాఖిలా
మః కామినీ భూషితితాత్పర్యన్ తతశ్చాత్ర ధమ్మిల్లస్వర ఇతి
రూపకేణ సురతసంగరత్వరూపకేణచ దిరకాలరతిపరిశ్రా
న్తోపి కామినః పున్స్యారమ్భ ఇవ ఖురితాభిః యూథాదిత్యభిలా
కారణాభావేప్యభిలాష ప్రతీతేర్విభావనాలంకారస్పృష్టవి
దనపాత్రా త్వంవక్త్రం జ తె ...... పివతేః పౌఢోక్తిసిద్ధానా
మర్థానాం వ్యక్తిత్వే సాదాహృత్య కవిః బద్ధవక్త్ర ప్రౌఢోక్తి
సిద్ధేష్వర్థేషు ఉదగతం వస్తునా వస్తుధ్వనిముదాహరతి.

కిం తాధునా నానాసుతేనా హాసః కథపీతు తే। ఇతి
వక్త్ర్యభిస్పృష్టవస్తునా వస్తుధ్వనిః పదే॥ ౧౬౯॥

అత్రకేతకల్పిత దూతీరూప వక్తృవచస్పృష్టేన కతిపీతుణ సాహా
కరణరూపవస్తునా తస్యాఃజజీనతనైరాశ్యరూపం వస్తుసాహా
నమితిపదస్య ప్రాధాన్యేన వ్యజ్యతే . యథా వా — నవఘట్టి
మూమిఅంకస్పసుహా ఇత్తిథనసుమహాసచ్చం। కాసోహగ్గ
సమగ్గా పఓసరఅణివ్వ తుహ అజ్జ॥ నవపూర్ణిమామృగాంక
కస్య సుభగ కాసి గతమనుసత్యమ్ - కా సౌభాగ్యసమగ్రా
ప్రదోషరజనీవ తవాద్య॥ అన్యానురక్తం నాయకం ప్రతి నా
యికా యా వచనమిదమ్ హే సుభగ త్వం నవపూర్ణచన్ద్ర స్యాత్ర
నవపదం రాగాపలక్షితోఽసి నాయకోఽసి కిం జ్యోత్స్నః తిం వా కవి
ష్టోసీతి సత్యం మమ వద పూర్వం యయితథానురక్తోఽపి దానీం
నానురక్తో నిరతస్త్వం హారిద్రారాగోఽసీతి యావత్ - సౌభా
గ్యశాలినీ కాద్యాత వాద్యప్రదోష రజనీవ సురాగకారిణీ

యానస్ అత్రకవినిబద్ధనాయికా రూపవక్తృప్రౌఢోక్తి సిద్ధేన ప్రకృతపాంథాగ్రహరూపేణవస్తునానాయికాయావాక్యస్యాప్యుపపత్తిః కా దనురాగేత్ర విశ్వసీతి వస్తు నేవాపదేనప్రదోషః ఇదంచ ప్రా ధాన్యేనద్యోత్యతే. ... .. అథాత్రైవవస్తునాలంకా రధ్వనిముదాహరతి.

న శ్రోతాప్యశుభం యావత్తావదేవ వ్రజప్రియ।
ఇతివక్తృవచస్సిద్ధవస్తునాలంకృతిధ్వనిః॥ ౧౫౦౪.

హే ప్రియతమాశుభంస్వమరణవార్తాం యావన్నశ్రోతాసి తావదేవ గన్తవ్యంచేద్గచ్ఛేతి ప్రకృతపాంథాగ్రహరూపేణ కవినిబద్ధనాయి కారూపవక్తృవచస్సిద్ధేనాక్షేపాలఙ్కారోత్ర వేతిపదేనప్రాధా న్యేనవ్యజ్యతే. యథావా— సహిణవణిహువణసమగ్గమ్మిఅంత పాలీసహీఇతిబిడాఏ. * హారోణివ్వారిఓవిఅఉచ్చేరంతోతదో కహంరమిఅం॥ సఖినవనివసనసమరే బహుపాలీసఖ్యానిబిడయాహా రోనివారితఏవోచ్చరంస్తతఃకథంరమితమ్. ఇదంనవోఢాంరా త్రివృత్తాన్తంపృచ్ఛన్త్యాస్సఖ్యావచనమ్. హేసఖినవసురతసమ యేఉచ్చరన్నల్పనిర్భరసురతప్రతిబన్ధకఇతియావత్తాదృ శోహారోనిబిడయాదృఢయాజ్యపాశ్యావాలిఙ్గనమేవసఖీనిర్భ రసురతసౌలభ్యోపయోగిత్వాదఙ్కపాల్యాస్సఖీత్వేన నిరూ పణం. తయానివారితో విచ్ఛిన్న ఏవభవతి తతో హారవిచ్ఛే దానన్తరంకథం రమితమిత్యత్ర కవినిబద్ధ సఖీరూపవక్తృవచ స్సిద్ధేనప్రకృతవాక్యార్థరూపవస్తునా హారవిచ్ఛేదానన్తరం ప్రౌఢాఙ్గనా యాఙ్గవనవోఢాయా అపిత్వయారమ్య సమయ మరతాద్వ్యలక్షణ మేవావశ్యంరితముభూ తత్కథం కిదృగితికథ యేతి వ్యతిరేకాలంకారః కథంపదేన ప్రాధాన్యేనవ్యజ్యతే. అథాత్రైవాలంకారేణవస్తుధ్వని ముదాహరతి-

కుముద్వతీవజ్ఞాతాద్య ప్రీత్యైస్తంత్వద్యుతాసఖీ। ఇతి
వక్తృవచస్సిద్ధాలంకృత్యావస్తునోధ్వనిః॥ ౧౫౧౪

అత్రత్వయాయాతాసఖీచన్ద్రోదయీష్వాద్యకుముద్వతీవజాతేతి

---

* హారోణివారిఓ ఎవ్వఉచ్చరంతో ఇతిపాఠః.

కవినిబద్ధయా యికా సఖీరూపవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధో మోహనాలఙ్కా
రేణ పూర్వోక్తరన్ధ్రదర్శనేప్యామోహో భవతీతి వస్త్వద్యోతి
పదేన ప్రాధాన్యేన వ్యజ్యతే ॥ యథా వా — పవిసంతీఘరదారం
విపలిఅవఅణా విలోఇఊణ పహం । ఖంధే ఘేత్తూణ ఘడం హా
హా ణట్ఠోత్తి రుఅసి సహి కిం తి ॥ ప్రవిశన్తీ గృహద్వారం విగలితవ
దనా విలోక్య పన్థానమ్ । స్కన్ధే గృహీత్వా ఘటం హా హా నష్ట
ఇతి రోదిషి సఖి కిమితి । అత్ర మార్గావలోకనస్య ద్వారప్ర
వేశసమయే స్కన్ధే గ్రహణస్య చ ఘటనాశం ప్రతి హేతుత్వ
ప్రతీతేః ఘటనాశస్య రోదనం ప్రతి హేతుత్వప్రతీతేః కా
వ్యలిఙ్గమలఙ్కారస్తేన చ సఙ్కేతనికేతం గచ్ఛన్తం దయి
తం దృష్ట్వా యది తత్ర గన్తుమిచ్ఛసి తదాపరం ఘటం గృహీత్వా
గచ్ఛేతి వస్తు కిమితీతి పదేన ప్రాధాన్యేన వ్యజ్యతే । యథా వా
— విహలంఖలం సహి తుమం దట్ఠూణ ఘడేణ తరలతరదిట్ఠిం । దా
రప్ఫంసమిసేణం అప్పా గరుఓత్తి పాడిఅ విభిణ్ణో ॥ విహ్వలాం
తుణం సఖి త్వాం దృష్ట్వా ఘటేన తరలతర దృష్టిం ద్వారస్ప
ర్శమిషేణాత్మా గురురితి పాతయిత్వా విభిన్నః । హే సఖి స్వభా
రేణ విహ్వలాం తరలతరదృష్టిం త్వాం దృష్ట్వా ఘటేనైవ
స్వాత్మా గురురితి మత్వా ద్వారస్పర్శవ్యాజేన పాతయిత్వా విభి
న్నో న తు త్వమేవ ద్వారస్పర్శవ్యాజేన ఘటస్య భఙ్గం కృతవ
తీ శ్వస్తత్ర నదీకూలలతాగృహే కృతసంకేతం త్వద్గమనసమయే
తత్ర ప్రాప్తం గృహప్రవేశసమయే తత్ర గచ్ఛన్తం కాముకం
దృష్ట్వా పునర్జలాహరణవ్యాజేన నదీగమనాయ ద్వారోపఘా
తవ్యాజేన బుద్ధిపూర్వమేవ త్వయాయం ఘటో భగ్న ఇతి మయా విది
తమేవ కథమితి నాశ్వసిషి తత్పరితోషసిద్ధయే పునర్నదీం
ప్రయాహి అహం తే శ్వశ్రూనికటే సర్వం సమర్థయిష్య ఇతి వ
స్తు ద్వారస్పర్శమిషేణేతి కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధయా
పహ్నుత్యా వ్యజ్యతే । తత్ర మిషేణేతి పదం ప్రాధాన్యేన వ్యఞ్జ
కమ్. ... అథాత్రైవాలంకారేణాలఙ్కారధ్వనిముదాహరతి ॥

మేరోస్తైలాన్నకిం భూభృత్పరితాపైస్త్వత్స మోష్యహమ్ ।

ఇతివక్త్రాశయస్పదాశ్చిత్రాత్త్యాలఙ్కృతిధ్వనిః । ౧౪౨౫.
అత్ర మేనకేతి కైలాసేన క్షంబోధనేక్యతే కైలాసక్షమితి మేరోరు
క్తిః ధార్ష్ట్యాదితాత్పర్యకైలాసవర్ణనమ్ (ఇతి) స్వర్గాదిత్య
చమయా ప్రతీతా పిష్టతిరయోక్తిః గర్వ్యజ్యతే - తత్రైకజాతౌ
త్వాళిప్రాయమహమితి పదం ప్రాధాన్యేన వ్యఞ్జకమ్ యథావా
—లోకానామిమహత్వకనేణ అవిక్షణతారుణ్య అస్య మనో సా । బుద్ధ్వా
వినాపోధవ్యపరవధూలా లహాహా రేషు మహా ... ॥ జ్యోత్స్నా
యా మధురసేన చ ప్రతీర్ణతా ... కమనాస్వాద్యపి న
వోఢావపరవధూరహాహా హారతితవహ్యదయమ్- జ్యోత్స్నయా
పరితతిరో ధాయిక మాదత్తకారుణ్యా మధురసేన కేవలయుత్స
కమనా స్వాద్వపి పరవధూరిత్యేవ తవహృదయం నవోఢే
వహారతీత్యర్థ) పరవధూస్తవహృదయం హరతీతి కావ్యలిఙ్గేన
మాముత్ప్రేక్షస్వ ... ... త్వదీయమాచరితం కింవ
త్యమితివస్తుమిత్యస్యాప్యర్థాన్యవిశేష
నిషేధరూపాత్మేషాలంకారః పరవధూపదేన ప్రాధాన్యేనవ్య
జ్యతే- ఎనం కఏనిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిమాత్రనిష్పన్నశరీరాశ్చ
త్వారోఽపి భేదాః పదగతా అప్యదాహృతాః ఎవం చ పూ
ర్వోదాహృతా వాక్యప్రకాశాః అష్టాదశభేదాశ్శబ్దార్థో
భయశక్త్యుద్భవస్తు పదప్రకాశోన సంభవతీతి పదప్రకా
శాస్సప్తదశభేదా ఏవమాహత్య పఞ్చత్రింశద్భేదా ఉదాహృ
తా ఇతిధ్యేయమ్. ...... అథార్థశక్త్యుద్భవానాం ప్రకా
రాన్తరేణకతిచిద్భేదానాహ.

ప్రబన్ధేపిద్వాదశసు రథశక్త్యుద్భవాభిదా॥౧౪౩.
వాక్యపదయోరివప్రబన్ధేప్యర్థశక్త్యుద్భవాద్వాదశాపిభేదాస్సం
భవన్తి. యథాగృధ్రగోమాయుసంవాదే—అలంస్థిత్వాశ్మశానే
స్మిన్ గృధ్రగోమాయుసఙ్కులే-కఙ్కాలబహులే ఘోరే సర్వ
ప్రాణిభయంకరే. నచేహజీవితః కశ్చిత్కాలధర్మముపాగ
తః. ప్రియోవాయదివాద్వేష్యః ప్రాణినాం గతిరీదృశీ॥ ఏతా
వానేకః ప్రబన్ధః. శ్మశానేశవం నిక్షిప్య బహుకాల ప్రరుదత

న్న గృహస్థాగృద్ధిశ్య మాత్స్యన్యమితేన్యస్యత్ర స్థిత్యన్తరేణ వేనశ
వఛతు। గ్రాహ్యనసంభాషేణ కిం గృధ్రగోమాయుకే రేవ స్యాదితి మత్వా
సూర్యాస్తమయాత్ ప్రాగేవ శవం విసృజ్య గృహాయ గన్త
వ్యమిత్యుక్తిస్సా । తదనన్తరం గృధ్రస్యావాక్యమిదమ్- అత్ర గృధ్రగో
మాయుసంకులత్వాది శ్మశానవిశేషణాం తిష్ఠత నిసర్గతః తథా శ
స్థానే వాం సన్నికేషు ఇహ భూలోకే జీవితః పుత్రః ప్రజ్ఞేన్తి శా
లభ్యం మరణాన్ ప్రేతస్య పునర్జీవనము మోహ పభ్యో గాయథ వ
స్త్రీయం శవ ఇతి ఏవాబహత్ గృధ్రస్య గోమాయువచ్చనా
మాన రూపం వస్తు వస్తునైవ ప్రతిబద్ధేన ప్రకాశ్యతే- అథది
వైవ శవం విసృజ్య బన్ధుభిర్గన్తం చేత్ స్వస్యస్య ఖాదనమితి చింత
గృధ్రస్యైవం భవిష్యతీతి మత్వా వ్యుత్థితి సూర త ప్రతీకాః ప్రతిబద్ధో గో
మాయోః— ఆదిత్యోఽయం స్థితో మూఢాః స్నేహం కురుత సాంప్ర
తమ్- బహువిఘ్నో ముహూర్తోఽయం జీవేదపి కదాచన । అనయం
కనకవర్ణాభం బాలమప్రాప్తయౌవనమ్ । గృధ్రవాక్యాత్కథం
మూఢాస్త్యజధ్వమవిశఙ్కితాః ॥ ఆదిత్యోఽప్యపి తిష్ఠతి సతో
నాత్రాప్యపి ధీరా ప్రసక్తిస్సన్నగన్తవ్యమ్ - బహువిఘ్న ఇష్టప్రా
ప్తౌ యథా విఘ్నబాహుళ్యం తథానిష్టప్రాప్తావపీతి దైవాజ్జీవే
దపి కనకవర్ణాభ మిత్యాద్యత్యాగే హేతుః గృధ్రవాక్యాదిత్య
నేన గృధ్రస్తు స్వయం భక్షితుమేవం వదతి నైతద్వాక్యే వి
శ్వాసః కార్య ఇత్యాశయః - అత్రాపి రాత్రౌ మాంసోపభో
గాయ సంప్రవృత్త ఇతి పురుష వ్యావర్తనపరస్య గోమా
యోర్గృధ్రప్రతారణాభిలాషరూపం వస్తు స్వతస్సంభవి
నా వస్తునా ప్రతిబద్ధేనద్యోత్యతే- యుగవిశేష ద్విత్యాసుభా
వశాలిత్వాత్ గృధ్రగోమాయు సంవాద స్స్వతస్సంభవీనతు
కవిప్రౌఢోక్తిమాత్రనిష్పన్న ఇత్యాహుః- అలంకారేణవస్తు
ధ్వనిర్యథా— ఏకాతపత్రం జగతః ప్రభుత్వం నవం వయః కా
న్తమిదం వపుశ్చ। అల్పస్య హేతోర్బహుహాతుమిచ్ఛన్ విచా
రమూఢః ప్రతిభాసి మే త్వమ్॥ ఇతి రఘువంశే సింహవాక్యా
నన్తరమ్— క్షతాత్కిల త్రాయత ఇత్యుదగ్రః క్షత్రస్య శబ్దో

భువనేషు రూఢః । రాజ్యేన కిం తద్విపరీతవృత్తేః ప్రాణైరుప
క్రోశమలీమసైర్వా ॥ ఇతి రాజవాక్యప్రబన్ధే క్షతత్రాణాభావ
స్య రాజ్యాదినైరర్థక్యహేతుత్వప్రతీతేః కావ్యలిఙ్గమలఙ్కా
రః తేన క్షత్రసంరక్షణమేవ మమ ముఖ్యం ప్రయోజనం ప్ర
ాణాదికం ప్రయోజనం త్వానుషఙ్గికమితి వస్తు వ్యజ్యతే. ఏవ
మన్యేఽప్యూహ్యాః. వాక్యసమూహః ప్రబన్ధః స చావాన్తరప్రబ
న్ధో మహాప్రబన్ధశ్చేతి ద్వివిధా. తత్రాద్య ఇదముదాహరణద్వ
యమ్. అన్త్యేఽప్యూహ్యమ్. ...... అథాసంలక్ష్యక్రమవ్య
ఙ్గ్యస్య ప్రబన్ధవాక్యపదగతత్వవత్ పదైకదేశాదిగతత్వేనాపి
కేచన భేదాస్సంభవన్తీత్యాహ-

పదైకదేశరచనావర్ణేష్వపి రసాదయః । జగత్సు తే
జయత్యేకః కృశానుసఖియత్ర్యతే ॥ ౧౫౪.

తిఙన్తం సుబన్తం చ పదం, తదేకదేశాః ప్రకృతిప్రత్యయాదయః
ప్రత్యయాదయః రచనా సంఘటనా వర్ణాన్యక్షరాణి తేష్వ
పి రసాశ్శృఙ్గారాదయః ఆదిశబ్దాద్భావాదయశ్చ వ్యజ్యన్తే.
యథా జగత్స్వేత్యత్ర జగదితి ప్రాతిపదికేన క్వచిద్దేశవిశే
షమాత్రే విజయం న జయతి కింతు సర్వస్మిన్నపి దేశ ఇతి వ్యజ్య
తే. తద్గతేన బహువచనేన భూలోకమాత్రేఽయం న కేవలం జ
యతి రసాతలస్వర్గయోరపీతి వ్యజ్యతే. తథా జయతీతి తిఙ్
ప్రకృత్యా తస్య సర్వాతిశాయిత్వమ్. ఏవం జగదాదిపదైకదే
శైః విప్రలమ్భశృఙ్గారసామ్రాజ్యమభివ్యజ్యతే. యథా వా తిఙ
న్తపద ప్రకృతివ్యఞ్జకతా— రఇకేళీహిఅణివసణకరకిసలఅ
ణిరుద్ధణఅణజుఅళస్స । రుద్దస్స తఇఅణఅణం పవ్వఇపరిచుం
బిఅం జఅఇ ॥ రతికేళీహృతనివసనకరకిసలయనిరుద్ధనయనయుగ
ళస్య రుద్రస్య తృతీయనయనం పార్వతీపరిచుమ్బితం జయతి.
రతికేళీహృతం దేవీనివసనం యేన స తథా దేవ్యాః కరయుగళే
న పిహితం నయనయుగళం యస్య స తథా రతికేళీహృతనివస
నేత్యాద్యా సా కరయుగళనిరుద్ధనయనయుగళశ్చ తస్యేతి విగ్రహః.
భగవతి వసనం హారతి సతి తదవలోకనేన సలజ్జా దేవీ కరద్వయేన

తదీయరేణ నయనద్వయం పిధాయ యత్ప్రీతియాంనయనయుక్ష్మ
నేనముకుళీచకార తస్యా నయనం జయతి - ఇతరనయనాపేక్షయే
త్యుత్కర్షేణ వర్తత ఇత్యర్థః కరతలపిహితనయనద్వయాపేక్షయా
చుమ్బనపిహితస్యోత్కర్షః పక్ష్మతయా జయతీతి తత్ప్రతీత్య
త్యాచుమ్బితస్య నయనస్యాలోకాతిశాయిత్వం వ్యజ్యతే - తేన చ
సంభోగశృఙ్గారరసస్య సామ్రాజ్యం వ్యజ్యతే - అత్ర చోత్తమదేవ
తావిషయసమ్భోగవర్ణనస్యానౌచిత్యాదాభాసత్వ మిత్యాహ్యు
ర్హుః - సుబన్తపదప్రకృత్యేర్యథా - ప్రియాగసాయ
ముపాకృతస్య శపథం పాదానతః కాన్తయా ద్వారాణ్యేవ పదాని
సిదానభవనాత్ప్యవన్నయాతోర్యాత్మనా । తావత్ప్రత్యుతపాణి
సంపుటలసన్నీవీనిబన్ధం ధృతో ధావిత్వైవ కృతప్రణామకము
హో ప్రేమ్ణో విచిత్రా గతిః॥ ప్రియాగపదము ప్రియవిషయోన
త్యమాత్రం పాయుముద్దిశననము యే పాదానతో వినశపథంన
కేవలం వాచ్యాభపాకృతస్య దాసగృహాద్ద్వారాణ్యేవ పదాని
యావన్నయాతి తావదేవ న కేవలం ప్రసన్నా ప్రత్యుత నీవీ
శ్లథనభియా కరతలధృతనీవీబన్ధం యథా భవతి తథా ధావిత్వా
నతు మన్దం గత్వా నప్రణామం వత్సునయమాత్రేణ ఆత్మనా
స్వయమేవ నతు దూతీముఖేన ధృతః పునః పదాన్తర చలనమ
పి యథా న కరోతి తథా ధృతో నతు కేవలం వారిత ఇత్యర్థ పు
దానీతి ప్రకృత్యా కాలాతిమత్వ లక్షణమాత్మ్యుత్కర్షం వ్యజ్యతే.
నహి తాదృశమాత్మ్యుత్కర్షం ద్వారాణి ద్వారాణీతి ద్వారపదోపా
దానే వ్యజ్యత ఇతి ధ్యేయమ్ - తిఙ్సుపోః ప్రత్యయయోర్య
థా — పథి పథి శుకచఞ్చూచారురాగాఙ్కురాణాం దిశిదిశి ప
వమానో వీరుధాం లాసకశ్చ । నరి నరి కిరతి ద్రాక్ సాయకాన్ పు
ష్పధన్వా పురి పురి చ నివృత్తా మానినీ మానచర్చా॥ దిశిదిశి ప
థిపథి చ పవమానో మాకుతస్పృకమ్ముఖచఞ్చూరాగోయేషాం
తే తథా తాదృశా అఙ్కురా ఉద్గమాస్సన్తి తథా పల్లవా యేషాం
తాస్తథా తాదృశీనాం వీరుధాం లతానాం లాసకో నర్తకశ్చ
యి తే విద్యావత్ - పుష్పధన్వా నరి నరి పుంసి పుంసి సాయ

స్ఫుటితి పాయకాఙ్గా కిరణా ఉపతి పురంపురం నగరేనగరే మానినీ
నాం మానరథాశ్చ నివృత్తేత్యత్ర కిరతీతిలటా కిరణవ్యాపా
రరూపధాత్వర్థస్య సాధ్యమానతాగమ్యతే. తథా నివృత్తేత్యత్ర
త్రికర్తృప్రత్యయేన కిరణవ్యాపారకార్యభూత మాననివృత్తేశ్చ
రకాలసిద్ధతా వ్యజ్యతే - యద్యప్యత్రాఖ్యాత సన్నిధివ్యాపా
రార్థధాత్వర్థస్య సాధ్యమానతా ప్రత్యయోత్పత్తిబలాదేవ సిధ్యతీతి న
వ్యఞ్జనాపేక్షా తథాప్యాఖ్యాతస్య వ్యాపారే యత్నేవా శక్తిర్ల
టో వర్తమాన ఏవేత్యర్థః యద్యపి సాధ్యమానతాప్రతీతి స్తతో
వ్యఞ్జనయైవేత్యాహుః - నచైవమపి భూతాధికారవిహితేన క్త
ప్రత్యయేనాతీతత్వం శక్త్యైవ ప్రతిపాద్యం న వ్యఞ్జనయేతి వా
చ్యమ్ - తథావ్యతీతత్వ ప్రతిపాదనముఖేన కారణీభూతకిర
ణకరణాపేక్షయా కార్యభూతమాననివృత్తేః పూర్వకాలసిద్ధతా
ప్రతిపాదనేనాతిశయోక్తిరూపేణ మానరూపభావశాన్తిర్ద్వా
రారసోత్కర్షాభివ్యక్తిః క్తప్రత్యయాధీనేత్యాహుః - యథ
థావా — లిఖన్నాస్తే భూమిం బహిరవనతః ప్రాణదయితో నిరా
హారాస్సఖ్యస్సతతరుదితోచ్ఛూననయనాః। పరిత్యక్తం సర్వం
హసితపఠితం పఞ్జరశుకైస్తవావస్థా చేయం విసృజ కఠినే మాన
మధునా ॥ ప్రాణదయిత ఇష్టో బహిర్గృహద్వారి అవనత
ముఖస్సన్ భూమింలిఖన్నాస్తే సఖ్యశ్చ సతతరోదనేనోచ్ఛూ
నాని నయనాని యాసాం తాస్తథా తాదృశ్యశ్చ నిరాహారాశ్చ
తిష్ఠన్తి - పఞ్జరశుకైస్సర్వం హసితపఠితం హాసకారివచనం
హసితం పఠితం చ వా పరిత్యక్తం తవ చావస్థేయం కఠినే ప్రా
కాఠిన్యయుతే మానమధునా విసృజేత్యత్ర లిఖన్నితి శతృప్రత్యయే
న లేఖనస్య వర్తమానత్వమాత్రం ప్రతీయతే - నతు కృతిసాధ్య
త్వమపి వర్తమానత్వమాత్రార్థకలడాదేశభూతస్య శతుస్తా
వన్మాత్రార్థకత్వస్యైవ ఔచిత్యాత్ తథాచ యథా లిఖతీత్యాఖ్యా
తప్రయోగే కృతిసాధ్యతాయా ఆఖ్యాతేన ప్రతీతేః కృతి
నియతా బుద్ధిపూర్వకతాపి ప్రతీయతే తథాత్రాపి బుద్ధి
పూర్వకతా ప్రతీతిరంతి శతృప్రత్యయేన లేఖనస్య బుద్ధిపూ

ర్వకతా వ్యజ్యతే. తథా లేఖనస్య తత్కాలస్య యానతా ప్రతీతేః
ప్రస్తావపర్యన్తతా చ వ్యజ్యతే. ఏవమాశ్లిష్ట ఇతి ప్రకృత్యా సతా
మూర్తిం ప్రతీయతే. తేన చ వ్యాపారాన్తరవత్త్వా ప్రతీతేః ప్ర
సాదైక ప్రయోజనకతా నత్వాయాసః ప్రతీయతే లటా చ నతా
యామాభూతతా వ్యావర్త్యతే తేన చ నను గత ఇతి వ్యజ్యతే. భూమి
మితి ద్వితీయయా భూమి మాత్రం లేఖన క్రియా కర్మేతి ప్రతీ
యతే తత్ప్రశ్చ చిన్తాకులతయా బుద్ధిపూర్వకతాం వినైవ లిఖతీతి
వ్యజ్యతే. భూమావాలిఖన్తీత్యుక్తే తు సప్తమ్యాధికరణత్వ ప్రతీ
తేరన్యత్ర చిత్రతః లిఖతీతి బుద్ధిపూర్వకతా వ్యజ్యతేత్యత
సుచితం నైశ్చల్యద్యోతకత్వాదితి ధ్యేయమ్. అత్ర సుప్తిఙ్వి
భక్తీనాం వ్యఞ్జకత్వమ్. సుబ్విభక్తిషు షష్ఠ్యా యథా— గా
మారుహమ్మి గామే వసామి ణఅరట్ఠిఇం ణఆణామి। ణాఅరిఆణం
పఇణో హరామి జా హోమి సా హోమి॥ గ్రామారుహాస్మి గ్రామే
వసామి నగరస్థితిం న జానామి నాగరికాణాం పతీన్ హరా
మి యా భవామి సా భవామి॥ స్వకాముకోపభోగకుపితయా నాగ
రికయా గ్రామ్యాసీతి ధర్షితయా ఉపాలబ్ధాయాః కస్యాశ్చిత్ గ్రా
మ్యయా ఉక్తిరియం గ్రామ్యా గ్రామే భవా హరామి వశీకరోమి
త్వత్ప్రియయా నాగరికా స్సురత తన్త్ర కుశలా న త్వబన్ధ్నాపి వి
టాన్ వశీకరోమీతి స్వస్యారత తన్త్ర కౌశలాతిశయః పరస్యాస్త
న్త్రాకుశలత్వఞ్చ నాగరికాణామితి షష్ఠ్యా ప్రాధాన్యేన వ్యజ్యతే.
తిఙ్ ప్రత్యయేన కాల విశేషప్రతిపాదనద్వారా వ్యఞ్జకతా
యథా— రమణీయః క్షత్రియకుమార ఆసీత్. ఇతి. ఏషా హి
భగ్నమాహేశ్వర కార్ముకం దాశరథిం ప్రతి కుపితస్య
భార్గవస్యోక్తిః అత్రాతీత కాలానుశిష్టో నాసీదితి లఙ్
ప్రత్యయేన భగ్నభవధనుషో రాఘవస్య విద్యమానస్యాప్యతీత
తాం ప్రతిపాదయతా తదీయమతీతత్వమచిరేణ సంపాదనీయమి
తి వ్యజ్యతే తేన చ తత్స్వరాదప్రస్యాభివ్యక్తిరితి ధ్యేయమ్. సుబ్వి
భక్తేస్సంఖ్యాప్రతిపాదనద్వారా యథా— తాణ గుణగ్గహాణా
ణం తాణుక్కణ్ఠాణ తస్స పెమ్మస్స। తాణ భణిఆణ సున్దర ఎరిసఅం

ఫలంజాతమవసానం॥ తేషాంగుణగ్రహణానాంతాసాముత్క
ణ్ఠానాం తస్యప్రేమ్ణః తేషాంభణితానాం సున్దరత్వం జాత
మవసానమ్. పూర్వమత్యన్తమనురక్తం కదాచిదపరాద్ధం నా
యకం ప్రతి నాయికోక్తిరియమ్. తేషాంగుణగ్రహణాదీనామ
వసానం పర్యవసానమిత్యత్యన్తానురాగపర్యవసాయిజాత
మిత్యత్ర గుణగ్రహణాదీనాం బహుత్వప్రతిపాదనద్వారాప
క్షివిధత్రిభిరేకైకస్యాపితత్తద్గుణస్య బహుత్వకారేణ గ్రహ
ణం ద్యోత్యతే. తథా ప్రేమ్ణ ఇత్యేకవచనేన తద్గతైకత్వప్రతిపా
దికయా ప్రేమ్ణ స్సర్వకాలమేకరూపతా ద్యోత్యతే. తేనచా
నురాగాతిశయో వ్యజ్యతే. వ్యత్యయేనాను శిష్టయోర్మధ్య
మోత్తమపురుషయోర్యథా— రేరే చఞ్చలలోచనాఞ్చితరుచే
చేతః ప్రముచ్య స్థిరప్రేమాణం మహిమానమేణనయనా మా
లోక్య కిం నృత్యసి. కిం మన్యే విహరిష్యసే బత హతాం ముఞ్చాన్త
రాశామిమా మేషా కణ్ఠతటే కృతా ఖలు శిలా సంసారవారాంని
ధౌ॥ చఞ్చలలోచనాయాం కాన్తాయాం మఞ్చితరుచే రే రే చే
తః స్థిరప్రేమాణం ధృత్త్వా తయ్యానుగ్రహం మహిమానం
హారం హారం తావిముచ్యైణనయనాం మృగాక్షీమాలోక్య కిం నృ
త్యసి నృత్యసీతి యావత్ విహరిష్యసే విహరిష్యామీతి కిం మన్యే మ
న్యసే కిమ్ ఇమామన్తరాత్మన్యాశాం ముఞ్చ యత ఏషా కాన్తా సంసా
రవారిధౌ* ప్లవతాం కణ్ఠతటే నిబద్ధా శిలా తత ఇత్యత్ర ప్రహాసే ప్ర
తిపాద్యే ఉత్తమపురుషస్థానే మధ్యమపురుషస్య మధ్యమపురుష
స్థానే చోత్తమపురుషస్య విహితతయా మన్యే విహరిష్యస ఇతి వ్య
త్యస్తపురుషాభ్యాం ప్రహాసప్రతిపాదనద్వారా వక్తుర్నిర్వేదో
వ్యజ్యతే. పూర్వనిపాతస్య యథా— యేషాం దోర్బలమేవ దు
ర్బలతయా తే సమ్మతాస్తైరపి ప్రాయః కేవలమేవ నీతిశరణైః కా
ర్యం కిముర్వీశ్వరైః। యే క్ష్మాశక్ర పునః పరాక్రమనయస్వీకార
కాన్తక్రమాస్తే స్యుర్నైవ భవాదృశాస్త్రిజగతి ద్విత్రాః పవిత్రాః

---

* ప్లవమానానామిత్యుచితమ్.

పరమ్॥ యే దోర్బలమాత్రశాలినస్తే దుర్బలా అపి యే భీతిమాత్ర
శరణాస్తైరపి కిం కార్యం తేష్వప్రయోజకా ఇతి యావత్. హ
స్త్యశ్వ(రథభూమిష్ఠ) యే పరాక్రమనయోభయశాలినస్తే భవా
దృశా నైవ సన్తి కదాచిత్సన్త్యపి పవిత్రా ద్విత్రా ఏవ పరం
సన్తీతి యోజనా. యద్వా పరాక్రమనయోభయశాలినో
యే ద్విత్రాః పవిత్రాస్తే భవాదృశా న సన్తీతి యోజనా. అ
త్ర పరాక్రమనయపదయోరల్పాచ్తరమితి నయపదస్య పూ
ర్వనిపాతే ప్రాప్తే అభ్యర్హితం చేతి పరాక్రమస్య పూర్వని
పాతాత్ తదుభయమధ్యే పరాక్రమస్య ప్రాధాన్యం గమ్యతే.
తేన చ నాయకస్య వీరరసో వ్యజ్యతే. నను పూర్వనిపాతస్య పదధ
ర్మత్వేన కథమత్ర పదైకదేశత్వమితి చే దుపచారాదిత్యాహుః.
ఖడ్గవిశేషవిహితస్య విభక్తివిశేషస్య యథా — ప్రధనాధ్వ
ని ధీరధనుర్ధ్వనిభృతి విధురైరయోధి తవ దివసమ్। దివసేన తు భూ
పభవానయోద్ధీతి విధిసిద్ధసాధువాదపదమ్॥ గమ్భీరచాపటంకా
రభరితే రణవర్త్మని తవ విధురైః శత్రుభిః దివసం సర్వస్మిన్నపి
దివసే క్షణమప్యవిరమ్యాయోధి యుద్ధం కృతం భవాంస్తు విధి
నా యుద్ధశాస్త్రోక్తమార్గేణ సిద్ధతయా కృతత్వేన సాధు
వాదస్య శ్లాఘాయాః పదం యథా భవతి తథా దివసేనాయుద్ధ
యుద్ధం కృతవానిత్యర్థః దివసమిత్యత్యన్తసంయోగే విహితయా
ద్వితీయయా శత్రూణాం యుద్ధస్య నైష్ఫల్యం వ్యజ్యతే. ఫలలా
భయుద్ధవిరామప్రసఙ్గాత్. తేన చ తేషామయుద్ధకుశలత్వం వ్య
జ్యతే. తథా దివసేనేతి తృతీయయా క్రియాపరిసమాప్తిరూపే
పవర్గే విహితయా ఫలప్రాప్తిః తాం ప్రాప్య క్రియాపరిసమాప్త్య
యోగాత్ ఫలప్రాప్త్యా భవద్యుద్ధస్య యుద్ధకౌశలం వ్యజ్యతే.
తద్ధితస్య యథా — భూయోభూయస్స విధనగరీరథ్యయా ప
ర్యటన్తం దృష్ట్వా దృష్ట్వా భవనవలభీతుఙ్గవాతాయనస్థా.
సాక్షాత్ కామం నవమివ రతిర్మాలతీ మాధవం యద్గాఢో
త్కణ్ఠాలులితలులితైరఙ్గకైస్తామ్యతీతి॥ సన్నిహితేన నగర
రాజమార్గేణ చరన్తం నవం వసన్తం సాక్షాన్మదనమివ స్థి

తంయాఘర్మంఽదర్పణదర్పణం. ఖ్యాకిలా శారతిరివస్థితా మాలతీలులి
తలుల్లితైలంఛరితలుల్లితే దృష్ట్వా తైః స్తూయత ఇతి యదిత్యత్ర అల్పా
ర్థావిహితేన తత్ప్రత్యయరూపేణ తద్ధితేన అనుకమ్పా వ్యజ్యత
ఇత్యుక్తే - తత్ప్రత్యయేనానుకమ్పాయా ఏవాభిహితః తత్రానుక
మ్పాధికేన తేనానుకమ్పనీయైరజ్ఞైః స్తూయత ఇతి ప్రతీతి ద్వారా
మాలత్యా స్వరకాలపరహానసహిష్ణుతా వ్యజ్యత ఇత్యన్యే - ఉపస
ర్గస్య యథా — పరిచ్ఛేదాతీతః సకలవచనానామవిషయః
పునర్జన్మన్యస్మిన్ననుభవపథం యో న గతవాన్ - వివేక
ప్రధ్వంసాదుపచితమహామోహగహనో వికారః కోఽప్యన్తర్జడ
యతి చ తాపఞ్చ కురుతే॥ ఈదృక్తయోయత్తయా చ పరిచ్ఛే
త్తుమశక్యో వాచామగోచరోఽస్మిఞ్జన్మని జన్మసంత్యా నపునః
కదాప్యననుభూతపూర్వో వివేకస్య ప్రధ్వంసాదుపచితమహా
మోహతయా గహనః కింభవిష్యతీతి భీతికరః కోఽపి మనసాప్యను
ల్లేఖ్యో వికారోఽన్తర్జడయతీతి ఇతికర్తవ్యతామూఢం కరోతి-
తాపం చ విస్తారయతీత్యత్ర ప్రధ్వంసాదితి ప్రశబ్దరూపోప
సర్గేణ వివేకస్య సంస్కారాత్మనా భావో వ్యజ్యతే-న చాయమ
ప్రశబ్దవాచ్య ఏవాస్త్వితి వాచ్యమ్ - ఉపసర్గాణాం కేవలం
ద్యోతకత్వేన వాచకత్వాభావా ద్వాచకత్వేఽపి వా తత్ప్రతి
పాదనద్వారా ప్రలయ్యాతిశయాభివ్యక్తేరిత్యాహుః - నిపాత
స్య యథా — కృతం చ గర్వాభిముఖం మనస్త్వయా కిమన్యదే
వం నిహతాశ్చ నో ద్విషః । తమాంసి తిష్ఠన్తి న తావదంశుమా-
న యావదాయాత్యుదయాద్రిమౌలితామ్ ॥ ఇదం భగవన్తం ప్ర
తి సురాణాం వచనమ్ - త్వయా గర్వాభిముఖం దైత్యహననంతి
యదస్మత్కార్యాహఙ్కారాభిముఖం మనః కృతం చ - ఏవమేవంస
తి కిమన్యత్ బహూచ్యతే- నోఽస్మాకం ద్విషతో నిహతాశ్చ-
యావదుదయాచల శేఖరత్వం అంశుమాన్నాయాతి తావదవహిత
తమాంసి తిష్ఠన్తీత్యత్ర కృతం చ నిహతాశ్చేతి చకారద్వయేన సము
చ్చయద్యోతకేన మనసో గర్వాభిముఖీకరణ ద్విషన్నిహననయోః
స్తుల్యకాలతా ప్రతీతేర్భగవతస్సామర్థ్యాతిశయో వ్యజ్యతే - యద్యప్యత్ర

చతుర్గానీచ తాత్పర్యం చాన్యత్సముద్రకరాః తథాపి స్వతన్త్ర
ప్రయోగాభిప్రాయత్వేన పద్మాకరేశత్వావ్యపదేశ ఇతి ధ్యేయమ్.
బహూనామేకవాక్యతాప్రవేశేన వ్యఙ్గ్యతా యథా — రా
మోఽసౌ భువనేషు విక్రమగుణైః ప్రాప్తః ప్రసిద్ధిం పరా మస్మ
ద్భాగ్యవిపర్యయాద్యదిపరం దేవో న జానాతి తమ్ । వన్దీవైష
యశాంసి గాయతి మరుద్యస్యైకబాణాహతిశ్రేణీభూతవిశాల
సాలవివరోద్గీర్ణైస్స్వరైస్సప్తభిః ॥ అనువేలకృతవన్నివేశం క
పిబలమవలోక్య త్రిలోకాభిరామ ఇతి కృతపరిఖ్యం రావణం ప్రతి
చారస్యోక్తిరియమ్ - భువనేషు భూర్భువస్స్వర్లోకేషు విక్రమ
గుణైర్విక్రమేణ తత్ప్రముఖైర్న్యాయాదిగుణైశ్చ ప
రాం ప్రసిద్ధిం ప్రాప్తో రామోఽస్మద్భాగ్యనిర్దిశ్యమాన ఏవ
త్రిభువనప్రసిద్ధ ఇతి కథముచ్యత ఇతి మధ్యమాజ్ఞాతత్వాదితి అ
వస్తుం ప్రత్యాహ - తం త్రిజగత్ప్రసిద్ధం దేవః పరం భవానేవ కే
వలం న జానాతి యది తదస్మాకం భాగ్యవిపర్యయాత్ దురదృష్ట
దేవ యది భవాన పి జానీయాత్ తదా మైథిలీం సాహార దస్మా
కమప్యేవం విపత్తిర్న స్యాదితి భావః - తస్య ప్రసిద్ధిమేవస్మారయ
తి - యస్యైకస్యైవ బాణస్యైకస్యైవ హత్యా శ్రేణీభూతాన్యేక
రేఖాన్తః పాతితయా కృతాని విశాలాని యాని సప్తానాం సాలా
నాం వివరాణి తేభ్య ఉద్గీర్ణైః ఉద్భూతైస్సప్తభిస్స్వరైః వివరస
ప్తకసద్భావాత్స్వరసప్తకావిర్భావ ఇతి భావః - వివరసప్తకావి
ర్భూతాస్సప్తస్వరా ఏవ షడ్జాదిసప్తస్వరా ఇత్యభిధాధ్యవసా
యః - తైరుపలక్షితతయా యస్య యశాంసి మరుద్వన్దీవైతాళి
క ఇవ గాయతీత్యత్రాపి సర్వావాదృష్ట్యలోకోత్తరమహిమ
శాలితాప్రతిపాదనాత్తద్వారా భవాయమజయ్య ఇతి వ్యజ్య
తే - తద్గతైనైకవచనేన కాకుత్స్థరవాగసకాన్తావిరహాదిరూపమ
హాక్లేశానుభవస్యైకరూపతయా వస్థానం వ్యజ్యతే - భువనేష్వి
తి ప్రాతిపదికేన క్వచిద్దేశవిశేషమాత్రయం న ప్రసిద్ధః, కిన్తు త్రి
ష్వపి లోకేష్వపి దేశ ఇతి వ్యజ్యతే - తద్గతేన బహువచనేన నఖిలో
కమాత్రే న ప్రసిద్ధః కిన్తు త్రిష్వపి లోకేష్వితి వ్యజ్యతే. క్రి

మనుష్యైరిత్యత్రాపి పశ్చిమరూపప్రాతిపదికేన విక్రమైః ప్రసిద్ధిర్ల
క్ష్యతే తేన చ భవద్భుజదండావాలిరక్షిత్వం తథా భవద్విజయి
కార్తవీర్యనిరస్తభార్గవవిజయిత్వం చ వ్యజ్యతే. సుబ్రూ
పప్రాతిపదికేన పాత్యాదినాథైః ప్రసిద్ధిస్తేన చాస్త్రః పురద్రో
హిణమపి శరణాగతం పాలయతిమత్తమ్ తద్వానపి శరణా
గతేభ్యోఽభయప్రదానే ఽతికృష్యత ఇతి వ్యజ్యతే. తద్ధితేన బహువచనే
నవైకైకస్య గుణస్య బహుప్రకారతా వ్యజ్యతే. పురామిత్య
నేన వైరాణాం ప్రసిద్ధిర్నాన్యగుణలబ్ధి వ్యజ్యతే. అస్మదిత్య
నేన తదతదజ్ఞానం న కేవలం త్వదభాగ్యమాత్రాన్నాపి మదభాగ్య
మాత్రాదపి తు అస్మాకం సర్వేషాం రాజ్ఞాం నానాభాగ్యాదితి
వ్యజ్యతే. తం న జానాతీత్యనేన తదైశ్వర్యమత్యన్తమితి వ్యజ్య
తే. ఐశ్వర్యమజానన్నపి జానాతీత్యనేనాన్యస్య భాగ్యవిపర్యయా
దిత్యత్రాన్యత్రాపి నాధునాస్తీతి మపిత్వదవినయాపాదకత్వాదితి
వ్యజ్యతే. అభాగ్యాదిత్యభావయుక్తానామభిధానాయ భాగ్యవిప
ర్యయాదిత్యభిధానేన భాగ్యస్య పుణ్యస్య విపర్యయః విపరీతఫ
లదాయిత్వమితి పుణ్యస్యాపి విపరీతఫలదాయిత్వం త్వదవిన
యాజ్జాతమ్ అతస్త్వయి తు వక్తవ్యమితి లక్ష్యతే. యద్యథా
గాద్ధితేత్యపోహ్యేత తదా దురదృష్టాద్విపద్యమాన భాగ్యాత్తు సం
పదపి స్యాదిత్యపి లక్ష్యతే తస్యైవ. ఉపక్రియాన్యయథా — అథ
జ్జేత భువం ప్రాప్యాపి వా నైకో భునక్తి తామ్। రాజవత్యస్త్వథా
న్యేషాం రాజన్వత్యస్తు వసుధాః॥ ప్రాప్య రాజా నో భువమ
భుజ్జత్ భవనే పాలిత వన్త్స్ కింతు కరాదానేన కేవలముత్యవద్భారస
స్థితి వ్యజ్యతే. భుజో నవన ఇత్యర్థా విశేషణవాక్త్రానేన విఫా
గాత్ - భవాన్ భునక్తి కేవలం తస్మాత్ అన్యేషాం రాజ్ఞాం ప్రజాః
కేవలం రాజవత్యః శ్వద్విషయవాసిన్యస్తు ప్రజా రాజన్వ
త్యస్స్యాన్ రాజవత్యః రాజన్వాన్ సురాజ్ఞి ఇత్యనుశాసనాదితి
దృశ్యతమ్ - అత్ర వర్ణనీయస్యాతిశయో వ్యజ్యతే. ననువాచ
కత్వవిశేషణ ఉచితస్య విధేవస్తుత్వం కస్యచిత్స్మైతి
వ్యక్తీనాం కారణం కథమితి చేదుచ్యతే — తదుచితమని కలయ

తి కలాం మనోమదనధనుర్భ్రువోః పత్యాగ్రే । అధివక్షతి సక
లలలనా మౌళిరియం చకిత హరిణచల నయనా ॥ తరుణిమని
శాణస్య కలామాత్రాంశం కలయతి సతి కించిద్యౌవనప్రాప్తసతీతి
యావత్ భ్రువోరగ్రే ప్రాన్తే కర్తరి మనో మదనధనుర్మదనధనుషస్స
మీపే అత్రాపి శాణాత్కస్యాయమేన కలామిత్యనువజ్యతే । అ
ర్థాద్వ్యక్తిమ్న ఇతిలభ్యతే । వక్రత్వైకాదేశం చరతి సతి ఇయం త్రి
స్త్రసృగేహిణా సర్వాసాం కాన్తానాం మౌళిమధిగచ్ఛతి మౌళౌవ
ర్తతే । ఇయం నవయావనారస్భ ఏవ సర్వాతిశాయినీ జాతా యౌ
వనోత్కర్షేతు కథం స్యాదితి భావః । అత్ర తరుణత్వ ఇతి స్వప్ర
త్యయాపేక్షయా తరుణిమనీతిమనిజన్తథా మదనధనుషస్స
మీప ఇతి వాక్యాపేక్షయా సమదనధనురిత్యవ్యయీభావస్య
తథా మౌళౌ వర్తత ఇత్యాధారనిర్దేశాపేక్షయా మౌళిమధిగచ్ఛతీతి క
ర్మభూతాధారనిర్దేశస్య చ పదబన్ధసౌకుమార్యేణ సహృద
యహృదయైకవేద్యశ్చమత్కారకారీ కోపి విశేషః ప్రతీయ ఇ
త్యపివాదమ్ ఏవం వ్యఞ్జకతాయామపి కోపి విశేషస్సహృదయ
హృదయైకసాక్షిక సాతిశయం తావదాస్త ఇత్యేకే । అన్యేతు
తరుణత్వ ఇత్యనేన త్వప్రత్యయే న ద్రవ్యగుణకర్మాది వాచకే
భ్యోఽనుశిష్టేన ద్రవ్యగుణాది సాధారణోధర్మ ఉపస్థాప్యతే ।
ఇమనిజాతు గుణవచనమాత్రాదనుశిష్టయా గుణమాత్రాసాధా
రణధర్మ ఏవోపస్థాప్యతే । అయమేవ చ తరుణిమ శబ్దస్య విశేషో
యత్తరుణత్వ శబ్దాపేక్షయా విశేషధర్మప్రతిపాదకత్వమ్ ఏ
వం చ తరుణిమశబ్దేనాభినవోద్భిద్యమానం వయః ప్రతీయతే ।
తరుణత్వ శబ్దేనతు ప్రౌఢం వయ ఏవ । మదనధనుషస్సమీపే ఇ
త్యతి వాక్యాదుపాధ్యాయతా పర్యన్తం మదన ధనుషో న ల
భ్యతే కింతు సామీప్యలక్షణత్వమాత్రమవ్యయీభావే త్వ
నుపదస్య ప్రథమప్రయోగాదవశ్యంభావేనోపసర్జనతయా త
దర్థభూత సామీప్యవిశిష్టతయా మదనధనుషః ప్రాధాన్యేన
భానవిషయమదుపాధ్యాయతా పర్యన్తం వ్యజ్యతే । తథా మౌ
ళౌ వర్తత ఇత్యాధారతామాత్రం ప్రతీయతే । మౌళిమధిగచ్ఛతీతి క

ర్మభూతాధారనిరీక్షాపి కథ్యావస్థానం వ్యజ్యతే - తథా కర్తృ
త్వోత్పత్తికాలీనశత్వవృత్తితెర్త్యాశేర్తు ఖాద్యాధారత్వం నివాసకర్తు
రధికశబ్దసంబన్ధాత్తదీశ్వరత్వం చ వ్యజ్యతే - ఏవం సర్వత్రాపి
వ్యఞ్జకానాం విశేషా విద్వద్భిరూహనీయా ఇత్యాహుః ......
రచనావర్ణయోస్తు వ్యఞ్జకత్వం గుణనిరూపణప్రస్తావ ఏవో
దాహ్రియమాణత్వాన్నేహోదాహ్రియత ఇత్యాహ -

రచనావర్ణయోర్వ్యక్తిం బ్రూమో గుణనిరూపణే ॥ ౧౫౮ ॥

అథ వాక్యపదపదైకదేశవర్ణరచనాదిష్వివ ప్రబన్ధేష్వపి రసా
దయో వ్యజ్యన్త ఇత్యాహ -

ఏవం రసాదయో వ్యఙ్గ్యాః ప్రబన్ధేష్వపి భూయసా ॥ ౧౫౯ ॥

తత్ర వర్త్యావౌ శృఙ్గారః ప్రాధాన్యేన వ్యజ్యతే వేణీసంహారా
దౌ వీరరసః నాగానన్దాదౌ కరుణరసో వీరభద్రవిజయాదిషు
ప్రబన్ధేషు రౌద్రరసః ప్రహసనే హాస్యరసః ప్రబోధచన్ద్రో
దయాదౌ శాన్తరసః ప్రాధాన్యేన వ్యజ్యత ఇత్యాద్యూహ్యమ్.
అథ బుద్ధిసౌకర్యాయోక్తాన్ ధ్వనిభేదాన్ సంకలయతి -

ఉక్తరీత్యైకపఞ్చాశద్భేదాస్స్యుర్ధ్వనేర్మితాః ॥ ౧౬౦ ॥

తథాహి - లక్షణామూలా వివక్షితవాచ్యధ్వనేరర్థాన్తరసం
క్రమిత వాచ్యత్వేన తిరస్కృత వాచ్యరూపయోర్భేదయోః
ప్రత్యేకం పదవాక్యప్రకాశ్యత్వేన చత్వారో భేదాః - అభి
ధామూల వివక్షితాన్యపరవాచ్యధ్వనావసంలక్ష్యక్రమవ్యం
గ్యాఖ్యరసధ్వనేః ప్రబన్ధవాక్యపదపదైకదేశవర్ణరచనాప్ర
కాశ్యత్వేన షడ్భేదాః - సంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యాఖ్యభేదే తు శబ్దశక్తి
మూలే వస్త్వలంకారరూపయోర్వ్యఙ్గ్యయోః ప్రత్యేకం పద
వాక్యప్రబన్ధగతత్వేన ప్రకాశ్యత్వేన చత్వారో భేదాః - అర్థశక్తి
మూలే తు స్వతస్సంభవిన్యర్థే వస్తునా వస్తుధ్వనిర్వస్తునాలఙ్కా
రధ్వనిరలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిరలంకారేణాలఙ్కారధ్వనిరితి చ
తుర్ణాం భేదానాం ప్రత్యేకం పదవాక్యప్రబన్ధగతత్వేన త్రి
విధ్యాద్ ద్వాదశ భేదాః - ఏవమర్థస్య కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధత్వేఽపి ద్వా
దశ భేదాః - తథా కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధత్వేఽపి ద్వా

దశభేదాః - ఏవమాహత్యార్థశక్తిమూలధ్వనౌ షట్త్రింశద్భేదాః
శబ్దార్థోభయశక్త్యుద్భవస్తు వాక్య ఏకైకశ ఇత్యేవ - ఏవం శుద్ధా
ధ్వనిభేదా ఏకపఞ్చాశదితి జ్ఞేయాః ...... అథ మిశ్రభేదా
న్వివిచ్య సఙ్కలయతి-

సఙ్కరేణ త్రిరూపేణ సంసృష్ట్యా చైకరూపయా । తే
షాం యోగే మిథో భేదా వేదఖాబ్ధిఖేన్దవః ॥ ౧౫౬ ॥

సంశయాస్పదత్వేనాఙ్గాఙ్గిభావేన ఏకవ్యఞ్జకానుప్రవేశే
నేతి త్రిరూపస్సఙ్కరః । తద్భిన్నరూపా సంసృష్టిరేకవిధా-
తేషు చతుర్షు సంసర్గప్రకారేషు అన్యతమేన సమ్బన్ధప్ర
కారేణ ఏకస్యైకస్య పఞ్చాశతా భేదైర్యోగే ప్రత్యేకం పఞ్చాశ
ద్భేదా భవన్తి - ఏవమేకపఞ్చాశతాం భేదానామేకేన సమ్బన్ధ
ప్రకారేణైకపఞ్చాశతా భేదైర్యోగే భేదానాం షట్పఞ్చాశ
దధికా ద్విసాహస్రీ భవతి పునరేవమన్యైరపి త్రిభిస్సమ్బన్ధప్రకా
రైస్సర్వేషాం సంయోజనే చతురధిక చతుశ్శత్యధికా దశసా
హస్రీ భేదానాం భవతి- తదాహ వేదఖాబ్ధిఖేన్దవ ఇతి - ప్ర
థమస్థానగతాః సంఖ్యాసంకేతితాశ్శబ్దా ఏకద్వ్యాదిసంఖ్యాం వ
దన్తి - ద్వితీయస్థానగతాస్తు దశవింశతిత్రింశదాదిసంఖ్యాం
తృతీయస్థానగతాస్తు శతద్విశతాదిసంఖ్యాం చతుర్థస్థా
నగతాస్తు సహస్రద్విసహస్రాదిసంఖ్యాం పఞ్చమస్థానగ
తాస్తు దశసహస్రవింశతిసహస్రాదిసంఖ్యాం షష్ఠస్థాన
గతాస్తు లక్షాదిసంఖ్యామ్ యస్మిన్ స్థానే వక్తవ్యా సంఖ్యా నా
స్తి తత్రస్థానే ఖాకాశవాచకపదాదయః ప్రయుజ్యన్త ఇతి
జ్యోతిషికాణాం సమ్ప్రదాయః - తథా చాత్ర ప్రథమస్థానగతేన
వేదశబ్దేన చతుస్సంఖ్యోచ్యతే వేదానాం చతుస్సంఖ్యాకత్వా
త్ ద్వితీయస్థానే వక్తవ్యసంఖ్యాభావాత్ ఖశబ్దః ప్రయుక్తః - తృ
తీయస్థానస్థేనాబ్ధిశబ్దేన చతుశ్శతీ ప్రతిపాద్యతే - చతుర్థ
స్థానే వక్తవ్యసంఖ్యాభావాత్ ఖశబ్దప్రయోగః - పఞ్చమస్థాన
స్థితేనేన్దుశబ్దేన దశసహస్రీ ప్రతిపాద్యతే - ఇత్యాకరతోऽవగ
న్తవ్యమ్ -

- శుద్ధభేదైర్మిళిత్వాతుశరేషుయుగఖేన్దవః॥ ౧౫౬.

శుద్ధభేదానాంమిశ్రత్వాచార్యగణనాయాం ౧ పఞ్చపఞ్చాశదధిక చతుశ్శతోత్తరదశ సహస్రభేదానాం భవతి - న స్వైకస్య పఞ్చాశత్త్రైవ యోగస్సంభవతి నతు స్వేనైవ స్వస్యాతః కథమియం గణనేతి చేన్న - స్వసజాతీయేన భేదేన స్వస్య సమ్బన్ధసమ్భవాత్ - నచ పదైకదేశవ్యఙ్గ్యధ్వనీనాం పూర్వోక్తరీత్యానేకవిధత్వాన్నేయం గణనా యుక్తేతి వాచ్యమ్ - పదైకదేశానాం ప్రకృతి ప్రత్యయాది భేదానానేకవిధత్వేఽపి తద్వ్యఙ్గ్యానాం పదైకదేశవ్యఙ్గ్యత్వేనైకీకరణాత్ - నచ తథాఽర్థశక్త్యుద్భవాది భేదానామప్యర్థశక్త్యుద్భవత్వేన ఏకీకరణసమ్భవాద్విభాగస్యానర్థక్యాదితి వాచ్యమ్ - స్వతస్సిద్ధానాం ప్రాచాం నియోగకర్తృనుయోగానర్హత్వాత్ - తేన స్వతస్సమ్భవినా వస్తునా స్వతస్సంభవి వస్తుధ్వనిస్తథా స్వతస్సమ్భవినా వస్తునా కవికల్పితవస్తుధ్వనిః కవికల్పితవస్తునా కవికల్పితవస్తుధ్వనిః తథా కవికల్పితవస్తునా స్వతస్సమ్భవివస్తుధ్వనిః తథా కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తి సిద్ధానామర్థానాంచ స్వతస్సమ్భవిత్వేన కవికల్పితత్వేనచ ద్వైవిధ్యం సంభవతీత్యర్థశక్తిమూలధ్వనిషు పునరన్యేపి భేదాస్సమ్భవన్తీతి విభాగస్యార్థవత్త్వమాస్తామ్ - స్వతస్సమ్భవి వస్తువ్యఙ్గ్యత్వేన తద్భేదానాం కవికల్పిత వస్తువ్యఙ్గ్యత్వేనచ తద్భేదానాం కవినిబద్ధ వక్తృప్రౌఢోక్తి సిద్ధవస్తుత్వేన తద్భేదానాంచ స్వతన్త్రేచ్ఛయేతరం తన్నైరపేక్ష్యత్వేన తథా విభాగకరణాదిత్యాహుః - విద్యానాథస్తు శుద్ధా ఏకపఞ్చాశద్భేదాః - తేషాం ప్రత్యేకమేతైస్సహైకైకేన సమ్బన్ధే ప్రథమభేదస్యైకపఞ్చాశద్భేదాః ద్వితీయస్య పఞ్చాశద్భేదాః తృతీయస్యైకోనపఞ్చాశద్భేదాః ఏవమేవ క్రమేణోత్తరోత్తరస్యైకైకభేద హానిత్యాగేషడ్వింశత్యుత్తరశతత్రయాధిక సహస్రసంఖ్యాకా మిశ్రభేదా అవివక్షితవాచ్యవివక్షితాన్యపరవాచ్యయోస్సమ్బన్ధే యోభేదస్సతస్మిన్నేవాన్తర్భూతో వివక్షితాన్యపరవాచ్యస్యావివక్షితవాచ్యసమ్బన్ధకృతోఽపి భేదోనస్య

ధన్యాత ఇత్యనేనైవక్రమేణ వస్తుధ్వనేరలఙ్కారధ్వనిశ్చ
ద్ధ శక్తిభేదోఽప్యలఙ్కారధ్వనేర్వస్తుధ్వని శబ్దార్థశక్త్యోర్న్య
పృథగ్భూత ఇతి పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తర సమ్బన్ధే ఏకైక
భేదస్యానన్తతాప్రసఙ్గః అత ఏవ విరోధాలఙ్కారే జాతిగుణక్రియా
ద్రవ్యాణాం మిథో విరోధే జాతివిరోధశ్చత్వారో భేదా గుణవిరో
ధే త్రయః క్రియాయాః క్రియావిరోధే ద్వౌ ద్రవ్యవిరోధ ఏక ఇతి దశవిధో
విరోధ ఇతి కథ్యతే - అన్యథా తత్రాపి ప్రత్యేకం చత్వారో భే
దాస్స్యుస్తథాపి ప్రకారాన్తరరూపేణ సంకరైకరూపతయా
సంసృష్ట్యా చ పునశ్చతుర్ధా యోజనే చతురుత్తరశతత్రయాధి
కపఞ్చసహస్రాణి భేదాః—శుద్ధాశ్శరశరాబ్ధిముఖుతునేత్రా
నలేన్దవః। సంసృష్టిసంకరాభ్యాం త్వాసన్నభిన్నాగ్నిశరాభివాగ్గ
ఇత్యాహుః అత్రాప్యనన్తానుగుణచరణాభవ స్వామిభట్టా ఇ
యమపిగణనానయుక్తా అఙ్గాఙ్గిభావరూపసంకరే వివక్షితా
న్యపరవాచ్యస్య కదాచిదఙ్గత్వేన కదాచిదఙ్గిత్వేన తస్య స్వం
బన్ధభేదమితి తేషామపీతి భేదాన్తరాణామపి సంభవత్వాద్దేవ
మేకస్యాఙ్గత్వేన ద్వయోరఙ్గిత్వేన ద్వయోరఙ్గత్వేన ఏకస్యా
ఙ్గిత్వేనేత్యేవం ప్రకారేణ వాచికేషాం భేదానాం సంభవా
వ మేకస్యాఙ్గిత్వే నానస్యైకత్వగ్రాహకానుప్రవేశ నాపరస్య
సంశయాస్పదత్వే నేతరస్య సంసృష్ట్యా చ యోజనే పునరనే
కభేదాస్సంభవన్తీత్యాస్తాం తావదిత్యాహుః...... తత్రాది
మాత్రముదాహరతి-

వక్త్యేవ కౌశికహాస్త్రిస్తోకతో దృశ్యసితిసౌధ్యాతమ్। సం
సృష్టిస్సంకరశ్చాత్రధ్వనీనామాన్యతాం మిథః॥ ౧౫౮-

అత్ర వక్త్యేవ ఇత్యనుక్తావచనసంభవాత్ వక్త్యేవేత్యేతదనుప
యుక్తం సదుపదేశ రూపతయా పరిణమత్యచనస్య విశ్వాస
నీయతాముభిద్యనక్తీతి వక్త్యేవ ఇత్యర్థాన్తర సంక్రమిత వా
చ్యతా - క్రకచాస్త్రిస్తోకతః అత్ర అక్షేపస్యాతిశయోక్త్యఙ్గత్వేన క్రి
యమాణ ప్రసంభవేన ముఖ్యార్థబాధేన క్రియావత్త్వం బద్ధా
నిరయోర్లక్ష్యతే - తేనచ తస్యాశ్చలితమపహస్తమత్వం వ్యజ్య

తే - అత్ర సామాన్యేఽపి చరితుం ముఖ్యయోరుపమానోపమేయవిశేషయోః కార్యకారణత్వేనాత్యన్తతిరస్కృతవాచ్యధ్వనిః అర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యధ్వనిశ్చేత్యనయోరేకత్వేన సామానాధికరణ్యాత్ సంకరః తథా సా సామాన్యేత్యుక్త్యా నిత్యస్యోక్తేః కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధ శబ్దశక్త్యా సా ఉక్తాన్తరనవీనస్యోక్తిః సామాన్యమితి ఉపమానస్య తే తత్ర కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధవస్తునిమిత్తకవస్తుధ్వనేః ప్రకృతమాహాత్మ్యస్యాత్యన్తతిరస్కృతవాచ్యధ్వనేశ్చ ముఖ్యోఽనైరపేక్ష్యేణ సామానాధికరణ్యాత్ సంసృష్టిః తథోక్తవస్తుధ్వనేర్వస్త్వర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యధ్వనేశ్చ ఏకాఙ్గిభావాత్ సంకరః ఏవమత్ర త్రివిధవ్యాప్తిర్యోర్వివక్షితైరుక్తధ్వనీనాం తస్య ధ్వనేశ్చైకాఙ్గాఙ్గిభావాత్ సంకరసంసృష్ట్యోర్యోగ్యమ్ - యథా వా -

ఖణపాహుణిఆ దేఅర ఎసా జాఆఏ కింవి దే భణిఆ | రుఅఇ పడోహరవలహీఘరమ్మి అణుణిజ్జఉ వరాఈ ||

క్షణప్రాహుణికా దేవర జాయయా కిమపి తే భణితా రోదితి పురోగృహవలభీగృహే అనునీయతాం వరాకీ - ఉత్పన్నార్థమాగతాయాం కస్యాంచిదనురక్తం దేవరం ప్రియస్త్యాజ్యత్వేన ప్రజావత్యాః ఉపాలమ్భోక్తిరియమ్ - హే దేవర త్వదీయజాయయా క్షణప్రాహుణికా ఉత్పన్నవత్ తదర్థమాగతా కిమప్యనుచితం భణితా సతీ పురస్థితగృహవలభీగృహే రోదితి సా వరాకీ అనునీయతామిత్యత్ర జాయయా కిమపి భణితేత్యనుచితభణితస్య ప్రజావతీకల్పనామాత్రేణానునీయతామితి పదం ముఖ్యార్థ

ఖణపాహుణిఆ ఇతి పాఠేన కావ్యమ్ - ఉత్పన్నార్థేన తద్గతస్యార్థస్య భణిత్యాత్ - ఉత్తరతో ప్రత్యాసత్త్యైవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్ - ఏతావత్ ఖణపాహుణి ఆ ఇతి వ్యాఖ్యాత్రుక్తమేవ పాఠమాద్రియన్తే తైః క్షణప్ర బన్ధాన్తరత్వేన వ్యాఖ్యాతారః.

నిరపేక్షతయా కేవలయోరిత్యర్థః సాపేక్షతయేతి వ్యఙ్గ్యా ర్థయోర్యథాయోగ్యమనుగ్రాహ్యానుగ్రాహకభావః.

రోగాదివభోగరూపార్థాన్తరసంక్రమణం తత్ర సాహ్యన్త్రానాను
రాగోమయా జ్ఞాత ఇత్యుపమర్దం వ్యఞ్జయతీతి కిమయమర్థాన్త
రసంక్రమితవాచ్యః కింవా ౨వివక్షితవాచ్య ఏవ సన్నను రణన
న్యాయేనాదఙ్కితేన వ్యఞ్జనావ్యాపారేణ భోగమేవ ప్రతిపా
దయతీతి వివక్షితాన్యపరవాచ్యతయా వస్తునా వస్తుధ్వని
రితిసంశయరూపేణ సంకరేణార్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యస్య వి
వక్షితాన్యపరవాచ్యేషు వస్తునావస్తుధ్వనేశ్చ సంబన్ధః- సం
సృష్టేరఙ్గాఙ్గిభావేన సంకరస్యైకవ్యంజకానుప్రవేశేన సంకర
స్యచ యథా.— స్నిగ్ధశ్యామల కాన్తిలిప్తవియతో వెల్లద్బలా
కాఘనావాతాశ్శీకరిణః పయోదసుహృదామానన్దకేకాః క
లాః । కామం సన్తు దృఢం కఠోరహృదయో రామోస్మి సర్వం
సహే వైదేహీతు కథం భవిష్యతి హాహా హా దేవిధీరాభవ ॥ ఘ
నాః స్నిగ్ధాభిర్నిబిడాభిశ్శ్యామలాభిః కాన్తిభిర్లిప్తాకాశాశ్చలిత
వలమానబకసంహతయశ్చ కామం సన్తు వాతాశ్శీకరిణస్స
న్తు పయోదానుహృదోమిత్రాణి మయూరాస్తేషాం మయూరా
ణాం నిజసుహృద్దర్శనావలోకనానన్ద జనితాః కేకాఃస్వర విశే
షాశ్చ కలా అవ్యక్తమధురాః కామంసన్తు ఏవం విరహిణాంచర
మావస్థాసామగ్రీపుష్కల్యేఽపి సర్వం దుఃఖజాతం సహసోఢ్వా
తిష్ఠామియతోహం కఠోరహృదయో రామోఽస్మి సీతావిరహ
క్షణ ఏవాన్యథాభావప్రాప్త్యైతావన్తం కాలం జీవన్నస్మి వైదె
హీతుమాం వినాన్యథాపి క్షణమపి జీవితుమశక్తా ఘనాద్యుద్దీ
పకసమవధానె కథంభవిష్యతి సర్వథావిపన్నైవ హాహేతి
దుఃఖాతిశయే వైదేహీతు కథమితి చిన్తయోపనీయమానతయా
పురస్థితామివతాం మత్వా హాదేవీతి సంబోధనం ధీరాభవకథం
చిద్ధైర్యమవలమ్బ్య ప్రాణాన్ ధారయ- యద్వాఘనాదయః కా

మం సన్తు తథాప్యహం రామోస్మి బహుదుఃఖసహిష్ణుతయా
కథంచిజ్జీవామ్యాసి యావత్ - సర్వంసహావసున్ధరవైదె
హీతుకథం భవిష్యతి సర్వథా విపన్న ఏవ హా దేవి త్వమపి స
ర్వంసహా యతః తతః ప్రతిక్రియాలోకేనాన్యథాభావంమాభజ ధీ

రాఘవదార్ఢ్యమవలమ్బ్య న్విత్యత్ర లేపో వమార్తస్యైవ నస్యమూర్త
స్య గగనస్యేతి ముఖ్యార్థబాధా లిప్తపదేనోపరఞ్జనాతిశ
యాలక్ష్యతే తేన చ వియతశ్శ్యామాధిక్యం వ్యజ్యతే- సుహృత్త్వం
చేతనస్యైవ నత్వచేతనస్య ఘనస్యేతి ముఖ్యార్థబాధాత్ సుహృ
త్పదేనేష్టత్వం వ్యజ్యతే- తేన చేష్టసందర్శన జనితానాం కే
కానామధికోద్దీపకత్వం వ్యజ్యతే- ఏవమత్యన్తతిరస్కృత వా
చ్యయోరన్యోన్యనిరపేక్షయోరేకాధికరణ్యాత్ సంసృష్టి
రేవం రామోఽస్మీతి రామభావస్య స్వతస్సిద్ధతయా విధేయత్వా
నుపపత్తే రామపదం సకలదుఃఖసహత్వం లక్షయత్ సీతాం
వినా జీవనవ్యాజనద్వారా విప్రలమ్భాతిశయం వ్యఞ్జయతి- త
తశ్చ పూర్వోక్తాభ్యామత్యన్తతిరస్కృతవాచ్యాభ్యాం సహా
మస్యార్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యస్యాఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః తయో
రుద్దీపకత్వేనాఙ్గస్య ప్రతిపాదనాదేవమపి కేచిద్భేదాస్సంభ
వన్తీతి ధ్యేయమ్ - తథా రామోఽస్మీతి యోఽయమర్థాన్తరసం
క్రమితవాచ్యో యశ్చ రామోఽస్మీత్యనేనైవ వ్యఞ్జితో విప్రలమ్భ
స్తయోరేకస్మిన్ రామపద ఏవానుప్రవేశాదర్థాన్తరసం
క్రమితవాచ్యరసధ్వన్యోస్సఙ్కరః - యద్యపి రామపదస్యా
ర్థాన్తరసంక్రమం వినాపి కఠోరహృదయత్వాదివిశేషణబలాదే
వ ప్రకృతార్థసిద్ధిస్తథాపి కఠోరహృదయత్వమాత్రేణ పరమో
త్కటజనితపీడాతిశయసహనసమర్థస్య చమత్కారకారిత్వాభా
వాద్రామపదస్యార్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యత్వమవశ్యం వాచ్య
మితి సర్వమనవద్యమ్.

ఇతి శ్రీవన్నిద్యోతిదివ్యాప్రదీపాఙ్కవిశ్వామిత్రవంశముక్తాఫల
లక్ష్మీధవస్వామిభట్టసుకృతపరిపాక సత్యమఙ్గళరత్నఖేట శ్రీ
నివాసదీక్షితతనయస్య కామాక్షీగర్భసంభవస్య శ్రీమదర్ధనా
రీశ్వరదీక్షితగురుచరణసరోజాతలబ్ధవిద్యావైశద్యస్య శ్రీరా
జచూడామణిదీక్షితస్య కృతిషు కావ్యదర్పణే ధ్వనినిరూపణం
నామ చతుర్థోల్లాసః.

శ్రీహయగ్రీవాయ నమః.

కావ్యదర్పణః.

షష్ఠోల్లాసః.

అవసరలక్షణాం సంగతిం ప్రదర్శయతి-

ఉక్తమిత్యుత్తమం కావ్యం మధ్యమం కావ్యముచ్యతే।

అథమధ్యమం కావ్యం విభజ్య తస్య విశేషలక్షణం వక్తుం విస్మరణశీలం ప్రతి సామాన్యలక్షణముక్తం స్మారయతి-

ప్రథమోల్లాస ఏవోక్తం తస్య సామాన్యలక్షణమ్॥ ౧.

తస్య మధ్యమకావ్యస్య — కావ్యం త్వమధ్యమం వ్యఙ్గ్యే వాచ్యాదనతిశాయిని. తదేవ గుణీభూతవ్యఙ్గ్యమిత్యుచ్యతే బుధైరిత్యనేన ప్రథమోల్లాస ఏవ తస్య సామాన్యలక్షణముక్తమ్........ అథ తద్విభజతే.

అగూఢమపరాఙ్గం చ వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గమస్ఫుటమ్। సం
దిగ్ధతుల్యప్రాధాన్యే కాక్వాక్షిప్తమసున్దరమ్॥ వ్యఙ్గ్య
మేవం గుణీభూతవ్యఙ్గ్యస్యాష్టౌ భిదాః స్మృతాః। ౨.

వ్యఙ్గ్యమితి పదం సర్వత్రాన్వేతి - తథా చాగూఢవ్యఙ్గ్యమపరాఙ్గవ్యఙ్గ్యం వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గవ్యఙ్గ్యమ్ అస్ఫుటవ్యఙ్గ్యం సన్దిగ్ధప్రాధాన్యవ్యఙ్గ్యం తుల్యప్రాధాన్యవ్యఙ్గ్యం కాక్వాక్షిప్తవ్యఙ్గ్యమసున్దరవ్యఙ్గ్యం చేతి గుణీభూతవ్యఙ్గ్యమష్టవిధమ్. తత్రాగూఢం లక్షయతి.

అగూఢతా సహృదయైరివాన్యైరపి వేద్యతా।
సోఽయం విజయతే రాజా సుమనోజనరఞ్జనః॥ ౩.

సహృదయాసహృదయవేద్యత్వమగూఢత్వమ్ యథా సోఽయమిత్యత్ర సుమనశ్శబ్దే పుష్పం వ్యజ్యమానం వాచ్యవత్ స్ఫుటమిత్యగూఢమ్ ఏతచ్చ శబ్దశక్తిమూలానురణనధ్వనేరగూఢతాయా ఉదాహరణమ్- అర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యస్యాగూఢ

కాయం యథా — యస్యానువ్యాప్రియతే తిరస్క్రియతే త్యత
వ్యసనాదివ్యథావ్యతిరేకయోనక్తిః కథా- కాఞ్చీగుణగ్రథన
భాజన మేష సోస్మి జీవన్న సంప్రతి భవామి కిమాలపామి॥ కిం చ కత్య
చ వరిథ వయోదార్యే చదాన్యకిం చరణ ధాధరం ప్రేరయణాన్యతర్జ
నస్యేక్తిరియమ్ - అనుకృత్య దాకిం చరేన కృతాతిరస్కృతిరస్య
స్యైక నాటావేశ్యత్వనూచివ్యథాయావ్యతిరేకాతిశయేన యా
నక్తి సపటహం స్త్రీవేష ధారితయా కాఞ్చీగుణగ్రథనపాత్రి
మస్మి- తత్కృతసంత్రితనజీవామి- తతః కింత్వాం చిత్రాలపా
మీత్యర్థే జీవతపిత నజీవామీతి వచనం ముఖ్యార్థబాధాన్త
రణాన్మృతజీవన తుల్య జీవనరూపార్థాన్తరే సంక్రమితం
ప్రకృత కార్యాణుమర్వం వ్యనక్తి - తచ్చ వాచ్యాయమానమి
త్యత్రగూఢతా యథా — యత్సునరగూఢం తన్న చమత్కారకారికిన్త
కామినీ కుచకలశవత్ కించిద్గూఢమేవ చమత్కారకృత్ — చో
కీ చయోధర ఇవ త్రికటోన కాతం నాగూఢా-రీస్తన ఇవాతిత
రాం విగూఢః - అర్థో-గిరామపిహితః పిహితశ్చ కించి దార్ధ్రి
చయోధర ఇవాతితరాం నమిన్తాం- ఇతి- అత్యన్తతిరస్కృతకా
చ్యస్యాగూఢతా యథా — ఉన్నిద్రకోకనదరేణుపిశంగితాఙ్గా
గాయన్తి మఞ్జుమధు పాగ్స్రహాదీర్ఘికాసు-ఏతచ్చకాస్తి చరవేర్న
వబన్ధుజీవ పుష్పచ్ఛటాభ ముదయాచలచుమ్బిబిమ్బమ్॥ ఉన్ని
ద్రాణాం వికచానాం రక్తపరసిజానాం రేణుభిః పాటలితాఙ్గా
మధుపాగృహాసరసీషు మఞ్జుమధురం గాయన్తి - ఉదయాచల
చుమ్బిత వేరే తద్బిమ్బంచ నవబన్ధూక కుసుమ నయనాభ్యో భం
చకాస్తీత్యత్ర చుమ్బనపదం స్త్రీపురుషకపోలాది వక్త్ర సం
యోగవాచకమత్యన్తతిరస్కృత వాచ్యతయా ఈషత్స్పర్శ
మాత్రం లక్షయత్ ప్రత్యూష వ్యఞ్జనాదార్ఢ్యం వ్యఞ్జయతి-అ
ర్థాశక్తి మూలానురణనధ్వనేరగూఢతా యథా — అన్రాసీత్ఫ
ణిపాశబన్ధన విధిః శక్త్యా భవద్దేవరే గాఢం వక్షసి తాడితే హను
మతా ద్రోణాద్రిరత్రాహృతః - దివ్యైరిన్ద్రజిదత్ర లక్ష్మణ శరైర్లో
కాన్తరం ప్రాపితః కేనాప్యత్ర మృగాక్షి రాక్షసపతేః కృత్తాచ

కర్ణాటపీ॥ ఇవ(సుయాశ్వా)ం ప్రతిప్రయాణే దేవితాం ప్రవతిరాఘ
చన్ద్రావతనమ్ః నానానైత్రికార్యంస్థానవిశానమాసీత్ తవతాస్య
దేవరలక్ష్మీనాశవరః పతుర్హ్యర్థాంతరా నర్వనాన్యావృత్తిమా
త్రిపుంవక్త్రాకార్ తవద్దవక్ష ఇత్యవిరుద్ధం రావణస్య శ
త్రాసవదనిర్వృథం త్రిపాదే పతితానుసుతా ద్వారాణిరాఘ
వ సర్వతో తాత్పర్యకవితమానాభ్యాం తవర్త్యే విమానాత్పురప్రద్య
మనసుభూతమిత్యర్థాస్త్వా ఉభయార్థాస్వర్థయుత్యాహ - అత్రాదినైర్గ్ర
స్త్రణశన్దైరిన్ద్రియత్ ప్యగర్గమితః అత్రరావణస్య కర్ణాటపీ
ఠరేపావిర్వృత్త్యర్థ్రా రావణశరస్ఫుత్రకయా విహితస్యరాఘ
వస్యానాపత్తిరివర్గజ్ఞనయా హ్యాసైవేతి తేనా పిత్యర్థ్యాత్తక
త్తిమాలానురణనధ్వనేరమాధత్తా - ఇదన్త్వత్ర మరాదిరాఘ
ద్దహస్యపామాన్యాసైవ రూపేణానస్థితి పతుపదలవాన్యార్థమ్-
సర్వానాస్వాయేన రూపేణానుద్ధిష్టతాతే నైవ రామస్వాదివికే
పరూపేణానర్థితిరితి పరేషాంతంపదేన రామపదార్థస్య వ్యఙ్గ్య
త్వానుపపత్తిః సాన్యస్యస్త్రేతి పారోచ్ఛ్వస్య ఇత్యాహుః...
అథానుప్రాసం లక్షయతి-

అనుప్రాసం నైరపేక్ష్యల్లక్షిసిద్ధ్యవతారకమ్ । ౪-
స్య నైరపేక్ష్యలబ్ధసిద్ధిరుపాకారకంతదనుప్రాసమ్.........
తదేతద్విభజతే-

ఛేకానుప్రాసో యమకస్వరత్రావదనుప్రాసకః।
భావోదయో భావసన్ధిశబలత్వే ఇతీరితః ॥ అను
ప్రాసం చతుర్విధం ప్రాహుర్మునీషిణః ॥ ౫౫ -
ఛేకానుప్రాసం ద్విధా యమకస్వరానుప్రాసం భావోదయ
భావసన్ధిభావశబలతాభేదేన చతుర్విధమాచక్షతే ... ...
తత్ర ఛేకానుప్రాసం లక్షయతి-

తత్పరస్వార్థభావార్థం స్వ్యానుప్రాసమాఛ్ఛేకాదనా । ౬౦
విషయత్వే ద్విధస్యానుప్రాసోప ఛేకస్య తత్సాధ్యేనాధ్యాసాద్య
పార్శ్వస్థవదాద్యే యత్ప్రాసం ద్విభాజనతి - ఇదమేవ ఛేకాను
ప్రాసముదాహరతి...... తత్రతనస్యానుప్రాసానామాహ

రాఙ్గస్యోదాహరణం—

కుణ్ఠత్వమ్ఖరానీకం జానకీవల్లభే ప్రియమ్। అత్రి
సమ్భోగశృఙ్గారస్యాఙ్గం వీరరసస్మృతిః॥ ౭.

అత్ర జానకీరాఘవవిషయకసమ్భోగశృఙ్గారస్య వీరరసో
ఽఙ్గమ్. యథా వా— అయం స రశనోత్కర్షీ పీనస్తనవిమర్దనః।
నాభ్యూరుజఘనస్పర్శీ నీవీవిస్రంసనః కరః॥ అర్జునేన కృత్తం భూ
రిశ్రవసో భుజమవలోక్య తత్పత్న్యాః విలాపోఽయమ్. అత్ర క
రుణరసస్య శృఙ్గారరసోఽఙ్గమ్. ఏవమూహ్యమ్ ...... అథ ర
సస్య భావాఙ్గతాయా మధురఙ్గ ఉదాహరణం.

లక్ష్మీవిలోకనోత్ఫుల్లలోచనం శిలరోమవిభుమ్।
ఇత్యాదౌ రతిభావస్య శృఙ్గారోఽఙ్గత్వమశ్నుతే॥ ౮.

అత్ర భగవతో లక్ష్మీవిషయకశృఙ్గారరసో భగవద్విషయకరతి
భావస్యాఙ్గమ్. యద్యపి రసభావమాత్రస్యాఙ్గతా నస
మ్భవతి. తథాపి రసస్థాయిభావస్యాఙ్గతయా రసాఙ్గతోప
చార ఇత్యాహుః యథా వా— కైలాసాలయభాలలోచనరు
చా నిర్వర్తితాలక్తకవ్యక్తిః పాదనఖద్యుతిర్గిరిభువస్సా వస్సదా
త్రాయతామ్. స్పర్ధాబన్ధసమృద్ధయేవ సుదృఢం రూఢా య
యా నేత్రయోః కాన్తిం కోకనదానుసారసరసాం సద్యస్సముత్సా
ర్యతే॥ కైలాసాలయస్య శమ్భోర్భాలలోచనమగ్నిః తస్య
రుచా నిర్వర్తితా అలక్తకవ్యక్తిః విశేషకాన్తిరఞ్జనం యస్యాస్సా
గిరిభువః పార్వత్యాః పాదనఖకాన్తిర్వః పాతు. యయా భాలనేత్రరు
చిరఞ్జితయా పాదకాన్త్యా స్పర్ధాబన్ధసమృద్ధయేవ అమ్బి
కాయాః నేత్రకాన్తిర్నిరస్యతే రాగేణ వర్తత ఇతి తస్మాత్ర
కాన్త్యా అసూయయా స్వగతయా భావప్రకారనేత్రం ముదీయాం ముద
మహాకరోదమహాపితజ్జాతీయ ద్యుతమహాకరోమి తి పాదాయ
రోమవశేన నేత్రద్యుతిః పార్వత్యాః కోకనదస్య రక్తోత్పలస్యా
నుసరణేన సరసాం రక్తాం కాన్తిం స్పర్ధయేవ సముత్సార్యతే. భగవతి ప్ర
ణతే దేవ్యాః ప్రణయకోపజనితారుణ్యం నేత్రయోరితి తత్
త్ప్రతీతిః తాత్పర్యమ్. అత్ర మహేశ్వరం ప్రతి దేవ్యాః ప్రణయకో

గత్వాత్ గౌరీదేవీవిషయకరతిభావస్యాఙ్గత్వమ్ - యద్యప్యత్ర
రూపభావశాన్తిరపి దేవీవిషయకరతిభావాఙ్గత్వం తథాపి
తదభివ్యక్త్యర్థ గ్యరసస్థాయినోఽప్యఙ్గత్వమస్తీత్యుభయధేయ సం
కర ఉప్యాహాఘేరసంకర ఇత్యాహుః ...... అథ ప్రేయోఽభిధా
నం ద్వితీయమపరాఙ్గం లక్షయతి .

ప్రేయోఽపరాఙ్గం భావస్య యో భావరసాఙ్గతా । ౧౪
భావస్య భావాఙ్గత్వే రసాఙ్గత్వే చ ప్రేయ ఇత్యపరాఙ్గ
మపి ద్వివిధం భవతి - తదేవ చ ప్రేయోఽలఙ్కారమప్యాచక్షతే.
తత్ర భావస్య భావాఙ్గతారూపం ప్రేయోఽపరాఙ్గముదాహరతి.

పద్మేయమహాత్రస్తాన్స్త్రోమహాభావలన్విసః ।

ఇత్యాద్యుపస్థభావస్య భావాఙ్గత్వం ప్రతీయతామ్ ॥౧౫
అత్ర మహేద్విషయకరతిభావస్య రామవిషయకరతిభావోఽఙ్గమ్.
యథా వా — అద్య్యోచ్చైః పతతస్స్ఫుటన్తి గిరయస్స్వఫరాస్తథా
మ్భోధయస్తాస్తానపి బిభ్రతీకిమపి నశ్రాన్తాసి తుభ్యం నమః ।
ఆశ్చర్యేణ ముహుర్ముహుస్స్తుతిమితి ప్రస్తౌమి యావద్భవస్తావ
ద్బిభ్రదిమాం స్మృతస్తవ భుజో వాచస్తతో ముద్రితాః ॥ పతతస్య
మస్తాపతుఃసన్తాప్ల్యాః స్ఫురన్తి స్వరావిస్తీర్ణా అమ్భోధయ
శ్చ తథా పతతస్ఫుటన్తీత్యర్థః - తాన్ గిరీన్ ఏతానమ్భోధీ
నపి వహన్తి కిమపి కించిదపి నశ్రాన్తాసి తుభ్యం నమ ఇత్యాశ్చ
ర్యేణ ముహుర్ముహురుపలక్షితస్య యావద్భవస్తౌమి ప్రి
స్తౌమి తావదిమాం కులశైలసాగరాం భువం బిభ్రత్త్వద్భుజస్స్మృతః
తతస్తదనన్తరమేవ భూస్తుత్యర్థప్రవృత్తా వాచో ముద్రితా
ఇత్యత్ర కవేర్భూమివిషయకరతిభావస్య రాజవిషయకరతి
భావస్య కవిగతస్యైవాఙ్గమ్. యద్యప్యత్రాపి భూరాజ్ఞోర్ద్వయోర్వి
షయయోర్భావయోరద్భుతరసోఽప్యఙ్గమితి రసవదలఙ్కారతా
ప్యస్తి - తథాప్యుభయసంకరత్వప్యత్రాఙ్గసంకర ఇత్యవ
ధేయమ్ ... ... అథ భావస్య రసాఙ్గతారూపం ప్రే
యోఽపరాఙ్గముదాహరతి-

పత్నీతానకిమహాత్ర కథం భవత్యనుపితానసే । ఇత్యాది

పురస్సాఙ్గత్వం భావస్య పరికీర్తితమ్ ॥ ౧౦ ॥
అత్ర జానకీవిషయరతిభావస్య కరుణరసం ప్రత్యఙ్గత్వమ్. యథా
భావా—ర్థం మధ్యగాతేఽపి సైవ కఞ్చుళికయా ధత్తే మనోహారిణీం
లక్ష్మీమిత్యభిధాయిని ప్రియతమే తద్వీటికాసంస్పృశి। శయ్యో
పాన్తనివిష్టసస్మితవధూనేత్రోత్సవానన్దితో విద్యాధర్తస్య నక్తైరతి
కవచ సెాంపర్స్యగమోఽజని॥ అత్ర సఖీనాం నాయికావిషయ
క రతిభావః శృఙ్గారరసస్యాఙ్గమ్. ఇత్థం భావస్య భావాఙ్గత్వే ర
సాఙ్గత్వే చ ద్వివిధమపి ప్రేయోఽలఙ్కారాఖ్యమపరాఙ్గము
దాహృతమ్. అథోర్జస్వి నామకమపరాఙ్గం లక్షయతి.

రసాభాసోఽథవా భావాభాసో భావాఙ్గతాం యది। అ
స్యవిరతతోర్జస్వి నామ స్యాదపరాఙ్గకమ్ ॥ ౧౧ ॥

యత్ర రసాభాసో భావాభాసో వా భావాఙ్గతాం ప్రతిపద్యతే త
త్రోర్జస్వి నామకమపరాఙ్గమాహుః. ఇదమే
వోర్జస్వ్యలఙ్కార ఇత్యుచ్యతే ...... తత్ర రసాభాసస్య
భావాఙ్గతాముదాహరతి.

మాన్త ద్విప్యాలిదవైర్యత ఖడ్గముత్కృష్య రావణః।
మామపత్యక్త్వా విహర సాభాసో భావాఙ్గతాం వ్రజేత్ ॥ ౧౨ ॥

అత్ర రావణస్య సీతాలక్ష్యస్య రౌద్రో రసోఽనుచితవిషయ
త్వాదాభాస స్సదేవీవిషయక రతిభావస్యాఙ్గమ్. ... ...
అథ భావాభాసస్య భావాఙ్గతాముదాహరతి.

దత్తేన్ద్రియస్యకీయాన్తా మోహమేత్యక్తాత్మతాం యతమ్।
మైనా దవితత్రభావాభాసో భావాఙ్గతాం వ్రజేత్ ॥ ౧౩ ॥

అత్ర రావణస్య గర్వాఖ్యో భావాభాసః సద సీతా గతధృతి
రూపభావస్యాఙ్గమ్. రసాభాసస్య భావాభాసస్య చ భావాఙ్గ
తాం యథా— బన్దీకృత్య నృపద్విషాం మృగదృశస్తాః పశ్య
తాం ప్రేమయదాంశ్లిష్యన్తి ప్రణమన్తి యాన్తి చరితమ్పృష్టవత్యస్య
సైనికాః। అస్మాకం సుకృతైర్దృశోర్నిపతితోఽస్యౌచిత్యవారాం

---

* సస్మితసఖీనేత్రోత్సవేతి పా. కావ్యప్రకాశమ్. పు. ౫౨.
ఖడ్గముత్కృష్య రావణ ఇతి పా. కావ్యప్రకాశమ్. పు. ౧౬.

సధవిధ్వస్తావివశోఽఖిలా క్షతితలైః ప్రత్యర్థిభిర్భూయతే॥ అ-
త్ర కేశవభూపాలవిషయా రతిః [illegible] ప్రత్యర్థిభిః ప్రత్యర్థీకృతా
మిత్యనాదరిష్యతి - కేశవభూపతౌ [illegible] యస్యోఽనాద్యత్వేన
[illegible] - తాన్ప్రతి వధూః [illegible] తత్ప్రాప్తివధూతాః [illegible]
[illegible] - పునస్తాన్ప్రత్యర్థియాన్తి [illegible] యా - స్తి-
గతస్వర్గాత్మనా నిర్వర్తి [illegible] ప్రత్యర్థిభిస్తు
[illegible] ధైర్యమస్మ [illegible] తద్విషదోష
భూమరిత వాదిరూపా విధ్వస్తా ఇతి స్త్రీయసేవిత్యర్థః ప్రత్యర్థి
ధర్మ [illegible] సమరక్తదుఃఖితద్విషద్వధూవిషయత్వేనాభాస
రాజవిషయకరతిగతరతిభావస్యాఙ్గమ్ ఉత్తరార్ధే ద్విషతాం
రాజవిషయకరతిభావఆభాసః - [illegible] రాజవిషయకరతి
భావస్యాఙ్గమితి రసాభాసస్య భావాభాసస్య భావాఙ్గత్వమితి
ధ్యేయమ్ - ఏవమూర్జస్వ్యలఙ్కారాఖ్యం ద్వివిధమప్యపరాఙ్గత్వ
మ్యుదాహృతమ్ - అథ సమాహితాఖ్యమపరాఙ్గం లక్షయతి -

భావాఙ్గత్వే భావశాన్తేస్సమాహితముదాహృతమ్।
త్వద్దానశ్రీ [illegible] సమాహితసా॥౧౮౪॥

యత్ర భావశాన్తేర్భావాఙ్గత్వం తత్ర సమాహితాఖ్యమప రా
ఙ్గమ్ ఇదమేవ సమాహితాలఙ్కారముదాహరతి - యథా త్వద్దా
నేత్యత్ర [illegible] భావశాన్తిః [illegible] రాజవిషయ
కరతి భావస్యాఙ్గమ్ - యథా వా — [illegible]
[illegible] దర్శనేన వైరిణాం [illegible]
[illegible] అత్ర విషమరోమః [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ఇదం వృత్తమ్ - [illegible]
[illegible]
[illegible] ఇత్యుక్తత్వాత్ [illegible]
[illegible]
[illegible]

సేనగర్జనేనచ ముహుర్ముహుః కుపితో యాదవ స్తవ వైరిణాం చక్ర
శేషమద స్తద్వేషణ గణబాహూ కర్త్యాపి గత ఇత్యత్ర మదరూపభావశా
న్తే రాజవిషయకరతిభావాంగత్వమభావాన్తరస్య భావాఙ్గత్వేన
మాహితమిహతు భావశాన్త్యలఙ్కారాఖ్యం భావశాన్త్యపరాఙ్గ
మిత్యన్యః. ... అథ భావోదయాఖ్యమపరాఙ్గం లక్షయతి.

భావోదయశ్చేద్భావాఙ్గం తత్తు భావోదయం విదుః ।
త్వద్ధ్యానకర్త్రివ నాదేతి కామధేనుర్వ్యనమ్రితా ॥ ౧౫౪

అత్ర కామధేనో రాజ్ఞాఖ్యభావోదయస్య రాజవిషయకరతి
భావాఙ్గత్వమ్ - అముమేవ భావోదయాలఙ్కారమాచక్షతే.
యథావా — సాకంకురంగకదృశా మధుపానలీలాం కర్తుం
సుహృద్భిరపి వైరిణి తే ప్రవృత్తే - అన్యాభిధాయి తవ నామ విభో
గృహీతం కేనాపి తత్ర విషమాం కరోగవస్థామ్ ॥ మృగదృశా సు
హృద్భిరపి సహితవ వైరిణి మధుపానోద్యతే సతి త్వత్పానామ్నా
న్యస్యాన్యపానాయ తస్మాద్ధ్యేయం కేనచిదుక్తం సత్త్రవైరిణో
దుస్సహామవస్థామకరోదిత్యత్ర త్రాసాఖ్య భావోదయస్యరా
జవిషయకరతిభావాఙ్గత్వమ్ - ... ... అథ భావసన్ధ్యాఖ్య
మపరాఙ్గం లక్షయతి.

భావాఙ్గం చేత్స్యాద్భావసన్ధిర్భావసన్ధ్యపరాఙ్గకమ్ ।
నమ్రిస్మేరముఖీ పాణిం గృహ్ణాతి సేవ్యతాముమా ॥ ౧౫౫

భావసన్ధిర్భావాఙ్గత్వే భావసన్ధ్యాఖ్యమపరాఙ్గం స్యాత్ ఇ
దమేవ భావసన్ధ్యాఖ్యమలఙ్కారమాచక్షతే. యథా నమ్రిస్మేరే
తిపదాభ్యాం వ్యక్తయోర్లజ్జాహర్షయో స్సమాప్యయా వృత్తే
భావసన్ధిస్సదేవీవిషయకరతిభావస్యాఙ్గమ్ - యథావా —
అసోఢా తత్కాలోల్లసదసహభావస్య తపసః కథానాం విశ్ర
మ్భేష్వథ చ రసికశ్శైలదుహితుః. ప్రమోదం వో దిశ్యాత్కపట
వటువేషాపనయనత్వరాశైథిల్యాభ్యాం యుగపదభియుక్తస్స్మ
రహరః ॥ శైలదుహితుస్తత్కాలముల్లసన్తీ యాసోఢుమశక్యా తా
దృశ తపసాఽసోఢా ఉమసహిష్ణు దరీం తథా శివీ నిరపేక్ష మ

౧ శ్రమిష్యన్తీకరనిక ఇతి పాఠాన్తరమ్ - పు. ౨౬.

తం తరఙ్గాలఙ్కారస్యోద్దేశ్య తస్యార్థః తద్గుణస్య ద్రుతేష్ట్వేతి తత్త్వ
గ్రంథకర్తృణాం మతమస్ప్యవికమత్తమాదియాంపత్ - అనేన
తదుక్తం ప్రాచారిత్వేషు తదాయనే తేతుయుక్తః - తథా దేవ్యాః
తథాం ఫాం శుక్తిమ్మపు నవిన్యస్య త్రితరేయుచరతిత ఇత్యనేన
తథాం నాం తీక్ష్మ్నిషు నవిన్యాస్యతీతయుచరతిత ఇత్యనేన
తాదృశ వేషాతనయవదూర్త్యే తేతురుక్తః - ఏవం తథాతవేషా
పన యతర్యతయాదూస్వైన చాయుక్తస్తురమారః క్రమాదం
శోధిత్యాదిత్యతత్వరాణ యోగేనాతేగర్భధిలా్యనియోగనద్వై
రస్యత్ప్రత్యక్షమిత్యాతేగర్భర్యయోఫ్యమూ్యయవృత్తిర్భావ
స్వద్విః నవధవ విషయతరతి భావస్వార్థః ... అథ భావికాల
ఙ్కారముపలక్ష్యం లక్షయతి -

భూతాశ్చ భావినో భావా బుద్ధిస్థాః ప్రత్యక్షమివ్యతే । భావిక
ద్విష్టేఽరుణం నయనమిభుల్లమదీక్షవేక్ష్యతే ॥౧౭౪

యత్ర భావికబలతా యాథాతాద్యత్వం తత్ర భావిక బలతాఖ్యమ
లఙ్కారం మమయభావికబలతాలఙ్కారమాదత్తే - భావానాం తత్
బలతానామపూర్వపూర్వోపపత్తినవృత్తిః - యథాద్విష్ట ఇత్యర్థ
స్త్రాయణపదద్వ్యత్యోదపత్తేన పుల్ల పదద్వ్యత్యర్యస్త్రార్థస్య
వృత్తి భావికబతా - తస్యాశ్చ రాజవిషయక రతిభావాఙ్గత
యాభావకబలత్వాఖ్యమలఙ్కారః - యథా - పత్యర్థ్యర్థ
ప్ర ఫలచలరేకాత్మగ్రాహ్యమయూరిహస్తాలక్ష్యం విరలహహహ
తర్ప్రతీతః కాన్తియాసి - ఇత్థం పృథ్వీ పరిబృఢభవద్విట్ఛుయో
రణ్యవృత్తిః తన్వాక్తాచిత్ఫల ఫలయాస్వదదానాభిధత్తే ॥ హా
పృథ్వీపరిబృఢ అరణ్యానీనా భవదిప్రాః తన్వార్తం చిదభిధ
త్తే పక్వ్యరాణ రితోక్తిర్భావిక్తి పరిహాటీమారచయతి - మ
యాపహారమమాకాన్త్యం తత్పృత్వత్యాదిమ్యతమానితానరణా
మలేననస్త్రిసార్థమత్తాతం ఛాత్త్యనారదవలతత్త్వలవిక్తం
తేతంగత్వ అమాముష్ఠితత్రిగచ్ఛామీతిభావః - అథతత్యపరిహాస
పరసోక్తిః కావ్యరతిం అహీయాతేఖీయతేరియాపత్ - అథకన్యా

శ్రుతనేమ్యధితరవిత ఇతి కావ్యప్రకాశే ఉ. ౪.
ద్విష్టేఽరుణమితి కావ్యప్రకాశే । ఉ. ౧౦.

యథోక్తిః అహం కుమరి ౨-కుమారాభ్యర్థితా నవానాం కుశ్రోత్ర
ణాస్మీనేతి యావత్ అథతస్యానవాస్యనవతస్యోక్తిః మాస్త్రాంతస్యం
విహరేతి. యదధీయత యావత్ త్రిభిః గన్తవ్యం నహి మమ సన్య
యం గస్తుం నహి టవయతిః కరావలమ్బనం దేహీతి అథతస్య
ఉక్తిః మామామాశ్వత్థ్రియ ఇతియతశిశయామమహస్తావలమ్బ
నం దాతుం శక్నోషి స్త్రీణాం అశ్రవిరోధి యసీతియావత్. అథ
పతిశీతస్మిన్ సైనామా శ్యావసియానీతి. అసీతి త్వయా కిం
యమిన్నీస్వథ ఇత్యాహ. అస్మత్ప్రితామమానవనకః శవస్య
ని కట్టా స్తు. కస్యార్థిత త్రిఇతి తవస్యావసన్యేవ తతస్యాత్క్రి
దిత్యాది శుశ్రూషం కన్యాయా ఏవవచనమ్ తథాహి భవద్విషు కి
న్యా కంచిత్క్రిమయానం వ్రీత్యామా రదపలశశ్యేశ్యేకి
అగశ్యలగచ్ఛతి. అథతస్మిన్ వదతస్యామా కాశ్యరతివశేత్యర్థో
క్తమాత్రివిత కించలసీతి యావత్ అథతస్మిన్నాగతే తస్యాః
అహం కుమారీతి. అతః పిత్రువిరాధినానస్వేచ్ఛయా త్వయా మాం
రక్షణముద్యుజ్జ ఇతియావత్. అథతస్మిన్నవయాతి పునరామామా
స్తావలమ్బం దేహిరేతి. పునః తస్మిన్ కరావలమ్బనాయోపగతే
శత్యామామామాశ్వత్థ్రియ ఇతి. పునస్తస్మిన్నవగచ్ఛత్యామా
త్యత్యం యానీతియాదనైత్యాయమః. అత్రివశ్యత్రిప్రదిశత్ర
కాశ్యరత్యనూయా అహం కుమారీతి స్వగతకుమారీత్యత్ర
తన్వప్రతిః. హస్తావలమ్బం దేహిరేతి శ్రియః. మామామాశ్వత్థ్రియ
ఇతి కార్యాణ్యుక్తిభేదేనస్యం వ్యాకియానీత్యాద్యుక్తప్రత్యుక్త
త ఇతి పూర్వపూర్వోక్తవచనార్థానధారణాయానిబద్ధస్యాకృత
శబ్దతాపాదరాజవిశయకరతితావస్యాస్తమ్. ఏతత్ప్రయోపూ
ర్వమశుంతస్యక్రియత్వసివిస్త్రావ కనాదినామత్యేకతఫ
లాదయాలఙ్కారా గతిభావత్వస్యవిస్త్రారే ఉదాహరిష్యన్త
ఇత్యస్త్రా ప్రహేళికాస్తాః. యత్యతిశబ్దధ్వారానన్తి
రావశబ్దః కౌస్తుభనాశ్యారతియే పూర్వసిద్ధస్తాతథాపియ
త్రిభామాన్యత్వర్యాశ్చనతిశయః కశ్చిత్ప్రియయత్వస్త్రాత్రిస్త్రా
నస్యాలశ్యారతయాస్త్రాని. వస్తుతస్తూక్తాన్తరతయాఘటి

భూతవ్యఙ్గ్యత్వే ధ్వన్యమానావ్యతా రసాదిగాద్యలఙ్కారత్వే
త్యర్థమానాభావ్యతా రసాద్యతో రసవద్వాదయో నాలఙ్కారా
విముఖానాస్తీతి వాచ్యః - రసరసాదీనాం రసాద్యఙ్గత్వే
గుణీభూతవ్యఙ్గ్యత్వేఽప్యయుక్తం తథా సత్యఙ్గాఙ్గితానామేవ
సఙ్కరతా స్యాత్ గుణీభూతవ్యఙ్గ్యస్తు భూతాలాపాదితి చ
వ ఇష్టత్వాదిత్యేకే - యత్ర సాక్షాదఙ్గతా తత్ర గుణీభూతవ్య
ఙ్గ్యతా యథా — అయం స రశనోత్కర్షీ పీనస్తనవిమ
ర్దన ఇత్యాదౌ యత్ర తు పరంపరయాఙ్గతా తత్ర తు రసాది
ధ్వనిరేవేతి - అత ఏవ — స్నిగ్ధశ్యామలకాన్తిలిప్తవియతో వేల్ల
ద్బలాకాఘనా వాతాశ్శీకరిణః పయోదసుహృదామానన్దకేకాః
కలాః - కామం సన్తు దృఢం కఠోరహృదయో రామోఽస్మి సర్వం
సహే వైదేహీ తు కథం భవిష్యతి హాహా దేవి ధీరా భవ ॥ ఇతి
పూర్వసఙ్కరప్రస్తావోదాహృత శ్లోకే రామోఽస్మీతి రామధ్వని
స్సకలత్వస్య సిద్ధత్వేఽప్యనభిధేయత్వాత్ పదాన్తరాముపదం సకల
దుఃఖసహత్వం లక్షయతీతాం తథాపి జీవనసామర్థ్యాదం వ్య
ఞ్జయద్విశిష్టమర్యాదాతిశయం వ్యఙ్గ్యమితి - తత్ర చ కామల
ప్తిలిప్తేతి పదాదనుప్రాసానామితి చ అత్యన్తతిరస్కృతవా
చ్యధ్వనేరాముఖ్యస్థానస్య సఙ్కరో వినా వ్యఙ్గ్యస్య వాఙ్గి
భావేన సఙ్కరః తయోరుద్దీపకత్వేనాఙ్గత్వాదితి పరంపు
యదాఙ్గత్వేఽప్యేవ సఙ్కర ఉదాహృత ఇతి తత్త్వమిత్యన్యే - యత
ధ్వనిధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యయోశ్చ స్వభేదాదిభిస్సహ సంసృష్టి
స్సఙ్కరేణా సర్వత్ర సమ్భవతి తథాపి ప్రాధాన్యేన వ్యపదే
శా భవన్తీతి న్యాయేన చమత్కారః పురస్సరాకృతః
న వ్యపదేశ ఇతి ధ్యేయమ్ - ఏవం వక్ష్యమాణవ్యఙ్గ్యరాహిత్యేన
... అథావరాన్ ఉద్దేశం లక్షయతి -
శబ్దార్థోభయశక్త్యుత్థాస్త్రిధా సైన్యధ్వనయో యథా ।
చాష్టకతాం భేదయన్త్యస్య ... ॥౧౯॥
శబ్దశక్తిమూలస్యార్థశక్తిమూలస్యోభయశక్తిమూలస్య చాను
తరసవ్యఙ్గ్యేనాష్టావాఙ్గభేదా ... అష్టమ ... ఙ్గ ...

తే...తత్ర శబ్దశక్తిమూలధ్వని ర్వ్యాఖ్యాతాం గతాయామ
పరాం గతముదాహరతి.

నవనీయమినాలోకానామామోదం భజతే తతః । ఇత్యా
దౌ శబ్దశక్త్యుద్భవధ్వనేరాద్యో భేదో గతాయతా ॥ ౧౯౫

అత్ర కమలినీ ఇవ నవ్యమార్యస్యాలోకాత్ప్రియా దామోదం
సౌరభం భజతే తదా ఇతి ప్రస్తుతే ఉద్దీపకత్వ ప్రతీయమా
నే నవనీతస్త్రీలిఙ్గేన ప్రతీయమానా నాయికా ఇవ నవ్యదయిత
స్యాలోకాద్దర్శనా దామోదమానన్దం భజత ఇతి నాలోకాది
పదానాం పర్యాయాసహిష్ణుతయా శబ్దశక్తిమూలధ్వని ర్వి
రూపా నాయికా నాయక వృత్తాన్తస్వరూప కమలినీ వృత్తాన్త
రూపే వాక్యార్థే సమారోప్యమాణతయా వాచ్యార్థాంగ
తాం నీయతే. సర్వత్ర సమాసోక్తా ప్రతీయమానా ప్రస్తుత
వృత్తాన్త సమారోపో వస్తుతస్త్వప్రస్తుతవాక్యార్థస్య
ప్రాధాన్యేన ప్రతీతేః అత్ర చరమకమలినీవృత్తాన్తస్య ప్రతీ
యమాననాయికానాయకవృత్తాన్తనిరపేక్షతయైవ చమత్కా
రకత్వాత్ తస్యైవ వాచ్యసిద్ధ్యంగాద్యేద ఇతి ధ్యేయమ్. ఉదా
హరణాన్తరం — జనస్థానే భ్రాన్తం కనకమృగతృష్ణాకులధియా వచో
వైదేహీతి ప్రతిపదముదశ్రు ప్రలపితమ్. కృతాలంకాభర్తు
ర్వదనపరిపాటీషు ఘటనా మయాప్తం రామత్వం కుశలవసు
తా న త్వధిగతా ॥ జనస్థానే జనపదసంనివేశనగర ఇతి యావత్ జన
స్థానాఖ్యదణ్డకారణ్యప్రదేశవిశేషే చ కనకమేవ మృగతృష్ణా
మరుమరీచికా తయాకులధియా కనకమయో మృగస్తస్మి
న్యా తృష్ణా వాఞ్ఛా తయా కులధియా చ భ్రాన్తం సర్వతః పర్య
టితం వై ప్రసిద్ధాని వాతః - దేహి ఇతి దేహి వై దేహీ హా జానకీతి చ వ
చః ప్రతిపదం ప్రతివర్ణం ప్రత్యుద్యమం ప్రతిచరణ న్యాసం చా
దశ్రు ప్రలపితమ్ కామాత్తుః కుత్సితస్య వత్తేః వదనం వదవ్యా
యాం చాటూక్తి ర్విలాసం వచనరీతి పరిపాటీషు తత్ప్రాకా
రేషు ఘటనా యత్నః అథవా వదన పరిపాటీషు వచనసన్ద
ర్భేషు ఘటనా ఘటితా ... నయథగనా అలక్షధికం కృత్వా ... ౦

[illegible] శకున్తలాదిం [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] శక్తిమూలధ్వని [illegible]
[illegible] వాచ్యాఙ్గత్వే [illegible]
[illegible] వ్యజ్యమానం [illegible]
మితి వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గం [illegible] వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గం [illegible]
[illegible] యుక్తమితి [illegible]
[illegible] వ్యజ్యమాన [illegible]
[illegible]
[illegible] విరుద్ధమితి [illegible] ...
[illegible] శక్తిమూలక [illegible] ధ్వనేర్వాచ్యాఙ్గత్వ [illegible]
[illegible]
[illegible] శక్త్యుద్భవధ్వనేర్వాచ్యాఙ్గతా [illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] శక్తిమూలత్వ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] శక్తిమూల [illegible]
[illegible]

[illegible] వాచ్యత్వేన [illegible] [illegible] శక్తిమూల [illegible] [illegible] [illegible] శక్తిమూలధ్వని [illegible] వాచ్యత్వ [illegible] శక్తిమూలధ్వనివ్యవహారః । నన్వేవమపి — [illegible] [illegible] ఇత్యత్ర [illegible] [illegible] మిత్యత్ర [illegible] శబ్దశక్తిమూలధ్వనిత్వవ్యవహారః ॥ [illegible] వాచ్యమ్ — [illegible] [illegible] వాచ్యః । [illegible] శక్తిమూలధ్వనివిషయస్య వా చ్యస్య [illegible] [illegible] శక్తిమూలధ్వని [illegible] వాచ్యకత్వమితి ధ్యేయమ్...... అర్థశక్తి మూలధ్వని [illegible] వాచ్య [illegible] [illegible] హరతి.

రక్తోయమబ్జినీనాథ [illegible] ।
[illegible] ॥ ౨౧౫

అత్ర [illegible] అర్థశక్తిమూలధ్వనివిషయతయా [illegible] వాచ్య [illegible] వాచ్యకత్వమ్ — [illegible] ...... అథ [illegible] వాచ్యసిద్ధ్యంగం లక్షయతి.

వాచ్యసిద్ధ్యంగ [illegible] వాచ్యం న సిద్ధ్యతి ।
[illegible] ॥ ౨౨౫

[illegible] వాచ్యం న సిద్ధ్యతి [illegible] వాచ్యసిద్ధ్యంగ [illegible] [illegible] వాచ్యసిద్ధ్యంగమితి [illegible] । [illegible] శక్తిమూలధ్వని [illegible]

[illegible]

భూయో భూయో హి [illegible] విధుముఖాలోకమ్॥ ౬౩౪॥
[illegible] యస్మిన్నపి [illegible] వ్యాదయా
[illegible] వ్యఙ్గ్యస్యాస్ఫుటత్వం [illegible] గుణీభూ
తవ్యఙ్గ్యం యథా [illegible] సేనా [illegible] నిష్ఠేన
యుధిష్ఠిరాదీనాం రాజ్ఞః దుఃఖేన వ్యఙ్గ్యత్వే ఇత్యస్ఫుటమ్। యథా
— అదృష్టే దర్శనోత్కణ్ఠా దృష్టే విశ్లేషభీరుతా। నాదృష్టేన
న దృష్టేన భవతా లభ్యతే సుఖమ్। [illegible]
[illegible] భవత్యదృష్టే [illegible]
[illegible] సుఖం లభ్యతే అదృష్టేపి [illegible] విశ్లేషభయాన
సుఖం [illegible] యథా [illegible] సుఖమితి [illegible] వ్యఙ్గ్యస్యాస్ఫుటః। [illegible]
[illegible] దృష్టశ్చ యథా న భవసి దృష్టశ్చ [illegible]
[illegible] యథా న జనయసి తథా [illegible]
[illegible] మిత్యేవం [illegible] స్ఫుటం [illegible] —
[illegible] శక్తిమూలాలఙ్కార [illegible] స్ఫుటత్వమి
[illegible] శక్తిమూల [illegible] స్ఫుటత్వమితి భేదః — ఇదమేవ
[illegible] మిత్యప్యుచ్యతే. … అథ సన్దిగ్ధప్రాధాన్యం లక్షయతి
స్యాత్సన్దిగ్ధప్రాధాన్యం వాచ్యప్రాధాన్యసంశయే।
[illegible] యమ్॥ ౬౩౫॥
యత్ర వాచ్య [illegible] ప్రాధాన్యం సన్దిగ్ధం తత్ర
సన్దిగ్ధప్రాధాన్యమ్ — యథా [illegible]
[illegible] ప్రధానం [illegible] యిభూత [illegible]
[illegible] ప్రాధాన్యమితి సన్దిగ్ధప్రాధాన్యం సన్దిగ్ధప్రా
ధాన్యమ్ — యథా — హరస్తు కిఞ్చిత్పరివృత్తధైర్యశ్చన్ద్రో
దయారమ్భ ఇవామ్బురాశిః। ఉమాముఖే బిమ్బఫలాధరోష్ఠే
వ్యాపారయామాస విలోచనాని॥ చన్ద్రోదయ [illegible] యథా
[illegible] కిఞ్చిత్పరివృత్తధైర్యో భవతి తథా [illegible]
కిఞ్చిత్పరివృత్తధైర్యో [illegible] బిమ్బఫల [illegible] ఉమాముఖే [illegible]
[illegible] విలోచనాని వ్యాపార [illegible] విలోచనవ్యాపా
రేణ బిమ్బఫలాధరోష్ఠ ఇత్యుమాముఖవిశేషణమహిమ్నా [illegible]

చమత్కృతిహేతుత్వాదితి వ్యఙ్గ్యస్య రత్యనుభావరూపస్య చంద్రికోదయానన్త్యా పారణం వాచ్యస్య ఉత్తరార్ధస్య బాధకత్రపానుభావాత్ప్రాధాన్యం సన్నిహితమ్. రామో నైవ లోకే స్వీకృతః సన్ధ్యాసమయే కనకానన్తరం ... తేనాపి దేవీ ముఖావలోకనమ్ ... ప్రభావయామాసేతి వాచ్యస్యోక్తవ్యఙ్గ్యస్య చ ప్రాధాన్యస్య తస్యైవ తత్సన్నిహితప్రాధాన్యమిత్యన్యే. ... ... అథ తుల్యప్రాధాన్యం లక్షయతి—

వాచ్యాత్ప్రాధాన్యతో వ్యఙ్గ్యతుల్యప్రాధాన్యమిష్యతే।
జామాత్రస్య ద్విరేఫస్య స్మరణీయాఙ్గనాదృశః॥ ౨౮౪

యత్ర వాచ్యస్య వ్యఙ్గ్యస్య చ ప్రాధాన్యం తులాధృతవత్తుల్యమవతిష్ఠతే తత్ర తుల్యప్రాధాన్యం యథా వైరిస్త్రీణాం దృశః స్మరణీయాఙ్గనా జాతా ఇతి వాచ్యస్య వైరిణః సర్వే నిహతా ఇతి వ్యఙ్గ్యస్య చ తుల్యం ప్రాధాన్యం స్మరణీయాఙ్గనా ఇతి వాచ్యవ్యఙ్గ్యస్య సమానకాల[illegible]స్యాపి విదగ్ధోక్తితయా చమత్కారజనకత్వే వ్యఙ్గ్యసమానకాలత్వాత్ యథా వా— బ్రాహ్మణాతిక్రమత్యాగో భవతామేవ భూతయే। జామదగ్న్యస్తథా మిత్రమన్యథా దుర్మనాయతే॥ ఇదం రక్షోధిపం ప్రతి భార్గవస్య ప్రతిసన్దేశవాక్యం బ్రాహ్మణానాం ప్రతిభవస్య ప్రియస్య తస్య యత్త్యాగః పరిపాలనం భవతామేవ శ్రేయసే. అన్యథా బ్రాహ్మణపరిభవాత్యాగే తేషాం రక్షసామేవ క్షయః స్యాత్ ... జామదగ్న్యో దుర్మనాయతే క్రుద్ధో భవతీతి వాచ్యం విదగ్ధోక్తిరూపతయా బ్రాహ్మణపరిభవాత్యాగే జామదగ్న్యః క్షత్రియాణామివ రక్షసాం సర్వేషామపి క్షయం కరిష్యతీతి వ్యఙ్గ్యస్య చ సమానకాలత్వాత్తుల్యప్రాధాన్యమ్. ... జనకత్వే సమానకాలత్వాత్ ... వ్యఙ్గ్యస్య బ్రాహ్మణానుసరణం ... ఇతి వాచ్యం చ తుల్యమితి తుల్యప్రాధాన్యమిత్యపరే. ఇదం ... [illegible] ప్రాధాన్యస్యైవ సన్నిహితత్వాద్యుక్తయః ఏవ ప్రతి ...

బ్రాహ్మణాతిక్రమత్యాగ ఇతి హా శాస్త్రేక్తే. జామదగ్న్యస్తథా మిత్రమితి చ. పు. ౧౨౪

సంస్కృతైకసర్గధారిష్వసర్గ్యకావ్యటత్వాపహుః. ... ...
అథ కావ్యకృత్రిమంలక్షయతి.

కావ్యకృత్రిమం యత్ప్రాహుః కా౹ కావ్యస్య లక్షణ సూచ్యతే౹
సంస్కృతానుభ గామత్తో యంత్వ మనానుభావనే॥ ౩౨౪

యత్ప్రాకున్నాహు రేవవర్ణితా తం కావ్యకృత్రిమం తదియ
మూ నూంధిర్ష్మ షేష్వా కా కావ్యటకృస్యతే ప్రతిపత్యక్షణక్యత్వ
ర్థతా యథాపానుభ గేశ్యత్ర కా కావ్యవాదస్యసాధారణ విషేధన
నైతపానుభ గేతివ్యజ్యతే. వను — తథా భూతాంత్యష్టావ్యత్వ
తపిపాఖ్యాలతనయాం వనేవాన్యార్థస్యార్థం గను దిరయుపితం త
ల్లలథరైః. విరాటస్యావానేష్టితమనుదితారవ్యవిత్యతం గురుః శే
తంభినైనుంయుథజితినాదాన్యపికుకుమ॥ ఇత్యత్రాపి కాకోర్వ్యం
జకత్వావిశేషాత్తత్రిరథం తత్రిభావప్వనితుర్యక్తుంత్రతియాల్లా
ఘఇతిచేన్న. తత్రి తత్రిర్న మథివ్యజ్యకాకావ్యంవికాత్రైయాం
తద్వ్యతిష్వర్థానవతాంనవ్యావయానాంభిన్నోఘనావ్యరమ
గ్యతావ్యక్షిన్న ఇతి వదన మయుకమాపో యద్యపి కింత్వ మాకాం
ముకుపన్వేవతయుక్త ఇతి వ్యజ్యక ఇతితత్రిన కాకోన్యావాద్వస్య
జ్ఞకత్వమిహ మితధీతిరో శబ్దః. వదపానుభ గేతిశకావ్యస్యయ
నాన్యదాగ్యతయా వివరితలక్షణయానసానుభ గేతి ప్రతీతి గ
మ్యవాత్తిమి కత్ర కాకావ్యజ్ఞకత్రియత ఇతి వాచ్యమ్. లక్ష
ణయా నసానుభ గేత్యంశలాక్షపినమథగై వత్యవభావతాంశో
వ్యజ్ఞనావిషయ ఏవేత్యాహుః. నన్వేవం. నిత్యమచ్యుతధ్వనం
స్త్రైనరటంనిర్వ్యష్ట రాగోథరోన్ప్రేదూరమనవిద నేత్రపులకితాత
స్యిత వేయం తనుః౹ మిథ్యావాదివిదూతిబాన్ధవజనస్యాజ్ఞాతకీ
దాగమనాతింత్వాయమితోగతావినపునస్తస్యాధమస్యాన్తికమ్
ఇత్యత్రాపిదాపింనై వగతానికిన్తు తస్యాధమస్యాన్తిక మేవగ
తాసీతి కావ్యవ్యఙ్గ్యనస్యవాచ్యత్ మకావ్యతానస్యావితి
న్తు. తత్రాధమపదేనైవ వివక్షితార్థావ్యఞ్జనసమ్యవే కాకా
వ్యఙ్గ్యకత్వనత్వ కాకాక్ - యదవతత్రాపి కాకో వ్యఙ్గ్యకతా
కవిన్వసక్షితాన్యర్థ దామత్యమకావ్యత్రైవేత్యాహుః. యథా

వా — మధ్యామికారేవతతం సమరేనర్మోపాద్దుర్గాదవన్యరుత్థితం నపిబామ్యగ్రతస్తు. సమ్మార్గయామికతద్యానసురాధిసారూ సన్దింశరోత్తుభవతాం వృత్తిః పదేన । సంతప్తస్య భీమసేనస్య వాక్యమిదం । రవతకం కోపేన ద్రుపదతనయామధ్యామిదుర్గాదవన్య మత్తస్రోత్రుధిరం నపిబామి సుయోధనస్యోరూ గదయా న సం చూర్ణయామి భవతాం నతు మమ వృత్తిరుత్థితః పదేన పక్షా మగాస్వామారాంపరాగాహ్వయయా స్వీకృత్యేతియావత్ మ ర్యోధనేన సద్భి(శకో?)త్రత్యా ప్రతి నకారం కాకుః తయా మ ధ్యామ్యేవేత్యాది వ్యఙ్గ్యం వాచ్యోపయోః ప్రతిషేధస్తన్నిషేధః ధ్యావ్యవేత్యాది ... అథాసున్దరం లక్షయతి- తన్నుతయైవ ప్రతీయతే. .... అథాసున్దరం లక్షయతి-

వాచ్యాన్నికృష్టం వ్యఙ్గ్యం చేదసున్దరమితీరితమ్ ।
అతఏవ క్లేశసులభం సుకృతం తత్పదర్శనమ్ ॥ ౨౭౫.

యత్రైవ వ్యఙ్గ్యం వాచ్యాపేక్షయా వికర్షశాలి తత్రాసున్దరం యత ఏవాధమ్యప్రదర్శనం తత్ క్లేశం వినైవ సులభం సుకృతమితి వాచ్యాపేక్షయా నిరతిశయానన్దకరత్వరూపం వ్యఙ్గ్యం చమత్కారాతిశయజనకత్వాభావాన్నికర్షశాలిత్యసున్దరమ్- యథా వా— వానీరకుఞ్జోడ్డీనశకునికోలాహలం శృణ్వన్త్యాః । గృహకర్మవ్యాపృతాయా వధ్వాః సీదన్త్యఙ్గాని ॥ వానీరకుఞ్జోడ్డీనశకుని కోలాహలం శృణ్వన్త్యాః గృహకర్మవ్యాపృతాయా వధ్వాః సీదన్త్యఙ్గాని ॥ వేతసనికుఞ్జాదుత్పతితానాం శకునానాం కోలాహలేన దత్తసఙ్కేతస్య గమనమనుమాయ కాన్తావధూవ్యాపృతాయా వాచ్యం గామనుగూలతాగృహం గత ఇ రూపం యథా వాచ్యాదనుత్కర్షం తత్ర వాచ్యస్యైవ చమత్కా తివ్యఙ్గ్యస్య చమత్కారాయత్తే- తత్ర వాచ్యస్యైవ చమత్కా రకారిత్వే సహృదయానాం ప్రమాణమ్ - అత్ర వాచ్యస్య ప్రసాదస్యాసుభావతయా సాక్షాత్ప్రతీయమానతయా చమత్కా రకారిత్వం వ్యఙ్గ్యస్య తు వాచ్యం కాకుకృత్వవిలమ్బేన తత్ప్రతీతి కారిత్వాచ్చాపేక్షయా నికర్షశాలిత్వేతి ... ఏవం కా వ్యార్థస్య సహృదయానుభావ్యత్వమిత్యాహ తదనుభవస్య స్పష్టత్వా

౫౦ శబ్దార్థోభయశక్త్యుద్భవః

అతిమాంసభిదా యథాస్మాగం వేదితవ్యాన్యపూర్వోక్తస్య | అత్ర
చన్ద్రాంశపేయమిత్యనేనోక్తేః - ఏవం గుణీభూతవ్యఙ్గ్యానాం
శబ్దానాం శుద్ధానాం స్వజాతీయసంసృష్ట్యా యత్రాశబ్దభేదాః పూర్వోక్త
వద్ధ్వనివదేవ యథా సమ్భవం వేదితవ్యాః - తత్రాగ్రూపప్రస్తా
వేదితవ్యభవానీశస్యగ్రీష్మే తత్ర సమ్ప్రత్యమితనాదనుదయాత
లభ్యమ్యోన్నతాత్ర్యవస్థితరసప్రతిబాధకః కేనాప్యతిర్వ్యాగా
శ్రీత్యర్థశక్తిమూలోవస్తుధ్వనిశ్చోదాహృతః అపరాజ్యప్ర
స్తావేతసధాంతపాశానధానానధావశాన్తిభావోదయభావసన్ధి
భావశబలతా అసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యప్రభేదా ఉదాహృతాః - త
థాజనస్థానే భ్రాన్తమిత్యత్ర శబ్దశక్తిమూలానురణనరూపో లక్ష్యా
ర్థధ్వనిశ్చోదాహృతః - తాచ్యార్థప్రస్తావేవిషమిత్యత్ర శబ్దశక్తి
మూలోఽలఙ్కారధ్వనిశ్చోదాహృతః - ఏవమన్యేషాం శుద్ధభేదా
నాం సఙ్కరసంసృష్ట్యా యత్రభేదానాం చోదాహరణాన్యూ
హ్యాని - యత్రైవస్తుమాత్రేణాలఙ్కారో వ్యజ్యతే తత్ర న గుణీ
భూతవ్యఙ్గ్యతేత్యభిప్రేత్యాహ యథా గాఙ్గముత్యుక్తమ్ - తద్యు
క్తం ధ్వనిత్వేన - వ్యజ్యస్తేవస్తుమాత్రేణయదాలఙ్కృతయస్త
దాధ్రువం ధ్వన్యఙ్గతా తాసాం కావ్యవృత్తేస్తదాశ్రయాదితి
శబ్దశక్తిమూలతయార్థశక్తిమూలతయా వావస్తుమాత్రేణ య
దాలఙ్కృతయశ్చోపమాద్యా వ్యజ్యన్తే తదా తాసామలఙ్కృతీనాం
ధ్వన్యఙ్గతా ధ్వనిత్వమితి తత్రైవ న గుణీభూతవ్యఙ్గ్యతా యతో
వాచ్యవిశేషరూపమపి ప్రాధాన్యేన కావ్యవృత్తేః తాదృశాలఙ్కారస్య
స్వతదాశ్రయతా తద్విషయతేతి శ్లోకార్థః - అయంభావః ధ్వ
యమిహాదమతాలఙ్కారప్రయోజకం విరోధిత్వాదధ్యాహ్యత్వం చేతి
తతశ్చాలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనావ్యఙ్గ్యస్య వివక్షయా ధ్వనిత్వే
విధేయత్వవివక్షయా ప్రస్తుతత్వవ్యాధాన్యాద్గుణీభూతవ్య
ఙ్గ్యతాపి సంభవతి తథా వస్తునా వస్తుధ్వనౌ వ్యఙ్గ్యస్య
వివక్షయా ధ్వనిత్వే వ్యఞ్జకయోః ప్రధానత్వవివక్షయా తుల్యప్రధా
నాద్గుణీభూతవ్యఙ్గ్యత్వమపి సమ్భవతి - తథాలఙ్కారేణా

లంకారధ్వనౌ వ్యఙ్గ్యస్య వివక్షయాఽప్యఙ్గత్వే వ్యఙ్గ్యత్వాభావాద్ధ్వని
త్వం వివక్షయాఽలంకార్యత్వాభావాద్గుణీభూతవ్యఙ్గ్యత్వాభి ప్రాయేణ
తు వస్తుమాత్రాలంకారధ్వనౌ ప్రయోజకస్య వస్తుమాత్రస్య
వక్రోక్తిగతత్వప్రతిపాదనాత్ అన్యత్ర వస్తుమాత్రస్య గుణీ
భూతవ్యఙ్గ్యత్వేన వ్యఙ్గ్యత్వాపేక్షయా సహృదయైః వస్తుధ్వనిత్వమేవేత్యర్థః - శబ్ద
శక్తిమూలానురణనరూపాలంకారధ్వనేరపి వస్తుమాత్రవ్యం
గ్యాలంకారధ్వనేరపి వాచ్యాంగతాద్యభిధానస్య ప్రయోజక
త్వాభావే గుణీభూతవ్యఙ్గ్యత్వేన వ్యఙ్గ్యత్వే ప్యలంకారత్వమేవ - ...
విషయం గుణీభూతవ్యఙ్గ్యానామన్యేషాం సంకరసంసృష్టిభ్యాం
ప్రభేదానామాహ ఉపమాద్యలంకారైరన్యోన్యసంకీర్ణాపి బహవో
భేదా భవన్తీత్యాహ.

ఏషాం యోగేష్వలంకారైః కృతానాం వ్యఙ్గ్యప్రభేదానాం ౨౬౪
యథాస్వమప్యన్యేషాం బహవో భేదాస్తథాలంకారైర్యోగే
పి బహవో భేదా భవన్తి - తథాలంకారైరలంకారయుక్తైర్గుణీ
భూతవ్యఙ్గ్యైశ్చ స్వప్రభేదైః సంకరేణ సంసృష్ట్యా చ పూర్వోక్తా
నాం ధ్వనిభేదానాం యోగేష్వనన్తా భేదా భవన్తీత్యాహ -

అలంకారైర్గుణీభూతవ్యఙ్గ్యైశ్చ స్వప్రభేదైర్యుతైః।
సంసృష్టిసంకరాభ్యాం ధ్వనేః స్యాద్బహుధా గతిః ॥ ౪౫ ॥

ఉపమాద్యలంకారైః ప్రత్యేకం ధ్వనిభేదానాం యోగే తథా స్వ
ప్రభేదయుక్తైరలంకారయుక్తైశ్చ గుణీభూతవ్యఙ్గ్యైః సంకీ
ర్ణైర్యోగే సంకరేణ సంసృష్ట్యా చ యోగే ధ్వనేర్భేదా అనన్తా
భవన్తీత్యర్థః - తదుక్తం ధ్వనికృతా - సగుణీభూతవ్యఙ్గ్యైః
సాలంకారైః సహ ప్రభేదైః స్వైః - సంకరసంసృష్టిభ్యాం
పునరప్యుద్యోతతే బహుధేతి - ధ్వనివిషయభేదోద్యోతన ఇత్య
ర్థః - ఏవమనన్తభేదభిన్నస్యాపి ధ్వనేర్లక్ష్యాణి గ్రన్థవిస్తర
భయాన్నోదాహృతాని - లక్షణం దర్శితమితి -

వస్తుధ్వనిరలంకారధ్వనిర్వ్యఙ్గ్యేతరధ్వనిః ।
ఇతి త్రిధోక్తో వస్తుప్రభేదభిన్నాస్త్వయం ధ్వనిః ॥ ౨౬౫ ॥

కాన్యతరేతరసుధావిషయాణ్యద్వ్యతిరేకత్వ్యలంకారయోర్వ్యత్వ్య
లంకారశబ్దవాచ్యత్వమప్రి సుధావాదీనామపి తత్ర ప్రదవాచ్య
త్వము క్తిరథాపి తత్త్వలంకారాన్యోన్యావిరోధాదన్యోన్యాశ్రి
వ్యతిరేకస్యాయా ముఖేన్దౌ రసుధావాదయస్తు కథాపిత
వాచ్యర్థవ్యతిరేకస్యముఖేన్దౌ నస్తితివాచ్యభిన్నా ఇత్యుక్త
స్తేనసు — గతస్తేమప్రత్యులమప్రియంకారిముదప్రియర ప్రతత్ప్రత
త్వ్యవధ్యాయా తతుఘటిత ప్రిధ్యవపటః - త్వదీయా
నాం ధాపాం ప్రితిఫలనరాగారుణతయా శరీరీర్వ్యద్గారోరణ
ఇవదృశ్యాన్మూర్ధిముమక్ష॥ హేశవేపధి ఘర్మురు దేప్రిత్వర రూపై
శ్యముభిః పాద్రైర్వ్యణః స్వధ్యస్వకీయ ప్రిభావ్యాజ ప్రి
త్వద పటాద్యాదితస్త్రవ ముఖ్యతాం గతశ్చవక్త్వదీయ వస్త్ర
ప్రతిబిమ్బనజనితరాగారుణతయా మూర్తిమాన్పన్న శృం
గారరసోనయమన్యవంపిధత్త ఇత్యాద్యర్థ్యద్గారవదప్రయో
గేదాహ్యర్థవ్యతిరిక్తపరసాదీనాంధ్వన్యత ఇతితథ
తేషాం వ్యఞ్జనైకవిషయత్వాద్ధ్యత ఇతిచేన్న - తథాపి జనక
మనితావాదిభిరేవరసాభివ్యక్తిః ఖావాద్యభివ్యక్తస్యాపిరసస్యా
త్యాదివిపాదనాయమురం శృఙ్గారాదిపదైరనువాద ఇత
ముక్తంధ్వనిశ్ర్వా - స్వశబ్దేనకేవలమనూద్యత ఇతి-యది శృం
గారాది పదప్రయోగమాత్రేణసర్వత్రవ్యత తథా శృఙ్గార
హాస్యకరుణేత్యాది శ్లోకపాఠాదేవసకలరసచర్వణాప్రసంగ
స్యాత్ అతఃశృంగారాదిపదప్రయోగేపివిభావాద్యప్రయో
గేరసచర్వణానిష్పత్త్యభావాత్తత్ప్రయోగేపిభావాద్యప్రయో
గేతదుత్పత్తేరన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంభావాదయ ఏవత
త్కారణం. వస్త్వేవమపిభావాదివాచకపదైర్లక్షణయారసప్ర
ప్రితిరస్తుకృతమలక్ష్యవ్యఞ్జనాఖ్యవ్యాపారకల్పనయేతిచే
న్నముఖ్యార్థబాధాభావాత్ ప్రయోజనాభావాత్ లక్ష
ణాప్రతీతిర్ద్రుతైః గారవత్వ ప్రమాణికతయా వ్యఞ్జనా
కల్పనాయామదోషాత్ కింతత్ర కేవలంరసాదివ్రీత్యనుసారేణ
వస్త్వంతరా కల్పనంతత్తత్త్వలంకారప్రతీత్యర్థమపికల్ప

టీకా- ఉక్తం హి లక్షణామూలయా అర్థాన్తర సంక్రమితావాచ్యా
త్యన్తతిరస్కృతవాచ్యయోః త్వామస్మి వచ్మి విదుషామిత్యత్ర
సముదయత్రి [illegible] ఇత్యాద్యుక్తయోః స్వాయత్తే శబ్దప్రయో
గే ప్రయోజనస్య రూపాన్తరేణ వాచకపదప్రయోగానుపపత్త్యా ప్ర
యోజనమవశ్యం వాచ్యం తచ్చ ప్రయోజనరూపం తస్తు వ్యంజ
నాం వినా న ప్రతీయతే ఇతి ధ్వన్యాలోక ఏవ ప్రతిపాదితమ్-
తథా శబ్దశక్తిమూలస్థలే యదా [illegible] సోదురధిరోహత సోఽంత్యా
భావ ప్రకృతం యద్గజాదికస్తు తేనయః ప్రకృతస్యోపమా
లంకారస్యతౌ వ్యంజనాం వినా న ప్రతీయేతే తదా ప్రాభిధాయాః
ప్రకరణేన ప్రకరణగతార్థ ఏవ నియన్త్రితత్వేనాప్రకరణగతా
ర్థస్య తేనోపమాదేశ్చాన్యతః ప్రతీత్యసమ్భవాత్- అర్థశక్తిమూ
లస్థలేపి వ్యంజనాం వినా న గతిః తథాహి- యే తావదభిహితా
న్వయవాదినస్తేఽపి భాట్టాః నైకలక్షణాయామనన్త
వ్యభిచారాభ్యాం న సంకేతగ్రహ విషయతా కిన్తు జాత్యాదీనాం
పదార్థానామేవ తద్విషయతా పదానాం ప్రకృతిశక్తిరేవ [illegible]
పదానాం సమభివ్యాహారేణ తాత్పర్యాఖ్యయా వృత్త్యా పర
స్పరాన్వితోఽర్థో వాక్యార్థః ప్రతీయత ఇతి వదన్తి
తన్మతే హి వాక్యార్థస్య ఘటానయనాదిరూపసంసర్గరూప
స్యైవాభిధేయతా- తావార్థావ్యంగ్యస్యాభిధేయతాయాః సం-
భావనా- దేవదత్త గామానయేత్యుత్తమవృద్ధవాక్యప్ర
యోగసమనన్తరం సాస్నాదిమన్తం పదార్థం ప్రయోజ్యవృద్ధే
న ఆనీయమానం తటస్థో వ్యుత్పిత్సుర్బాలో దృష్ట్వా త
చ్ఛబ్దస్య సాస్నాదిమదర్థే సంకేత ఇత్యనుమాయా
గృహీతవాక్యస్య వాక్యార్థస్య సంసర్గరూపో
వాక్యార్థో వాచ్యవాచకభావమ్ అవధారయతి ప
శ్చాదేవ గామానయ దేవదత్తాశ్వమానయేత్యాదిప్రయోగే
ష్వావాపోద్వాపాభ్యాం గవాది పదస్య సాస్నాదిమతి శ
క్తిమవధారయతి- తతశ్చాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్ర
వృత్తినివృత్తిజనకస్య తత్పదస్య [illegible]

మాత్రే తదర్థప్రతీతిస్తస్యైవ యాగాదితాత్పర్యకతానాశే తత్తా
త్పర్యానయనాదిపదార్థాన్తరాన్వితైకార్థాపదార్థైరన్వి
తార్థ్యవాచకత్వాత లక్షణసంబన్ధానాన్వితానామేకపదార్థే శ
క్త్యాపత్తిరితి పరాన్వయాద్విశిష్ట ఏకపదార్థో వా ర్థః పదమ
ర్థానాం నైరర్థక్యాత్ నను గామానయేతి వాక్యే గోపదస్యాన
యనాన్వితే సాస్నాదిమత్పిణ్డే శక్తిగ్రహః గాం బధానేతి వాక్యే
బన్ధనాన్వితే సాస్నాదిమత్పిణ్డే శక్తిగ్రహ ఇతి నానార్థతాపత్తేస్సా
మాన్యత ఇతరాన్వితస్వార్థే శక్తిగ్రహో వాచ్యః తథా చ గో
పదానాం నయనప్రతీతిర్న స్యాత్ హేత్వభావాదితి చేన్న సా
మాన్యత ఇతరాన్వితే శక్తిగ్రాహకేనాకాఙ్క్షాబోధకతాయామా
నయనాదివిశేషాన్విత ఏవ పదార్థః ప్రబుధ్యతే అన్వితానాం
పదార్థానాం విశేషరూపత్వాత్ ఉదాహరన్తి చ — శబ్దవృద్ధాభి
ధేయాంశ్చ ప్రత్యక్షేణాత్ర పశ్యతి- శ్రోతుశ్చ ప్రతిపన్నత్వ
మనుమానేన చేష్టయా॥ అన్యథానుపపత్త్యా తు బుధ్యేచ్ఛక్తిం
ద్వయాత్మికామ్- అర్థాపత్త్యావబుధ్యేత సమ్బన్ధం త్రిప్రమాణ
కమితి- శబ్దం గామానయేత్యాద్యుత్తమవృద్ధవాక్యం వృద్ధం చ వాక్య
శ్రవణానన్తరం ప్రవర్తమానం ప్రయోజ్యవృద్ధమభిధే
యం తదానీతం గవాదిపదార్థం ప్రత్యక్షప్రమాణేన శ్రోత్రేణ
చక్షుషా చ ప్రత్యక్షేణ పశ్యతి జానాతి తతశ్చ శ్రోతుః ప్రయో
జ్యవృద్ధస్య చేష్టారూపేణానుమానేన లిఙ్గేన తద్వాక్యజన్యగవా
నయనసంసర్గప్రతీతిమత్త్వం బుధ్యేత్ సమ్బన్ధం వినా తస్య వా
క్యస్య తాదృగర్థప్రతీతిజనకత్వానుపపత్తేః అర్థాపత్త్యా శ
యాన్యథానుపపత్త్యా ద్వయాశ్రితాం వాచ్యవాచకోభయ
నిష్ఠాం శక్తిం బుధ్యేదిత్యుక్తప్రకారేణ త్రిప్రమాణకం ప్రత్య
క్షానుమానార్థాపత్తిరూపప్రమాణత్రయసాపేక్షం శబ్దా
ర్థయోస్సమ్బన్ధం బుధ్యేతేతి కారికార్థః - తస్మాదితరాన్వితే
స్వార్థే శక్తిగ్రాహ్యా తేషామపి తేషామన్యయోగ్యేతర
పదార్థాన్వితో విశేషరూపస్స్వార్థ ఏవ సఙ్కేతవిషయ ఇత్యా
నయనాదివిశేషరూపేణైవ పదార్థాన్వితో గవాది పదార్థోభి

కథం తర్హి యాగాదీనాం స్వర్గకృత్త్వం పునరనార్థ్యం ఏవ తత్ర తత్ప్రవృత్తో
కార్యత్వస్య గుణత్వేన సజ్జేతావిషయత్వాత్ స్వర్గకామస్య
పురుషార్థస్య నాశ్యవి తయాతి తుషాపే స్వాతుమితో గుణానిన
త్వత్వనాస్యమసాన్నిక మిత్యాదౌ తసాన్నిత్యనగణానిని
షధయోపో వాక్యర్థః ప్రతియతి తన్వృత్తిః గన్తస్య విధేవా
క్యస్య ప్రవర్తకానాదారకరామ్ - స్వం చాధి హి తాన్వయవా
దేనాన్వయః పదార్థో - వా ప్రోక్తస్య తాధి ధావ వా బేనాదా
స్వతఇతరాన్వయసాపేక్ష విశేషో వా ద్వయోః తద్వయోవినా కార్యథా
న్వయవాచ్యవిశేషవ్యంగ్యస్య వాచ్యస్యక థాన్న శ్వపిన సంగతా
పాభాకర కదేశినస్తు వ్యంగ్యార్థో - నైమిత్తికస్య బుద్ధిస్తుతత్ర ని
మిత్తం చ నైమిత్తిక ప్రతీతిమనుత్పాద్య నముఖ్యేన తమితి నైమిత్తి
కార్థానుసారేణ నిమిత్తస్య కల్ప్యత్వాద్దతః కింవ్యత్తస్తరకల్ప
నయేత్యాహుః - తదయుక్తమ్ శబ్దస్య వ్యంగ్యార్థం ప్రతిన తాత
త్వాదకత్వేన నిమిత్తత్వం శబ్దస్య స్ఫుటావగతం ప్రతీత్యాకారక
త్వాత్ నాపేక్షా పకత్వేన యద్ధియో నియత సత్ప్రవృత్తయో
జ్ఞాతం తత్ర స్వజ్ఞా పకం భవతి యథా నూపా వహ్ని నచాత్ర
త్యద్రవ్యజ్యేనియత స్వభావ స్యాస్తి వచ సజ్జేత ఏవ తాదృశ
ప్రవృత్తఇతి వాచ్యమ్ - తస్యత్వస్య తపోరా ఆవత సావధ్యాత్ర
విషయత్వాత్ - అతో నియత నవ్యవస్థాగ్రహానైమిత్తికప్రతీతికే
వదుర్జభితి నైమిత్తికార్థానుసారేణ నిమిత్తాని కల్ప్యనీత్యాపి
చాదనాభిధానమ్ - భట్టగోల్లటప్రభృతయస్తు యథా కిల సర్వదే
వ ప్రవర్తన్యాయోగో నామ తాత్పర్యా విష్టః క్రియాతకార్థవ్య
తన్మాత్రవిష్టః వేగవతాప్రవర్త క్రియా విష్టస్య తదన్వయాత్రో
తావిష్టః వేగవతా ప్రవర్తనాత్ వహూనతితి తావత్పర్యన్తమిషో
దురత్య దేయురత్వ భిత్వా పోతాన వహానతితి తావత్పర్యన్తమిపో
ప్రవర్తనా పార తత్త్వ భాతత్తో పనర్వ్యప్రయుక్తః పదార్థస్వర్త్యాది
త్వావరాపతత్ప్రయాప్యార్థ ప్రతిపత్తి మథానన్తరప్రతీతిజ్వా
తదర్థిత తావత్ప్రయత్న తస్య తాత్పర్యో యూపో వాక్యార్థో
స్త్యత్వం విచారస్ అథానన్తరం తాత్పర్యాభావే వ్యక్తిరాయాణాం
త్వత్కల్ప్యత్వాత్ ఏవత్ప్రయత్నవశత్ స్వశబ్దార్థ ఇతి న్యాయా పాత

తస్యస్సాధ్యత్వమనుపపత్తి రిత్యాద్యా తదసిద్ధమేవ సర్వాపి
విధ్యాదికపి తాత్పర్యవిశేష్యాపేక్షం. తేపి యథాస్వరసంబద్ధ ఇతి న్యాయ
స్య తాత్పర్యాకాంక్షకయా నివాసాంప్రాయాః తథాహి సా
యకస్య హి వ్యాపారః ప్రత్యక్షసిద్ధతయా నపర్యవసితః సాధ్యస్య
సిద్ధస్య చ వ్యాపారస్య క్షేత్రాద్యపాధిక ఇతి యత్రోపాత్తస్య
సిద్ధస్య వ్యాపారస్య తత్రైవ తస్య శబ్దస్య తాత్పర్యం వాచ్యమ్. అ
త ఏవ లోహితోష్ణీషా ఋత్విజః ప్రచరన్తీత్యత్ర ఋత్విక్ప్రచ
రణస్య చోష్ణీషస్య చాన్యతః ప్రాప్తత్వాత్తదనువాదేనా
ప్రాప్తం లౌహిత్యమాత్రం విధేయమితి తత్రైవ విధేస్తాత్పర్య
మిత్యుపాత్తశబ్దార్థాభిధారూపవ్యాపారవిషయ ఏవ తాత్పర్య
మిత్యుపాత్తశబ్దార్థ ఏవ తాత్పర్యముక్తమ్. అత ఏవ దధ్నా జు
హోతీత్యత్ర హోమస్యాగ్నిహోత్రం జుహోతీత్యనేన ప్రా
ప్తత్వాద్దధ్నశ్చ లోకతః ప్రాప్తేః కారకత్వమాత్రం విధేయ
మితి తత్రైవ విధేస్తాత్పర్యమిత్యుపాత్తశబ్దార్థ ఏవ కారకత్వే
తాత్పర్యముక్తమ్. అత ఏవ చ లోకేపి రక్తం పటం వయేత్యత్ర
క్రియాయా అప్రాప్తత్వాద్విధిర్వయనమాత్రప్రాప్తౌ ద్వివిధిః పటవ
యనస్యాప్రాప్తౌ రక్తమాత్రవిధిరిత్యుపాత్తశబ్దార్థ ఏవ తత్ర
తాత్పర్యముక్తమ్ న చ లోహిత్యాదయస్సిద్ధరూపాః పురుషప్ర
వృత్త్యవిషయత్వాత్కథం విధేయా ఇత్యుచ్యత ఇతి వాచ్యం
భూతానాం సిద్ధవిషయాణాం భవ్యానాం సాధ్యవిషయాణా
ఞ్చ శబ్దానాముచ్చారణే భూతం భవ్యాయోపదిశ్యత ఇ
తి తథ్యాతి కారకపదార్థాః క్రియాపదార్థేనాన్వీయమానా అ
ంవిధ్యుద్దేశ్యతః కారకత్వసంఘటనాత్ ప్రధానక్రియాను
కూల స్వస్వక్రియాభినిర్వృత్తావపి స్వతన్త్ర క్రియాభిర
భిసంబన్ధాత్ సాధ్యమానతాం ప్రాప్నువన్తీతి సిద్ధానామపి వి
ధేయత్వవిరోధః తస్మాదుపాత్తశబ్దవ్యాపారవిషయ ఏవార్థే
తాత్పర్యం వాచ్యమ్ అన్యథా ప్రతీతమాత్ర ఏవ తాత్పర్యే
పూర్వోపాత్తార్థేఽత్ర అపరస్మిన్నపి తాత్పర్యం స్యాత్ పూర్వ
స్యాపి తత్రాన్యస్య తిర్యగ్వ దస్యాన్యస్య సాపేక్ష

ర్యస్య వృత్త్యత్వప్రతీతాసత్తపదత్వప్రతీత్యర్థత్వం తాత్పర్యాంశే నత్రా
పంతర ప్రతీత్పర్యాభావే వ్యఞ్జనాదివాదస్యాదిత్యుక్తమితి తాత్పర్య
నిశ్చయప్రత్యయార్థపర్యవసానే నిత్యత్వస్య త్తే. కిం చ తాత్పర్యస్య నిశ్చయే
నవ్యవృత్తింవినానన్వయానుపపత్తిసత్త్వం జనానామన్యవాచ్యత్వేనాన్య
తేన వచనానాం తాత్పర్యానుపపత్త్యా చ తాత్పర్యగ్రహ ఇవ కల్ప్యతాం మ
తి వాచ్యమ్. వ్యక్త్యంశే సంకేతాగ్రహేఽపి సమ్భవదన్వయ
తదర్థప్రతీతే తద్ధర్మాపేక్షానుపపత్తేః. న చైవమనుపపత్త్య
ర్థాపత్త్యా తాత్పర్యేవిషయం భక్ష్యతాం వాక్యగ్రాహకత్వే ఇత్య
త్ర విషం భుఙ్క్ష్వేతి వాక్యస్య సమభివ్యాహారాభావాత్ విషభక్షణ
విధిపరత్వాసంభవాదిత్యత్ర న చోక్తత్వమిత్యాది తాత్పర్య
మితి చేద్వాదోపపత్త్యా తదుపపత్తిమాత్రం శబ్దార్థ
త్వాభావాదితి చేన్న తత్రాపి వాచ్యత్వే చ వాక్యార్థత్వానుప
పత్తిః ఏకవాక్యతా పదానాం తన్త్రత్వే చ శాకటాయనోక్త
ఏకవాక్యతాయాం చైకార్థ్యమపేక్షితమ్. న చ తాత్పర్యవత్త్వ
మేకవాక్యతాభక్షణభోజనయోర్ద్వయోరపి ప్రతీయమాన
యోగ్యతాభావేనాన్వయానుపపత్తేరపేక్షితత్వమితి వాచ్యమ్

తయోః ప్రకృతపదవాచ్యతాకల్పనేన ద్విషద్గృహభోజనం విష
భక్షణమితి ద్విషద్గృహభోజనే విషభక్షణత్వారోపేణైకార్థ్య
త్వసంభవాత్. న చ తాత్పర్యగ్రాహకత్వే ఇత్యేతాదృశతైవ నిత్య
త్వసిద్ధా విషభక్షణవాక్యే లక్షణేతి వాచ్యమ్ ద్విషద్గృహభోజన
స్యానిష్టసాధనత్వావగమాయైవ తత్ఫలత్వాత్ తత్రాపి
వాక్యతాత్పర్యం తదర్థ ఏవ తాత్పర్యమితి న దోషః యత్ర విష
భుఙ్క్ష్వేత్యేతాదృశోచ్యతే తత్రాపి సమభివ్యాహారస్య
విషభక్షణవిధానాయకత్వానుపపత్త్యా విషభక్షణాదపి ద్విషద్గృ
హభోజనం దుష్టమిత్యర్థప్రతిపత్తేర్వాక్యార్థకల్పనమిత్యుక్తే స్థిర
తదర్థ ఏవ తాత్పర్యస్యానుపపత్తిః ద్విషద్గృహభు
ఙ్క్ష్వేత్యస్య చ. భాగ్యేత్యత్ర లక్షణైవ కల్ప్యత ఇతి నామ
పపత్తిః ప్రత్యేకముఖ్యార్థబాధాభావాన్న లక్షణా

ఘట్టా ఇతి వ్యవహారః పాఠః. ౧౯. ౨౫.

త్రిపుష్కరాయాదిభైవేషు । శబ్దప్రకాశానన్తరం యా శాబ్దబో-
ధకమప్యతే శాబ్దబుద్ధిసాధ్యత్వేన వ్యాపారత్వమప్యుక్తమితి తదా[illegible]
[illegible] ప్రత్యక్షాతః తస్యాత్ [illegible] వాక్యప్రకాశానన్తరం ప్ర-
త్యక్షే హర్షశోకయోరపి [illegible] తస్యాస్తత్రాపి [illegible]
శబ్దాభిధావ్యాపారస్యాప్యనుభవత్వేన ప్రసాదాదిలి[ఙ్గ]
ప్రతిబన్ధాదనుమితివాదపి తేనాభిధాప్రకాశేతనుసంధాన
తస్య తత్ర లక్షణాయామపి లక్షణీయార్థస్యాపి దీర్ఘదీర్ఘయాభి
ధయైవ ప్రతీతిసిద్ధేః ననుత్రయాణామప్యర్థబోధాదిప్రతిబన్ధా
భిధయాపి [illegible] దీర్ఘదీర్ఘతరయా ఉభయధయా లక్షణ
యాపి [illegible] లక్షణాపి శక్తిరేవ [illegible] తత్ర లక్షణామా
[illegible] వ్యంజనా [illegible]
[illegible] దీర్ఘదీర్ఘాభిధా
[illegible] వాక్య [illegible] నామ్
[illegible]
[illegible]
[illegible] జైమిని [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] జైమినిసూత్ర [illegible]
[illegible] శబ్దస్య [illegible]
వ్యంజనావ్యాపార [illegible] విశేషవాచక [illegible] ప్రసిద్ధ [illegible]
ప్రతీతే [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] వ్యంజనావ్యాపార [illegible]

కానీయసాధుత్వాదీనాం శబ్దదోషాణామనిత్యదోషతా
శ్రుతికటుత్వాదేస్తు శృఙ్గారాదావననుగుణత్వేపి రౌద్రాద్యనుగుణ
త్వాదనిత్యదోషతేతి విభాగః కథమనుగుణత్వం చ స్యాత్ రసాది
నామభిధేయత్వే శబ్దానాం [illegible] నచరసానా
భాగోపపన్న ఏవేతి వాచ్యం శృఙ్గారేణ, కిం శబ్ద [illegible]
కేనచిత్ సమ్బన్ధస్యాప్రసిద్ధత్వాత్ వ్యఞ్జనాఙ్గీకారేతు
శృఙ్గారో మాధుర్యరూపగుణాభివ్యక్తిద్వారేణాభివ్యజ్యతే
యః - మాధుర్యం చ సుకుమారవర్ణాభివ్యంగ్యమితి భవతి తత్ర
శ్రుతికటుత్వస్య దోషత్వం రౌద్రాదావోజోగుణస్య దీప్త్యాత్మక
ఇతి తద్వ్యఞ్జకానాం శబ్దానాం శ్రుతికటుతా న దోష ఇత్యాశయః
తి తస్యానిత్యదోషతా చ మతా [illegible] వక్తాద్యౌచిత్యమా
మివానిత్యదోషతా ప్రయోజకత్వాత్ కిఞ్చ కలావతః కాన్తిమ
తీ కలానిధనస్త్వమస్య లోకస్య చ నేత్రకౌముదీ । ద్వయం గతం
సంప్రతి శోచనీయతాం సమాగమప్రార్థనయా పినాకినః ॥ అ
త్ర [illegible] గిరిజాం ప్రతి మహాత్మా బ్రహ్మచారిణో భగవతః
[illegible] కిం పినాకిన స్వమాగమ
[illegible] మిత్యర్థః [illegible] కలావతః
[illegible] శోచనీయ
[illegible] ఇదానీం త్వమపి తస్య
[illegible] పూర్వమస్య [illegible]
[illegible] భగవతో దేవ్యాః [illegible]
[illegible] కపాలిన ఇతి పదమేవ [illegible]
[illegible] పినాకిన ఇతి పదం [illegible]
[illegible] సమధిక [illegible]
[illegible] గుణ
[illegible] సనుగుణత్వాదిత్యర్థః [illegible]
[illegible] దోషతేత్యలం [illegible]
[illegible]
[illegible] సంబన్ధబోధకత్వ [illegible]
[illegible] జకత్వాత్ [illegible]
[illegible] పినాక [illegible] బోధనేనాన్యతా [illegible] స్యాత్ [illegible]

[illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] ఇత్యత్ర [illegible]
[illegible] శక్తి [illegible]
[illegible] ధర్మ ధర్మ్య [illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] ప్రకరణ [illegible] భేదేన [illegible]
[illegible] విరుద్ధ ధర్మాధ్యాసాత్ [illegible] ఇతి [illegible]
[illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] ఏవ [illegible]
[illegible] ప్రకరణే [illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] కర్తృకరణ [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]
[illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] ఏవ [illegible]
[illegible] అతఏవ [illegible]
[illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]
[illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]

శోభమానా తదా ఘనాఘనసమ్బన్ధినాం స్తనానాం సేవ్యత్వం
యది శృఙ్గారిణా కాన్తేన కామినీసమ్బన్ధినాం జఘనానామి
తి సఙ్గయా త్రికోటిప్రతీతి తైక్ష్ణ్యప్రతీతయోర్భేదః। యథా—తథ
మదజలపదర్పోయం నిశాతాసిధారాదళనగళితమూర్ధ్నాం ద్వి
షాం స్వీకృతా శ్రీః। నను తవ నిహతారాతివర్గస్య కిం న నీతా శ్రీ
దివమభిగతాన్ జైత్రవల్లభాకీర్తిరస్థాః॥ హే నృప నిశితఖడ్గధారాభి
న్నమూర్ధ్నాం ద్విషాం లక్ష్మీః స్వీకృతేత్యయం దర్పః కథం కిమితి
దృప్యసి। యతస్త్వద్వల్లభాకీర్తిరభ్యపగతాన్ జైత్రానపి త్రైదివం నీతేత్య
త్రవిస్తావాచ్యస్ఫూర్తిర్వ్యఙ్గ్యస్ఫూర్తిస్స్వరూపభేదాదపి తాభిన్నా।
కించ వాచ్యమంనాద్యప్రతీతిః పశ్చాద్వ్యఙ్గ్యప్రతీతిరితి ప్రతీ
త్యోః కాలభేదాదపి తయోర్భేదః। తథా శబ్దైకాశ్రయాభిధా
శబ్దైకదేశతదర్థవర్ణరచనాశ్రయా వ్యఞ్జనేత్యాశ్రయభేదా
దభిధాతోభిన్నా వ్యఞ్జనా। తథా శబ్దార్థానుశాసనజ్ఞానమాత్రే
ణైవాచ్యప్రతీతిః ప్రకరణాదిసహాయప్రతిభావిశేషసధ్రీచీనే
న తాదృశజ్ఞానేన వ్యఙ్గ్యప్రతీతిరితి ప్రతీతికారణభేదాదపి
తయోర్భేదః। కించ వాచకశబ్దః ప్రతిపత్తౄన్ ప్రతీతిమాత్రమా
ధాయ తస్మిన్ బోద్ధృత్వవ్యవహారమాత్రే నిమిత్తం వ్యఞ్జకస్తు
చమత్కృతిమాధాయ విదగ్ధత్వవ్యపదేశహేతుర్భవతీతి కార్య
భేదాదపి భేదః। తథా — కస్స వ ణ హోఇ రోసో దట్ఠూణ పిఆ
ఇ సవ్వణం అహరం। సభమరపఉమగ్ఘాఇణి వారిఅవామే సహ
హను ఏణ్హిం॥ కస్య వా న భవతి రోషో దృష్ట్వా ప్రియాయాః సవ్ర
ణమధరమ్। సభ్రమరపద్మాఘ్రాయిణి శీలే వారితవామే సహస్వే
దానీమ్। ఉపపతినా ఖణ్డితాధరాం కాఞ్చిత్ప్రతి భర్తృసమీప
మాగచ్ఛతి సతి తదుదాసన్యా ఇవ కస్యాశ్చిద్విదగ్ధాయాః తద
వాద్యపరిహారార్థేయముక్తిః। ప్రియాయాస్సవ్రణమధరం
దృష్ట్వా కస్య రోషో న భవతి జడస్యాపి భవత్యేవ స్ఫారం తే నివార
ణాయామపి వామే ప్రతికూలశీలిని సభ్రమరపద్మాఘ్రాణశీలే
పరత్వే ఇదానీం సహస్వేత్యత్ర వాచ్యం నాయికావిషయమేవ వ్య

గ్భ్యస్యానాప్యుపరాధ్యేస్త్రీనాయకవిషయమ్ ప్రియాయా
ఏవాధరం త్వ్యస్తాస్వరోషో భవతి నత్వప్రియాయాః తథా చ నత్వ
యానస్మిన్ విధేయ ఇతి సపత్నీ విషయః తథా యత్ర ఇయం
ప్రియా తతో నయా వినా నాయం జీవిష్యతీతి జ్ఞాత్వా మయా
సమాహితం తథా భ్రమరేణ దష్టాధరేయం నతే ప్రియేణాతో
నత్వయా మన్యుః కార్య ఇతి సపత్నీ విషయ ఏవ తన్న త్వయా
న్యథా కార్యా మతిరితి ప్రతివేశినీ విషయః తథా ద్యమయా య
థాకథంచిత్తవాయమపరాధస్సమాహితః ఇతః పరం సాపరాధ
యా న భవితవ్యమితి సఖీ విషయ ఏవ తథా స్ఫుటోప్యయమ
పరాధస్సమాహితః ఇతః పరమపి యథేచ్ఛమవినయే కృతేఽపి
పరిహరామీతి సఖీ విషయ ఏవ తథా మయాయమపరాధస్స
మాహితః భవతీభిస్తూష్ణీం స్థితమితి సఖ్యన్తర విషయః తథా
కథంచిదధునా సమాహితమితః పరమేవం ప్రకటతరమవినయో
న కార్య ఇత్యుపపతి విషయః తథా యుక్త్యైవాయమపరాధ
స్సమాహిత ఇతి స్వవైదగ్ధ్యఖ్యాపనం సఖ్యాది విషయ ఇత్యాది
విషయభేదాదపి తయోర్భేదః - యది చైవం విషయభేదాద్వి
రుద్ధకారణేష్వత్యపి వాచ్యవ్యంగ్యయోరభేదస్తాన్యత్ర దానీలపీ
తాదావపి భేదో న స్యాత్ - ఉక్తంచాయమేవహి భేదో భేదహే
తుర్వా యద్విరుద్ధధర్మాధ్యాసః కారణభేదశ్చేతి - కించార్థ
వతామేవ శబ్దానాం వాచకత్వం నిరర్థకానాం వర్ణరచనాదీ
నామపి వ్యంజకతేతి న వాచకత్వమేవ వ్యఞ్జకత్వమ్ - కిఞ్చ యత్ప
రశ్శబ్దస్స శబ్దార్థ ఇతి న్యాయాత్ యత్ర తాత్పర్యవిశ్రాన్తిస్స శ
బ్దవాచ్య ఇతి హి వ్యంగ్యస్యాప్యభిధేయతా భవతోఽభిమతా తథా
సతి వాణీరకుడుంగోడ్డీనేత్యాద్యనుస్వరోదాహరణే వాచ్యోపస్కా
రార్థం వ్యంగ్యమర్థమభివ్యజ్య పునశ్చ ముఖ్యారకారిణి వాచ్యార్థ
ఏవ తాత్పర్యం విశ్రాన్తమితి తత్ర వ్యంగ్యస్యాభిధేయస్య తాత్పర్యవి
శ్రాన్తిస్థానత్వాభావేన అభిధా విషయత్వాసంభవాత్ భవ
తోఽపి వ్యఞ్జనావిషయత్వమఙ్గీకార్యమితి సిద్ధా వ్యఞ్జనా నచ
వమభిధానావిషయ ఏవ వ్యంగ్యోర్థో న తు తథాహి — పరిత్యం

ఖ్యాపర్యుదాసః కృతం హ్యసముదితం . భీమేన తేరక్షసా సోఢం తత్త్వత
థా త్వయా కులవధూర్ధృతైర్యథా [illegible] తీమ - త్యర్థం నత్యుత్పత్తిరితి
ప్రతా ధనుర్దం త్వత్పాపవచసా [illegible] రామేణ ప్రియజీవితేన
తు కృతం [illegible] ప్రియే సోఢా చిరమ్॥ ఇదం యయా సీతాం హననం
[illegible] తవతో భగవతః ప్రలాప[illegible]వచనమ్ - హే ప్రియే జానకి ప్రి
త్యాఖ్యానపరా యా స్త్రీ భీమేన [illegible] వధేఽప్యకరుణేన రావ
ణేన సముదితం కృతం తచ్చ నివాసనమపి తథా త్వయా సోఢం
యథా న్యాకులవధూరాచరితుం ధత్తే ఆహో జానకీ సముదితమా
చరితవతీతి శ్లాఘ్యత ఇతి యావత్ - త్వయా పదస్యార్థే [illegible]
ధనుష్పృథక్ తా ప్రియజీవితేన ప్రాణరక్షణమాత్రపరేణ రామేణ
తు వేశ్మస్తవమపి యత్ప్రమతీసోఽద్భుతం సత్కృతమిత్యత్ర రామ
శబ్దేన కైతవస్యైవ మాహత్త్వం పురుషకారపరాఙ్ముఖత్వ లక్ష
ణయా గమ్యతే - తథా - రామం సస్నిగ్ధకఠోరహృదయో
రామోఽస్మి సర్వం సహ ఇత్యత్ర తు రామపదేన రాజ్యభ్రంశా
ది క్లేశసహతయా వనే [illegible]
రామోఽసౌ భువనేషు విక్రమగుణైః ప్రాప్తః ప్రసిద్ధిం పరామి
త్యత్ర లోకాతిశాయి పరాక్రమసిద్ధిత్వం రామపదేన లక్షణ
యా గమ్యతే - తథా చ రామపదలక్షణీయార్థోఽపి నానాత్వం
భజతే - తథా తాదృశలక్షణీయార్థావబోద్ధరి విదగ్ధ ఇతి వ్యవ
హారశ్చ భవతి - తాదృశలక్ష్యావగమశ్చ వాచ్యవన్న కేవలం శ
బ్దాయత్తః కింతు వ్యఙ్గ్యత్వాభిమతవదర్థాయత్తశ్చ శబ్దా
ర్థప్రతీత్యనన్తరమేవ తదుత్పత్తేః ప్రకరణాది సాపేక్షత్వాచ్చ
లక్షణా [illegible] వ్యఙ్గ్యాఙ్గీకారో నయుక్త ఇతి చేన్న -
రామపదేఽపి వ్యఞ్జనయైవ తత్తదర్థప్రతీతిరిత్యుక్తమ్ అస్తు
వా లక్షణయా ప్రతీతి స్తథాపి యథా నానార్థశబ్దస్థలే అభి
ధేయస్య నానాత్వేఽపి సంకేతగ్రాహవిషయ ఏవార్థో నియ
మేన ప్రతీయతే సాన్యత్రాపి లక్షణీయస్య నానాత్వే
ఽపి ముఖ్యార్థనియతసంబన్ధస్యైవ ప్రతీయతే నత్వనియతసంబ
న్ధస్య ప్రతీయమానస్య నియతసంబన్ధోఽనియతసంబన్ధశ్చ

ఉత్కర్షాదివిశేషవత్త్వేన ద్యోత్యత ఇతి వ్యఙ్గ్యస్యార్థస్య స్వరూపం
స్మృతా । యద్యపి చావివక్షితవాచ్యధ్వనౌ కథంచిల్లక్షణ్యస్య
శబ్దార్థవత్త్వం తథాపి వివక్షితాన్యపరవాచ్యధ్వనౌ కథంచ
న లక్షణాశబ్దః ముఖ్యార్థబాధాభావాత్ - యథా — అత్తా
ఎత్థ ణిమజ్జఇ ఎత్థ అహం దిఅసఅం పలోఏహి । మా పహిఅ రత్తి
అంధఅ సెజ్జాఏ మహ ణిమజ్జహిసి ॥ శ్వశ్రూరత్ర * శేతేऽత్రాహం
దివసం విలోకయ । మా పథిక రాత్ర్యన్ధక శయ్యాయాం మమ
శయిష్యసే ॥ అత్ర † మమ ఆవయోరిత్యర్థే మమేత్యేకవ
చనత్వేన జ్ఞాపనాత్ - హే రాత్ర్యన్ధ ఆవయోః శయ్యాయాం
రాత్రౌ శయిష్యసే ఇతి శ్వశ్రూరత్ర శేతే అహమత్ర దివసమిత్య
త్యన్తసంయోగే ద్వితీయా - సర్వం దివసం రక్ష్య అనేన దివసే
ఽప్యస్మత్ర నగన్తవ్యం మిథో ముఖావలోకనేన దినమతివా
హయావ ఇతి ద్యోత్యతే ఆవయోః శయ్యాయాం శయిష్యస
ఇత్యనేన మమ శయ్యాయామేవాగన్తవ్యమితి వ్యజ్యతే - అత్ర
ముఖ్యార్థబాధాభావాన్న లక్షణా - న చాత్రాపి తాత్ప
ర్యానుపపత్త్యా లక్షణాస్త్వితి వాచ్యమ్ - సర్వత్ర నిరూఢలక్ష
ణా యేన ఫలం న కల్ప్యతే కిన్తు ఫలలక్షణా ఫలం చ వ్యఞ్జనాం వి
నా న ప్రతీయత ఇతి కావ్యప్రదీపాదికమ్ - కించ యథాభిధా సం
కేతగ్రహసాపేక్షార్థమవబోధయతి తథా లక్షణాపి ముఖ్యా
ర్థసంబన్ధప్రయోజనసాపేక్షైవార్థమవబోధయతి - యత
ఏవ సాపేక్షతయాऽభిధాప్రాయా ఉక్త ఏవాభిధాపుచ్ఛభూతా
సేత్యుచ్యతే వ్యఞ్జనా తు న తథేతి న లక్షణయా తస్యాస్య
సిద్ధిః - అవివక్షితవాచ్యధ్వనావపి లక్షణాత్మకమేవ ధ్వననమ్ *
ర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యత్వాదస్మిన్ ప్రత్యత్ర వస్తుత
స్త్వవధారణలక్షణావ్యఞ్జనయోర్ద్వయోరప్యనుస్యూతత్వమిత్యుక్తమ్-

---

* ణిమజ్జిహిసి - యద్వా నిమజ్జ్యసి ప్రసఙ్గాత్ప దర్శనః
నైరితఉత్వంచ.

† మమేత్యావయోరిత్యర్థే ద్విపాఠ ఇతి లోచనకారోక్తమను
నూదితమాలోచనీయమ్.

చ చమత్కృతం బహునామేత్యన్న తిరస్కృత్య వాచ్యేఽపి ధ్రువత్వ
గమిత్యాదౌ తస్య వక్రతత్త్వసౌలభ్యా - ఏవముక్తరీత్యాపి
ముఖ్యా లక్షణం నోపచారేణేతి ధ్వన్యముపాత్తత్వం వ్యంగ్య
మిత్యుక్తమ్ - కించ వివక్షితాన్యపరవాచ్యేఽప్యభిధామూల
త్వేనాపి వ్యఞ్జనాప్రవృత్తేర్లక్షణానుగతత్వాభావాత్ తస్యానపేక్ష
తేతి కుతో లక్షణాన్తర్భావః - కించానాదితవర్ణానుసారేణా
పి వ్యంజనాయా దర్శనాత్ కించ బహునా ప్రతీతిభాగావలోక
న చేష్టాదిగతత్వేనాపి ప్రసిద్ధేర్వర్ణానుసారిత్వైవ నాస్తి దూరేఽ
భిధానుసారితా నియమో దూరేతరాం లక్షణానుసారితా నియ
మో దూరేతరాం లక్షణాన్తర్భావః - తస్మాదభిధాలక్షణాత్మక
వ్యాపారద్వయాతిరిక్తో ధ్వననవ్యఞ్జనాదిపర్యాయో వ్యాపా
రో నాపహ్నవనీయ ఏవ - అననువ్యంగ్యత్వాభిమతేనర్వత్ర వ్య
ఙ్గ్యాపి తాత్పర్యం వాచ్యమ్ - న చ వాచకశక్తిమూలం తాత్పర్యమస్తు
తస్థలే వ్యఙ్గ్యతాత్పర్యమిత్యుక్తమితి వాచ్యమ్ తత్రాపి తా
త్పర్యావిశ్రాన్త్యభావేఽపి తాత్పర్యస్యావశ్యాభ్యుపేయత్వాద
న్యథాఽవృత్త్యన్తరకల్పనానుపపత్తేః అతస్తాత్పర్యమేవ వ్యాపా
రోఽస్తు కృతం వ్యంజనయేతి చేన్న - తాత్పర్యస్య వృత్తిత్వస్వీ
కారేఽపి తత్రైవ నతు ఝటితి వృత్తికార్యకారితా తథా సతి లక్షణో
చ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ తస్మాత్తాత్పర్యభిన్నాపి వ్యంజనా నాపహ్నవ
నీయా - కించైవమభిధాయామనన్తర్భవతి అత్రైతత్త్వ
వాచ్యస్య స్పష్టప్రతీత్యాయకత్వాత్ - నాపి లక్షణాయామ్ - తథా
హి - వివక్షితేతరవాచ్యబహుం దత్తానాం నాభిరతమలత్వం । హరిణో
వాహినీ గణనాథస్తామురాఘత్తితకే ఇతి పరితరతేలక్ష్మీర్వ
క్షోణం దృష్ట్వా నాభికమలస్థమ్ । హరేర్దక్షిణనయనం తదా కు
లాఘుణితిర్గతయతి॥ లక్ష్మీర్హారేర్నాభికమలస్థం బ్రహ్మాణం దృ
ష్ట్వా విపరీతరతే తదాకులా ఽభిలాషాకులా లజ్జాకులా వా హరే
ర్దక్షిణనయనం ఝటితి పిధత్తే ఇత్యాగ్రిహరిపదేన దక్షిణన
నస్య సూర్యతా ప్రతీయతే చమిలక్షణాయాం చేతాన్తరే
ణాన్తరేఽస్తాన్తతదితిగర్భవతి తథా దక్షిణనయనం పిధత్తే ఇ

త్వ చేన పూర్వస్యాప్యుపకరణం తేన చ వాభిధర్మపదోక్తౌ చ స్తే
నచ బ్రిక్షాణామ్యగనం తేన చ సంయోగస్యావచ్ఛేద్యమితి పరమ్పరా
సంబన్ధినోఽపి ప్రతీయమానేన హి లక్షణాయాం తస్యావ్యాపకత్వ
మిథ్యాలక్షణాభ్యాం భిన్నా వ్యంజనాఙ్గీకార్యా - యేపి సత్యం
జ్ఞానమిత్యాది వాక్యమేవ వాచకమ్ అఖణ్డాకారవృత్తివేద్యము
ద్వితీయం బ్రహ్మైవ వాక్యార్థ ఇతి వదన్తి తైరప్యవిద్యాద

శాయాం లౌకికవాక్యేషు పదపదార్థవ్యుత్పత్తిరావశ్యా అ
న్యథా వ్యవహారమాత్రోచ్ఛేదప్రసఙ్గాదతి తత్ర తేష్వపి నిశ్శే
చ్యుతచన్దనమిత్యాదౌ * విధ్యాదిర్వ్యఙ్గ్య ఏవేత్యఙ్గీకార్యమ్ - యే
ప్యఖణ్డయా బుద్ధ్యా గ్రాహ్యో వాక్యస్ఫోట ఏవ వాక్యార్థః
వాక్యమేవ వాచకం న పదమితి వదన్తి తేషామజ్ఞానవిజృమ్భిత
మేవ తథా కల్పనమ్ పదపదార్థవ్యుత్పత్తేరనుభవసిద్ధత్వేన ప
దస్యావాచకత్వాఙ్గీకరణాయోగాత్ అతస్తైరపి నిశ్శేషేత్యాదా

వథరూఢిపదానాం వ్యంజకత్వమఙ్గీకార్యమ్ - తద
యమత్ర నిష్కర్షః - వ్యఞ్జనావృత్తిం వినా న లక్షణయా సం
భవతి ముఖ్యార్థబాధాద్యభావేఽపి తదనుపస్థితేః ముఖ్యార్థబా
ధస్థలేపి ప్రయోజనం వినా లక్షణాయా అసంభవేన ప్రయోజన
స్య వ్యఞ్జనావిషయత్వావశ్యంభావాత్ ప్రయోజనస్యాపి ల
క్ష్యత్వే ప్రయోజనాన్తరకల్పనాపత్తిరిత్యనవస్థేత్యుక్తం ప్రా
క్ పరమ్పరాసమ్బన్ధిని వ్యఙ్గ్యే లక్షణానుపపత్తేశ్చ - నాప్యభిధ
యా వ్యఙ్గ్యోపస్థితిః స్వరూపతాలోకప్రయవిషయేష్వసంఖ్యాద
విరుద్ధధర్మవత్త్వేన వాచ్యవ్యఙ్గ్యయోరైక్యాయోగాత్ భద్రా
త్మనో దురధిరోహతనోరిత్యాది శబ్దశక్తిమూలధ్వనా వభిధా
యా నియమనాదప్రాకరణికపక్షైన ఉపమాదౌ సంకేతా
గ్రహాదప్రాకృతార్థత్వేన ప్రాగనుపస్థితేస్తస్యాం సంకేతగ్రహా
విషయత్వాత్ ప్రకరణాదిభిరభిధాయాః సంకోచనియమనాచ్చనాభి
ధయా వ్యఙ్గ్యోపస్థితిరుక్తా - సంప్రకరణాదీనామపి త్వవ్య

* నిశ్శేషచ్యుతచన్దనమిత్యాదిపద్యమ్ - గతాసీత్యాదిః - విధిరుక్తనిషేధాభావః.

త్యన్తతటసామీప్యాతిశయప్రవాదార్థం శైత్యపావనత్వాదిసామీప్యాతిశయ
కల్పనమితి వాచ్యమ్. అభిధాయా అర్థోపస్థాపకత్వకల్పనాపేక్షా
యాం ప్రయోజనాదీనాం తత్పరతాత్పర్యం న కల్ప్యమిత్యర్థః అ
పి తత్పరతాత్పర్యకల్పనం న యుక్తం శైత్యపావనత్వాదిప్రసఙ్గాత్
అన్యథా ముఖ్యార్థబాధాదీనామపి తత్పరతాత్పర్యకల్పనేన
లక్షణోపస్థితిసంభవే లక్షణాఙ్గీకారస్యైవాసిద్ధిః. అతో వ్యక్తివిశేష
కృతః. అనన్యలభ్య ఏవాత్ర వృత్త్యన్తరకల్పనం యుక్తమ్. ప్ర
కృతే చానుమానాదేవ వ్యఙ్గ్యోపస్థితిసంభవాన్న వృత్త్యన్తర
కల్పనాయుక్తా. తథాహి సతావదిహాసంబద్ధోఽర్థో వ్యజ్యతే అ
తిప్రసఙ్గాత్. అత ఏవాత్ర ... సంబద్ధోఽపి న వ్యజ్యతే కింతు
నియతసంబన్ధవత ఏవ వ్యక్తిరిత్యపి వాచ్యమ్. తథాచ ని
యతసంబన్ధరూపవ్యాప్తిమతా పక్షధర్మసత్త్వవిశిష్టవాచ్య
త్వాత్మకరూపేణ ప్రయోజనతాలిఙ్గేనైవ వ్యఙ్గ్యస్యానుమితిరు
త్పద్యతే. యథా — భమ ధమ్మిఅ వీసద్ధో సో సుణఓ అజ్జ మారిఓ
తేణ। * గోలాణఇకచ్ఛకుడుంగవాసిణా దరిఅసీహేణ॥ భ్రమ
ధార్మిక విస్రబ్ధం శునకోఽద్య మారితస్తేన। గోదావరీకచ్ఛకు
డుంగవాసినా దృప్తసింహేన॥ ఇదం సఙ్కేతనికుఞ్జకుసుమా
ద్యర్థినో ధార్మికస్య భ్రమణనివారణపరాయాః స్వైరిణ్యా
ఉక్తిః. హే ధార్మిక యస్మై భీరుత్వాత్కుర్కురాత్ త్రసితః శునకః సే
న యః పూర్వం కణ్ఠాకర్ణికయా శ్రుతః తేన గోదావరీనికుఞ్జ
గూఢం వర్తమానేన దృప్తసింహేన మారితః తద్విస్రబ్ధం శఙ్కాం
వినా భ్రమ. సాంప్రతం కాలే లోకే విస్రబ్ధభ్రమణస్య ప్రాప్తః కా
ల ఇతి యావత్. అత్ర గోదావరీతీరే న భ్రమితవ్యమితి యత్త
ద్వ్యఙ్గ్యత్వేనాభిమతం తద్గృహసకలనివృత్త్యా విధేయము
నేన భ్రమణానుమానాదేవ సిధ్యతి. నచ గృహభ్రమణం గో

---

* గోలా ఇతి గోదావర్యాం నిపాతః. సమాసే నదీవిశేషస్య
యుక్తేః హ్రస్వేణ ఇతి. దృప్తశబ్దే ఋతః ప్రాకారత

• మాంశ్చ అరి ఇత్యాదేశః దరిత ఇతి. సింహశబ్దే దీర్ఘ
పూర్వస్య దీర్ఘ ఇతి.

దావరీతీరే భ్రమణాభావస్య కథమనుమానమిత్యత ఆహ తైలధికర
త్వాదితి తాత్పర్యమ్. గోదావరీతీరవాసి సింహకర్తృకశునకనివృ
త్త్యా గృహే భ్రమణప్రతిపాదకేన వాక్యేన గృహే శునక
నివృత్తివద్గోదావరీతీరే సింహకర్తృకోఽపి ప్రతిపాద్యతే-
తతశ్చ గోదావరీనికుఞ్జో భీరుభ్రమణాయోగ్యః భయకారణ
వత్త్వాత్ శ్వభీరుభ్రమణాయోగ్యస్థానసింహాక్రాన్తత్వాదితి నా
నుమానమ్ అత్ర పారమేయథయాదపి భ్రమితుమప్రవృత్తవాన్ కథం
శుభ్రాన్యసంచారోచితే దేశే పరిభ్రమేదితి సింహవత్త్వాత్ తస్య శ్వ
భీరుభ్రమణాయోగ్యత్వసాధకత్వం సంభవతీత్యేవ యథా - య
ద్యద్భీరుభ్రమణాయోగ్యం తత్తద్భయకారణరహితం యథాగృ
హమితి వ్యతిరేకవ్యాప్తిప్రదర్శనపరం పూర్వార్ధం గోదా
వరీనికుఞ్జశ్చ భీరుభ్రమణయోగ్యతాభావకభయకారణరా
హిత్యవిరుద్ధభయకారణవాన్ సతో న భీరుభ్రమణయోగ్యత్వమను
మానాద్గోదావరీతీరే న భ్రమితవ్యమితి స్ఫుటం కింవ్యంజనయేత్యా
హుః- తదయుక్తమ్- భీరురపి గురోః ప్రభోర్వా నిదేశేన [illegible]
నానురాగేణ విధిలాభనిశ్చయేన వా న సత్యపి భయకారణే భ్రమ
త్యేవ అతశ్చోత్తరార్ధభ్రమణకారణరాహిత్యమత్రోపాధిరస్త్యే
[illegible] న్తో హేతుః శునకస్వరూపస్య సిద్ధతయా, శునకాద్బిభ్యద
పి శ్వద్వీరత్వేన సింహాన్న బిభేతి అతశ్చ గోదావరీకుఞ్జశ్చ భీరు
భ్రమణాయోగ్యః సింహవత్త్వాదితి హేతురపి వ్యభిచారీ యది
చ శునకాద్బిభ్యతోఽపి ధార్మికస్య వీరత్వేన సింహాద్భయా
భావే నిశ్చితే గోదావరీకుఞ్జో నైతద్భ్రమణయోగ్యః సింహవ
త్త్వాదితి ప్రయుజ్యతే తదా సా ధార్మికభావవ్యాప్తతయా విరుద్ధతా
నను గోదావరీకచ్ఛభ్రమణం భయసాధనం భయకారణవత్త్వా
దధికరణకభ్రమణత్వాదిత్యేవ సాధ్యతే తథా చ నోక్తదోష
ఇతి చేత్ తథాపి గోదావరీతీరే సింహసద్భావః ప్రత్యక్షాదను
మానాద్వా న నిశ్చితః కింతు వచనాదేవ వచనజన్యజ్ఞానస్య చ
ప్రత్యక్షాప్తత్వసందేహేనాప్రామాణ్యశఙ్కాగ్రస్తత్వేన సం
దిగ్ధాసిద్ధో హేతుః వస్తుతస్తు తత్ర సింహాభావనిశ్చితే ఏవ

తాత్పర్యవిషయతావాక్యార్థప్రసక్తిరితి వ్యక్తిస్వైకదాశయ్య ఇతి వి
వక్షితరనుభూయమానత్వేన నానుమానశబ్దజ్ఞానకార్యా - తథా వి
శ్వప్రయుక్తచ్ఛన్దన మిత్యాదౌ యథా విపక్షనర్మవచనాదిస్వభా
గదిత్యాన్తరయోక్తాని వ్యాపారకారణాన్తరసాధారణాన్యేవేతి
వాక్యార్థప్రభావాదనైకాన్తికత్వయా నతథం లడపి లిఙ్గవిధయా ధీ
తిసంభోగమవబోధయన్తి - వ్యుత్పత్తిస్తు చన్దనచ్యవనాదేర్వి
ప్రాగాసాధారణ్యం ప్రాక్ప్రతిపాదితం తథాపి ప్రకృతవా
క్యత్వస్య సమ్యగ్ వాక్యార్థభావాచ్ఛాదక రాగోపేతో ప్రస్థితే
ర్వానుమాపకత్వ సంభవః నచైవం నియత సమ్బన్ధావరిజ్ఞానే
వ్యఞ్జకత్వమప్యనుపపన్నం మీరగిరిగన్ధాదిద్యుక్తమితి వాచ్యమ్
అథమ వదసహోయతాగ్నోవ తేషాం వ్యఞ్జకత్వాప్తేః కారణవిశే
తసంబన్ధాభావేఽవ్యుత్పన్నజ్ఞానాభావాత్ - అతఏవ వాక్యార్థా
నాం సర్వత్రాప్రసిద్ధి వైశిష్ట్యజ్ఞానోపహితానామేవ వ్యఞ్జ
కత్వమిత్యుక్తం సమను... థర్మపదార్థసహకారేణ
చన్దనచ్యవనాదీనాం వ్యఞ్జకత్వం తథానానుమాపకత్వమపి
స్యాదితి చేన్న - అథమత్వస్యాన్తరాపి నిశ్చయాత్ ప్రకృతవాక్య
స్యకుపితకామినీవక్తృకత్వేనార్థావ్యభిచారిత్వానిశ్చయాత్
నచైవం సందిగ్ధవ్యాప్తికతథమతాకేనాథమపదార్థేన వ్యక్తి
నమపి కథమితి వాచ్యం వ్యక్తివాదినా సంభావ్యమానాదిప్తా
ద్ధేతుదర్శనాదర్శనాత్ ప్రతీతేరనుభవబలేన స్వీకారాదనిశ్చిత
త్వం వ్యఞ్జనాయాం సాధకత్వమేవావలమ్బత ఇత్యనవద్యమ్.

ఇతి శ్రీసర్వతోదివాప్రదీపాఙ్కబిన్దుమిత్రవంశముక్తా
ఫలలక్ష్మీభవస్వామితనూజ సర్వతన్త్రస్వతన్త్రసర్వక్రతువిశ్వ
జిదతిరాత్రయాజి సత్యమఙ్గళరత్నఖేటశ్రీనివాసదీక్షితతనయ
స్య కామాక్షీగర్భసంభవస్య శ్రీమదర్ధనారీశ్వరదీక్షితగురుక
రుణాసమాసాదితాలబ్ధవిద్యావైశద్యస్య శ్రీరాజచూడామణిదీక్షిత
స్య కృతిషు కావ్యదర్పణే షష్ఠ ఉల్లాసః

శ్రీహయగ్రీవాయ నమః.

కావ్యదర్పణః.

షష్ఠోల్లాసః.

అథావసరసఙ్గత్యా చిత్రభేదాన్ దర్శయన్ పూర్వోక్తమ-
నుభాషతే-

అవ్యఙ్గ్యమపి యచ్చారు తత్కావ్యమధమం మతమ్।
శబ్దార్థచిత్రభేదేన తద్ద్విధేతి పురోదితమ్॥ ౧.

యదవ్యఙ్గ్యమపి చారు గుణాలఙ్కారయుక్తం తత్కావ్యమధమ-
కావ్యం చిత్రకావ్యం శబ్దచిత్రమర్థచిత్రం చేతి ద్వివిధమితి ప్ర-
థమోల్లాస ఏవ ప్రతిపాదితమ్. ... ... నన్వేవం పునరారమ్భ-
వైయర్థ్యమిత్యత ఆహ-

శబ్దస్యతత్ర ప్రాధాన్యే శబ్దచిత్రముదాహృతమ్।
అర్థస్యతత్ర ప్రాధాన్యే త్వర్థచిత్రమితి స్థితిః॥ ౨.

తత్ర శబ్దార్థయోర్మధ్యే శబ్దస్య శబ్దాలఙ్కారస్య ప్రాధాన్యే శబ్ద-
చిత్రమర్థాలఙ్కారస్య ప్రాధాన్యే త్వర్థచిత్రమితి స్థితిః. ఏవ-
మ్ప్రథమోల్లాసే స్వచ్ఛన్దోచ్ఛలదిత్యాదౌ యత్ర శబ్దాల-
ఙ్కారస్తత్ర శబ్దచిత్రం తథా యత్ర వినిర్గతం మానదమిత్యా-
దౌ న శబ్దాలఙ్కారస్తత్రార్థచిత్రముదాహృతమ్ ఇహ తు
యత్రోభయోరపి చావస్థితిస్తత్ర కథం వ్యవస్థేత్యాశఙ్కా-
యాం ప్రాధాన్యాప్రాధాన్యాభ్యాం వ్యవస్థేతి ప్రతిపాదనా-
ర్థం పునరారమ్భః - న చేయం వ్యవస్థాపి పూర్వమేవ క్రియ-
తామితి వాచ్యమ్ - తత్ర కావ్యత్రైవిధ్యకథనమాత్రస్యైవ ప్ర-
స్తుతత్వేన తత్ప్రభేదప్రదర్శనస్య తత్రాప్రాసంగికత్వాద్వ్య-
వస్థాకరణస్యానవసరదుస్థత్వాదిహ తు ప్రాప్తావసరతయా
పూర్వోక్తమనూద్య వ్యవస్థాక్రియత ఇతి న పునరారమ్భవై-
యర్థ్యమితి భావః - కిం చ రూపకాదయోఽర్థాలఙ్కా-

వ్యక్తేః ప్రధానత్వాదితి కేచిత్ - అనుప్రాసాదయశ్శబ్దాలఙ్కారా ఏవత
త్వర్థకేశ - గతేర్ద్విష్ట ఉపమాదయస్తు ఉపమానగుణత్వాదాదోల్లాసో
దాహరణద్వయం యతః స్వచ్ఛత్వాచ్ఛలపత్యత్సకదా చిదర్థా
లఙ్కారశంకా వినిగమితమిత్యత్రిచనశబ్దాలఙ్కార ఏవత్యుక్త
త్వయోపి పూర్వోక్తద్విధా విభాగోనుపపన్న ఇతి శంకాని
రాసార్థం పునరాకర్ష ఇత్యభిప్రేత్యాహ-

అలఙ్కారానర్థగతానేకే శబ్దగతాన్పరే । ప్రాహు
ర్నియామకాభావాత్తూభయస్థ్యుభయాశ్రితాః ॥ 3.

అర్థగత ఏవ శబ్దస్య కావ్యత్వం న తు శబ్దమాత్ర
స్య యదర్థశశబ్దాదేరపి కావ్యత్వప్రసంగాత్ అతోర్థము
ఖానపేక్షిణశ్శబ్దస్య న కావ్యత్వం కింత్వర్థస్యైవ తతశ్చ కావ్య
శోభాకరా అలంకారా అర్థగతా ఏవ నాచ్యా ఇతి రూపకాదయ
ఏవాలంకారా నానుప్రాసాదయ ఇత్యేకే ప్రాహుః- అపరేతు
శబ్దానుపస్థాపితస్యార్థస్య చమత్కారకారిత్వాభావేన అప
శ్యకత్వాచ్ఛబ్ద ఏవ కావ్యమితి శబ్దాశ్రితా అనుప్రాసాదయ ఏవా
లంకారా నత్వర్థగతా రూపకాదయ ఇత్యాహుః- వస్తుతస్తు శ
బ్దావచ్ఛిన్నార్థోర్థావచ్ఛిన్నశ్శబ్దశ్చ కావ్యం నత్వేకైకమా
త్రం వినిగమనావిరహాత్ - కిఞ్చ వ్యఙ్గ్యప్రతీత్యనుకూలత్వే
కావ్యం వ్యఙ్గ్యప్రతీత్యనుకూలతా చ శబ్దార్థయోస్తుల్యేతి శ
బ్దార్థావేవ కావ్యమితి ప్రతిపాదితం ప్రాక్ తతశ్చ శబ్దాశ్రితా అ
నుప్రాసాదయోర్థాశ్రితా రూపకాదయశ్చాలంకారా ఇతి త
త్త్వమ్-తదుక్తమ్-రూపకాదిరలంకారస్తస్యాన్యైర్బహుధో
దితః-న కాన్తమపి నిర్భూషం విభాతి వనితాననమ్ । రూపకాది
మలంకారం బాహ్యమాచక్షతే పరే-సుపాం తిఙాం చ వ్యుత్పత్తిం
వాచాం వాఞ్ఛన్త్యలఙ్కృతిమ్ । తదేతదాహుస్సౌశబ్ద్యం నార్థ
వ్యుత్పత్తిరీదృశీ-శబ్దాభిధేయాలంకారభేదాదిష్టం ద్వయం తు నః ॥
ఇతి- అయమర్థః- తత్ర కావ్యస్య రూపకాదిరేవాలంకార
స్సర్వప్రసారిత్యత్రైవ బహుధా కథితమ్- ననువ్యఙ్గ్యభావక
సామర్థ్యయుక్తస్య శబ్దస్యైవాలంకారత్వమిత్యుక్తం పరా

స్తమపీతి యథాశ్వేత: కాస్తమపి తాటస్థ్యాదిభూషణాభావే
కాన్తాముఖం శాభితశోభతేతద్వన్నిరలంకారం కావ్యమపీతి
శావ్యశోభాతిశయాధాయకమలంకారాదికఇతిభావ: — అథశబ్దా
లంకారవాదిన్యాంమతమాహ — రూపకాదిమర్థాలంకారంబా
హ్యంకావ్యబహిర్భూతమేవపరేవదన్తిశబ్దస్యైవకావ్యత్వాదితి
భావ: — సుబన్తానాంతిఙన్తానాఞ్చ విశేషేణోత్పత్తింతత్త్వచ్చి
త్యనుగుణతయానివేశనమనుప్రాసాదికమితియావత్ వాచాంత
ద్భాత్మకానాం కావ్యానాంకులజన్ముతిమాచక్షతే — స్వమతమాహ
తదేతదతితదేశత్వం వాంతిణాఞ్చనివేశనంసౌశబ్ద్యంమతబ్ధత్వం
శబ్దాలంకారమేవేతియావత్ అర్థానాం రూపకాదీనాంవిని
వేశనంతునేదృశంనశబ్దాలఙ్కారాత్మికమేతో వినిగమనావిరహా
చ్ఛబ్దాలంకారో ర్థాలంకారశ్చేత ద్వయముభయస్యాపికంకావ్య
శోభాకరత్వేనేష్ట మితి తస్మాద్ద్వయోరపి కావ్యశోభాకరత్వే
నావశ్యకత్వాన్న విభాగానుపపత్తిరితిభావ: — శబ్దచిత్రం యథా
ఛా — పరిథమ పరుణచ్ఛాయస్తావత్తు: కనకపరిథస్తదను విర
హియాత్తామ్యత్త స్వీకపోలతలద్యుతి: — ఉదయతితతో ధ్వాన్త
ధ్వంసిసమర్థ: క్షణదాముఖే సరసబిసినీకన్దచ్ఛేదచ్ఛవి మృగాఙ్క
లాఞ్ఛన: ॥ అతో ర్థత్ర రాధికారశఇతిపదంసరసబిసినీత్యనేనస
హ్యథ్యతే — అతో కేవలం వ్యఞ్జనానామావృత్తైవృత్యనుప్రా
స:పరిధానంకస్యాద్యన్తనిర్వాహో దుపమాలంకారస్యప్రధా
నంతస్యత్వాచ్చిత్రకావ్యల్ — అర్థచిత్రంయథా — తేదృష్టి
మాత్రపతితాఅపికస్యనాన్త:క్షోభాయపక్ష్మలదృశామలకా:ఖ
లాశ్చ నీచాస్సదైవసవిలాసమలీకలగ్నా యేకాలతాం కుటిల
తామపినత్యజన్తి ॥ యేనీచాఅర్వాక్ స్వభావా: వైచిత్ర్యశీలా
శ్చసవిలాసం సంభ్రమం సవిభ్రమఞ్చ అలికలగ్నా: లలాటల
గ్నా: సౌజన్యనటనేనాన్యత లగ్నాశ్చ యేకాలతాంనీలతాం
మలినహృదయతాఞ్చ కుటిలతాం వక్రతాంమాథవివిధయకా
రితాఞ్చ నత్యజన్తి తేపక్ష్మలదృశామలకా:ఖలాశ్చదృష్టమా
అపికస్యాన్త:క్షోభాయనభవన్తి — ఇత్యత్రశ్లేషమూలకవ్యతిరేక

తగుణాన్వయాత్ శ్లేషకరణరూపైక క్రియాన్వయాన్న శ్లేష
పరిపోషితస్య ముఖ్యయాలంకారః ప్రధానమధ్యస్య నిర్వాహ
దనుప్రాసస్య క్వచిత్క్వచిత్ వ్యాపిస్వస్య నిర్వాహాద ప్రధానమ్-
ననుశబ్దచిత్రే చన్ద్రోదయస్యోద్దీపనస్యార్థచిత్రే కామినీజ
నస్యాలమ్బనస్యచ వర్ణ్యతయా శృఙ్గారో వ్యఙ్గ్య ఇత్యవ్యఙ్గ్య
త్వాభావాత్ కథమత్రాధమకావ్యత్వమితి చేత్ -తథాపి స్ఫుటం
రసస్యానుపలమ్భాదస్ఫుటవ్యఙ్గ్యత్వమేవావ్యఙ్గ్యత్వమితి ప్రాగేవ
ప్రతిపాదితత్వాత్ - అస్ఫుటత్వం చ వివక్షానాయత్తత్వాత్ - యథా
దాహ—రసభావాదివిషయవివక్షావిరహేసతి, అలఙ్కారనిబ
న్ధో యస్సచిత్రవిషయో మత ఇతి - అత్ర వ్యఙ్గ్యస్యావివక్షావిషయ
త్వేతునాధమకావ్యత్వమ్ - యథాహ - రసాదిష్వవివక్షితు స్యా
త్తాత్పర్యవతీ యదా - తదాపాస్త్యేవ తత్కావ్యం ధ్వనేర్యత్ర న
గోచర ఇతి అస్తు కవ్యర్ణయిత్రివర్ణనీయవిషయకరతిభావస్యైవ
వ్యఙ్గ్యస్య సత్త్వాదవివక్షాయామేవ నిర్వాహ్యే వివక్షా చకవేస్సహృ
దయస్య వాక్యవివక్షావథాగోచరస్యాపి వ్యఙ్గ్యస్య సహృదయై
రనుభూయమానత్వాత్ - వస్తుతస్తు వ్యఙ్గ్యస్య సహృదయానుభూతి
రపోత్తమత్వాదిప్రయోజికేత్యాహుః - అత్ర శబ్దచిత్రార్థచి
త్రభేదేన ద్వైవిధ్యకథనం న్యూనతావ్యవచ్ఛేదార్థమేవ నత్వా
ధికవ్యవచ్ఛేదార్థమపి తతశ్చ శబ్దార్థచిత్రభేదోద్వయోరుభయోర
పిప్రాధాన్యేవినిగమనావిరహాదుభయచిత్రం యథా — భద్రం
పత్మీతంకరోతు భవతాం పాటల్యమాబిభ్రతీ పార్వత్యాః పద
యావకేన జగతాం పత్యుర్జటాకుణ్డలీ యా నాట్యారభటీషు
సమ్భ్రమిభుజాదణ్డప్రకాణ్డాభ్ఘటీ సద్యస్సంఘటితా ప్రభిద్ర
ముతటిద్వాటీరుచం టీకతే ॥ అత్రానుప్రాసః పార్వతీపదయా
వకేన పాటల్యమాబిభ్రతీతి సాధకహేతూత్ప్రేక్షా తటిద్వాటీరుచం
టీకత ఇతి నిదర్శనా చ ప్రధానాన్యేవేత్యుభయచిత్రతా - అత్ర
కావ్యరూపధర్మి ప్రస్తావాత్ దిఙ్మాత్రముక్తం తదవాన్తర
[illegible]శ్చ శబ్దార్థాలఙ్కారాత్మకధర్మనిరూపణాత్ స్యావ
సరే [illegible] నిరూ[illegible]తాం [illegible]తి సైవ నిరూపయిష్యన్తే.

ఇతి శ్రీదన్తిద్యోతివనాపద్రీపాఙ్క్త విశ్వామిత్రవంశసము
ద్రాఫల లక్ష్మీభవస్వామిభట్టసుకృత[illegible]ద్వైతవిద్యాచా
ర్యసాగ్నిచిత్సర్వవిశ్వజిదతిరాత్రయాజిసత్యమఙ్గళరత్నఖేట
శ్రీనివాసదీక్షితతనయస్య కామాక్షీగర్భసమ్భవస్య శ్రీమదర్ధ
నారీశ్వరదీక్షితగురుచరణలబ్ధవిద్యావైశద్యస్య శ్రీరాజచూడా
మణిదీక్షితస్య కృతిషు కావ్యదర్పణే షష్ఠోల్లాసః

10225